

3

ИУАЩХЪЭМАХУЭ

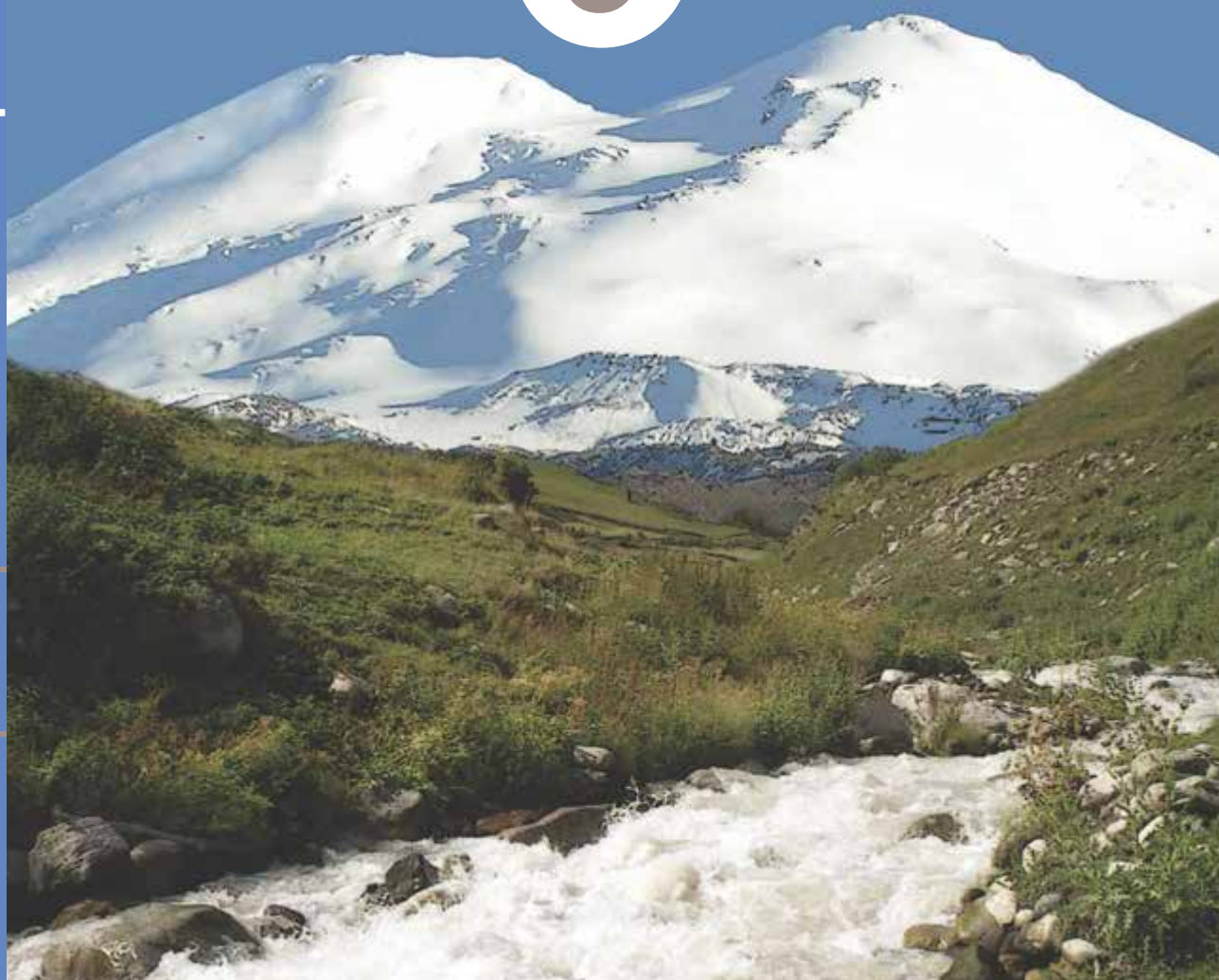
2023

ИУАЩХЪЭМАХУЭ

ISSN 0206 – 5266

МАЙ • 2023 • ИЮНЬ

3

ІУАЩХЪЭМАХУЭ

12+

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЭ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКЭ
ЖУРНАЛ

1958 гъэ лъандэрэ къыдоки

май **3** июнь

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм
и «КъБР-Медиа» къэрал кӀэзонэ
ІуэхущӀапӀэм къыдегъэки

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭР
Мыкъуэжь Анатолэщ

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, Бақыу Хъанджэрий, БищӀо Борис,
Гъут Іэдэм, Истэпан Залинэ (жэуап зыхь секретарь),
Къэрмокъуэ Хъэмид, Тэтрокъуэ Астемыр, Тхъэгъэзит Юрэ,
Тымыжь Хъэмыщэ, Хъэвжокъуэ Людмилэ

НАЛШЫК
2023

Псалъащхьэхэр

ЖьантІэ

УсакІуэ Бещтокъуэ Хьэбас илгэс 80 ирокъу

Хьэвжокъуэ Людмилэ. «Къулыкъурэ сомкІэ сымыусэ,
щІэусэр зыщІэр езы псэрщ»..... 3

Бещтокъуэ Хьэбас. *Усэхэр*..... 15

УсакІуэ Тхьээзэплъ Хьэсэн кыызэралъхурэ илгэс 80 ирокъу

Истэпан Залинэ. ЛъэужыфІэ..... 29

Тхьээзэплъ Хьэсэн хужаІахэм щыщ пычыгъуэхэр..... 31

Тхьээзэплъ Хьэсэн. *Усэхэр*..... 35

Прозэ

МэшбащІэ Исхьэкъ. Уафэбгыкыу и нэлат. *Тхьдэ роман*..... 44

Усыгъэ

Гугъуэт Заремэ. *Усэхэр*..... 111

Публицистикэ

Багъэтыр Луизэ. Пащтыхь гуащэ..... 125

НэщІэпыджэ Замирэ. Вэрокъуэ Затий: Уи щхьэр лъагэу
пІэту «СыадыгэщІ!» щыжыпІэ мэхьу..... 133

Культурэ

Истэпан Залинэ. «Адыгэ театрыр ефІэкІуэнырщ
си хьуэпсапІэр»..... 139

Фэеплъ

Мыкъуэжъ Анатолә. Си уэрэд мыух, си гыбзэ кІэншэ.
Поэмэ-элегие. ИльэсихкІэт узэры-
нэхьыщІэр... *Усэхэр*..... 146

Сабийхэм папщІэ

Гримм зэкъуэшхэр. Хьэуазэр, дэпыр, джэшыр. *Таурыхъ*..... 168

Хьэкъун Барэсбий. Адыгэ къэкІыгъэщІэхэр..... 170

ГубэщІыкІ Владимир. *ЖыІэгъуэхэр*..... 172

Псалъэжыу зэхэлъ псалъээзблэдз..... 174

«КЪУЛЫКЪУРЭ СОМКIЭ СЫМЫУСЭ, ЩIЭУСЭР ЗЫЩIЭР ЕЗЫ ПСЭРЩ»

Адыгэм и художественнэ зэхэщIыкIым, хэхауэ къэбгъэлыагъуэмэ, литературэм къикIуа гъуэгуанэм ущриплъэжкIэ наIуэ мэхъу нэгъуэщI лъэпкъ литературэхэм ялъэщIыхьэн дэнэ къэна, зы Iуэхугъуэ, пщалгъэ гуэрхэмкIэ куэд щIауэ абыхэм зэрархьэдэхар. Абы щыгъуэми Iуэхум къыхэлгытапхгъэщ ди лъэпкъыр «тхыбзэ зыгъуэтагъащIэхэм» («новописьменные» жыхуаIэм) зэрархьэщыр, ди литературэм и гъуэгуанэр зэрымыкIыхьыр, щэнхабзэм и зыужыныгъэм гулъэф хуэхъу лъэпощхьэпо куэди къызэрызэринэкIар, а псом ящIыIужкIи лъэпкъышхуэхэм яхузэфIэкIэхэм ди литературэри щэнхабзэри къазэрыкIэрымыхуар. БжыгъэкIэ къэбгъэлыагъуэмэ, адыгэ литературэм къикIуа гъуэгуанэм и кIыхьагъыр зы лъэщIыгъуэм щIигъуу аркъудейщ. Ар мащIэщ икIи куэдщ: мащIэщ – нэгъуэщI лъэпкъ литературэхэм я ныбжыым тепщIыхьэмэ, куэдщ – ди лъэпкъ цIыкIум и литературэм щIэгъэхуэбжъауэ псынщIэу икIи куууэ зэрызиужьар, зэманми дунейпсо щэнхабзэми зэрадэбакъуэр къэплъытэмэ. ИщхьэкIэ къэдгъэлыгъуа пIалгъэм – лъэщIыгъуэм щIигъум – къриубыдэу адыгэ усакIуэхэмрэ тхакIуэхэмрэ литературэм и жанр псори (къанэ щIагъуэ щымыIэу) къагъэлэрыхуэн яхузэфIэкIащ, тхыгъэм и ухуэкIэ хабзэхэм, усэ гъэпсыкIэм, образ къэгъэщIыкIэм хуэлээ хъуахэщ.

БлэкIа лIэщIыгъуэм и 50-70 гъэхэм адыгэ литературэм къыхыхъа усакIуэ, тхакIуэ гупышхуэм – ЩоджэнцIыкIуэ Iэдэм, Тхьэгъэзит Зубер, Гъубжокъуэ Лиуан, Бештокъуэ Хьэбас, IутIыж Борис, Бицу Анатола, Гъэунэ Борис, Уэрэзей Афлик, КIэшт Мухъэз, Сонэ Абдулчэрим, Ацкъан Руслан, Мыкъуэжь Анатола сымэ, н. – лъэпкъым и художественнэ дунейм зиузэщIынымкIэ, литературэм зиужьынымкIэ къалэн инхэр ягъэзэщIащ, языныкъуэхэм ноби ягъэзэщIэ. Псалъэм папщIэ, псыпэ лъэужьыфIэу кыщIэкIат Бештокъуэ Хьэбас лъэпкъ литературэм лъапэ махуэкIэ кызырыхыхъа «Ракетодромхэр» (1969) япэ усэ тхылъыр, зэрыжаIэу, «щэм и щIагъ хьуар». Абы кърикIуащ кIуэ пэтми нэхъ куу хьу усыгъэ псышхуэр: зыр адреим кIэлъыкIуэу дунейм кытехъащ «Розэм и чэзущ» (1973), «Адэжь щIыналъэ» (1978), «Нарт макъамэхэр» (1981), «Напэ» (1985), «ФIылыгагъуныгъэ тхылъ» (1988), «Псым щхьэщыт жыг закъуэ» (1991), «Лирикэ» (1993), «Тенджыз Iуфэ гъуэгуанэ» (1998), «Дуней телъыджэ» (2003), «Бжьыхъэ дыщафэ» (2006), «Дыщэхурэ фIамыщIрэ» (2012), «Иджырей лъэхъэнэ» (2019) тхылъхэр. 1977 гъэм Москва кыщыдэкIащ Плисецкий Герман урысыбзэкIэ зэридзэкIауэ «Красный всадник» усэ тхылъыр. 2011 гъэм Хьэбас и усэхэр Къулэ Лидэ адыгеибзэкIэ зэридзэкIауэ зэрыт «Чъыг закъуэ» тхылъыр Мейкъуапэ кыщыдэкIащ. Апхуэдэуи 2009 гъэм Бештокъуэм и литературэ-критикэ статьяхэр щызэхуэхъеса «Анэдэлъхубзэм и псынащхьэ» тхылъыр «Эльбрус» тхылъ тедзапIэм кыщыдэкIащ.

Бештокъуэ Хьэбас лIэщIыгъуэ ныкъуэм щIигъуауэ лъэпкъ литературэмрэ щэнхабзэмрэ хуолажъэ. Зы лIы ныбжь къэзыгъэщIа творчествэр кууш, гъунапкъэншэщ. Бештокъуэр и зэфIэкI щеплгыжащ литературэм и жанр зэхуэмыдэхэм: лирикэм, лиро-эпикэм (усэу тха «Мывэ лъэхъэнэ» роман-мифыр), прозэм («УIэзэмэ – куэдрэ!» рассказыр), драматургием («Имыс», «Нэсрэн ЖьакIэ», «КхъуафэжьейкIэ хым зэпрысыкIхэр», «Истамбыл кыкIа джэду», «Сэроробот»); апхуэдэуи абы и гуащIэ хилъхъащ литературэ критикэмрэ публицистикэмрэ. КъищынэмышIауэ, усакIуэм нэгъуэщIыбзэкIэ ятха тхыгъэхэр зэдзэкIыным зрипщытащ икIи ар къехъулIащ: цIыкIухэм папщIэ абы зэридзэкIащ лъэпкъ зэхуэмыдэхэм (инджылызхэм, шотландхэм, португалхэм, хорватхэм) я таурыхъхэр («Джек насыплгыхъуэ зэрыкIуар», «Дреглин Хогни иныжьыр», «Жьындур ишхаш», «ШейтIанымрэ зауэлIымрэ», н.), Шекспир У. и «Лир пацтыхьыр» («Король Лир») тхыгъэ цIэрыIуэр.

ИщхьэкIэ зи цIэ кытIуа «Красный всадник» тхылъ цIыкIум ихуахэм нэмышI, Бештокъуэ Хь. и усэхэр урысыбзэкIэ зэдзэкIауэ дунейм кытехъакъым, дяпэкIэ кытехъэнуи фIэщIыгъуейщ. Ар щхьэусыгъуэ зыбжанэм кыхокI: япэрауэ, дэ дызэрыщыгъуазэмкIэ, и усэхэр урысыбзэкIэ зэрадзэкIыным езы усакIуэр арэзы техъуэркъым; етIуанэрауэ, Бештокъуэм и усэбзэр, и усэхэм ящIэлъ философии куур, нэхъыщхьэраши, сатыр къэскIэ хэшыпсыхъауэ хэлъ

лъэпкъ зэхэщыкыр, адыгэ гупсысэкIэр нэгъуэщыбзэм къызыгъэ-зэгъафын зэдзэкIакIуэ гъуэтыгъуейщ. Зэгъуэрым усакIуэ Гъубжожуэ Лиуан и гугъу ищIу, Бещтокъуэм мыпхуэдэу жиIэгъат: «Лиуан Губжожов – самый глубокий и тонкий лирик своего поколения. Но в переводах его не читай – в них его нет...». А псалъэхэр езы Хьэбаси епхьэлIэ хьунуш: зэрадзэкIауэ щыIэ и тхыгъэ мащIэхэми усакIуэм и макъыр къащыхэпцIыхукIыжыр зэзэмызэщ. Псалъэм папщIэ, зэдзэкIыгъуафIэкъым лъэпкъ нэпкъыжъэ зытель мыпхуэдэ сатырхэр: «*Лъэмыжыр хэуэу ещIыр ислъэмей, / Пшынауэщ пшэхэр...*»; «*Адыгэ губгъуэ пшэру / НатIэнэкIэ бжэпэм нэцIэт. / Зэхэтиц, уи гуэдз хьэсэр уэршэру, / Нартыхур шуудзэу зэхэтиц*»; «*ЕтIысэхьыт (май. – Хь.Л.). Уи цей щхьуантIэр щыхи, / ЩIым и щIыфэ нцIанэм къеубгъуэкI. / УтцIэ пыIэ хужьыр фIэлъэ жьыгым, / (Уезшамэ, ари къохъэлъэкI)*», н.ку.

Сыт хуэдэ Iуэхугъуэм хуэмыусэми, Бещтокъуэ Хь. и IэдакъэщIэкIхэр лъэпкъ гупсысэкIэ псыхьащ, абыхэм сыт щыгъуи адыгэм и дунейр зыгъэнахуэ образхэр (бгы, шы, мывэ, фащэ, цей, хьэзыр...), гъуджэм хуэдэу, къатош:

*Цей фIыцIэшхуэм губгъуэр ихуэпащ.
Дунейм и гум махуэр ихуэпащ.
Жьыжъэ сопльэр: нэхухэр, жэщ къэхъейр
Дыщэ хьэзырыбгъэщ, бгырыс цейщ.*

*Си губгъуэшхуэ, хьэзырыншэ цей
Си адэшхуэм щитIэгъакъым зэи.
Ирахыну хуежъэм уи хьэзыр,
Сигу къэчэнур – уи фокIэщI хьэзыриц!
(«СурифокIэщIщ»)*

Бещтокъуэ Хь. и усыгъэр къуэпсыбэщ, плъыфэбэщ. ЯщIэлъ гупсысэхэм екIужу гъэпса абы и усэхэр нэхъыбэу зыхуэгъэзар анэрщ, хэкурщ, цIыхухэм я зэхушытыкIэхэрщ. Псом хуэмыдэу хэкум теухуа усэхэр Хьэбас и IэдакъэщIэкI нэхъыфIхэм ящыщ, ахэр адыгэ усыгъэм сыт щыгъуи къыдэгъуэгурыкIуэ граждан лирикэм и зыужьыпIэщ.

Бещтокъуэм и усыгъэм щынэхъыбэщ адыгэм и тхыдэмрэ и къэкIуэнумрэ хуэгъэпса усэхэр. Сыт хуэдэ зэман хамылъхуами, дэнэ щIыпIэ щымыпсэуми, дэтхэнэ цIыхум и дежкIи нэхъыщхьэр къызыхэкIар ищIэжынырщ, игъэпэжынырщ, и лъэпкъ хабзэ игъэ-нэхъапэрэ и бзэ Iурылтыжу псэунырщ. Аращ усакIуэм щIыжиIэр:

*Уэ уадыгэщ, дэнэ ущымыIэми,
Дунейр уи мылкъуми, зы апэсы уимыIэми,
Уэ уадыгэщы – уи лъахэмкIэ еплъэкI,
ЕплъэкIи, хуэщIэ къыумыгъанэу плъэкI.
(«Уэ уадыгэщ, дэнэ ущымыIэми...»)*

АрщхьэкIэ иджырей лъэхъэнэм «адыгэу ущытыныр гугъу»^{*} зыщI щхьэусыгъуэхэр гьунэжщ. Дэтхэнэ усакIуэ нэми хуэдэу, Бештокъуэр егъэпIейтей дунейр зэрынэмыщIысам, IутIыж Борис и жыIауэ, «фитIнагъэ фиблым кIуэцIысхэр», езы Хьэбаси и жыIауэ «фыгъуэ-ижэ синдром» зыпкьрытхэр гъащIэм зэрыщытепщэм:

*ФIейIуэурэ зэрахъэ,
Я хьэгъэцагъэр ебэкIыу,
ФIыуэ дыгъуауэ зыгъахъэр
Мыдыгъуэфам епэгэкIыу.
(«ФIейIуэурэ зэрахъэ...»)*

Бештокъуэ Хь. и усэхэр пэжым и телъхьэщ, къабзагъэм, дахагъэм, гуапагъэм хуэунэтIащ, философии гупсысэ зэмыфэгъухэмкIэ узэдащ. «*Пхуэмьгъэдахэмэ гуапэмкIэ, / ГъащIэр – яута чэтц*» жызыIафа усакIуэм, дауикI, а гъащIэри, зыхэпсэукI зэманри, и псэр къуэпс лъэщкIэ зыпыщIа ди тхыдэ гукъутэри куууэ зыхещIэ, къызыхэкIа лъэпкъым и фIым щогуфIыкI, и Iейри «гуащIэу къышеузым хуэфэщэн еус».

Бештокъуэм и усыгъэр уэгум етащ, абы и «псэр уэгу хуитым йопсэхуэж». Аращ усакIуэм дыкъыщIыхуриджэр цIыхум иджыри иуцIапIыну зыхунэмыса уэгу къабзэмкIэ нэхьыбэрэ дыплъэну, нэхьыбэрэ Ухыгъэм дегупсысыну, апхуэдэ щIыкIэкIи ди псэр фIейгъэм щытхьумэну:

*Нэхьыбэрэ фыплъэ уафэмкIэ,
Нэхьыбэрэ фегупсыс.
Дунейм фытетыху IуэхуцIафэкIи
ПсэкIи фымыугъурсыз.
(«Нэхьыбэрэ фыплъэ уафэмкIэ...»)*

Бештокъуэм и творчествэм и фIыпIэщ лъагъуныгъэ лирикэр. Ар езыр налъэ куэдэ зетепщIыкIыжми, усакIуэм и гухэль усэхэм нэхьыщхьэу щыпхрышар гурыщIэ нэху зыхэль псэм нэхь къабзэрэ зилынтхуэхэм гухэль «щызезеж» пкъым нэхь дахэрэ зэрыщымыIэрщ. Аращ усакIуэм и псэр псынэм хуэдэу лъащIэншэ зыщIри:

*Уиплъэн плъэкIамэ, си псэ-псынэм –
Псэм щыкIэзызу уи сурэтыр
Къалъагъужынти гуфIэу уи нэм,
Уэ зэхэпхынт псынэ уэрэдыр.
(«Уиплъэн плъэкIамэ, си псэ-псынэм...»)*

Бештокъуэ Хь. и лъагъуныгъэ лирикэм цIыхухэр нэхьыбэу зэрыщыгъуазэр абы и псалъэхэр зыщIэлъ уэрэдхэмкIэщ: «Си дахэкIей»

^{*} Бемырзэ Мухъэдин и усэ сатырщ.

(мак'ямэр ДыщэкI Залымх'ан ейщ), «Сыт пхуэсцIэнур, сигу?...» (мак'ямэр ХьэIупэ ДжэбрэIил ейщ), «Си гухэльхэм я нур» (мак'ямэр Жырыкь Заур ейщ), «Си л'аг'гуэ» (мак'ямэр ХьэIупэ ДжэбрэIил ейщ), н. Мы уэрэдхэр и щых'эт наIуэщ Бешток'уэм и усыг'гэр зэрыкуум к'ыдэкIуэуи, ар бзэ шэрыуэкIэ зэрытхам, абы хэт мак' зэщIэжыуэхэм мак'ямэм пэджэж ритмикэ шэщIа к'ыызэраг'гэщIым. Псал'гэм папщIэ, г'гэщIэг'гуэнщ икIи щIэщыг'гуэщ усакIуэм л'аг'гуныг'гэр «хышхуэ к'эук'убеям», гухэль к'ызыщыпкI и гур «кх'уафэж'ейм» зэрыриг'гапщэр. Куэдым гук'бинэж ящых'уауэ, цIыхубэм зэхал'х'а яфIэщIу жаIэхэм ящыщц Бешток'уэм и псал'гэхэр зыщIэл' «Си дахэкIей» уэрэдыр:

*Хышхуэ л'аг'гуныг'гэр
К'эук'убеяуэ
Си гур, кх'уафэж'ейуэ, к'рехуэкI.
Дуней сызытетыр
Схуэмыг'гэбэяуэ
Уэ сызэрыт'щыщIэр к'ызеIуэкI.
(«Си дахэкIей»)*

8

Бешток'уэ Хь. и усыг'гэр гурпэ псэмрэ нэх' хуэг'гэзауэ, цIыхум и псэкупсэ дунеймрэ уэгурмэ я зэхуаку дэтми, усакIуэм гул'гытэ хэха хуешI щIыл'гэм и дахаг'ым, адэж' щIынал'гэм и тепл'гэ гуакIуэм, нэг'уэщIу жыпIэмэ, абы IупщIу к'ыхощ'х'эхукI пейзаж лирикэри. УсакIуэр зыхуэусэ псоми псэ зыIутым хуэдэу захуег'газэ, абы и усэхэм к'ыхэщц щIыуэпсыр цIыхум ещ'х'у мэпсэу, маг', уз зыхешIэ, мэхущ'х'э, мэгуфIэ, мэх'уапсэ: «*жэщыр йошри, допщыж к'ури жэям...*»; «*мэзыр и цх'э щIэтIах'уэрт, хуэм цIыкIуу*»; «*бзийр мэуз*»; «*уафэр псафэ еж'эжасц*»; «*уэсыр цабэу мэбауэ*»; «*гуфIэжу мывэхэм заггэпскI*»...

К'ызэщIэк'уауэ к'папщтэмэ, Бешток'уэ Хь. и творчествэр «интеллектуальнэ усыг'гэкIэ» зэджем пэблаг'гэщ. Хьэбас фIыуэ к'ыгуроIуэ «уафэм к'ехуэха» зэчийм и зак'уэкIэ усакIуэ нэс узэрымых'унур. Абы к'ыхэкIкIэ и щIэныг'гэми, г'гащIэм к'ыхих дерсми, и зэхэщIыкI-гупсысэми хиг'гах'уэ зэпытщ: динри, тхыдэри, г'уаэджэри, литературэри, критикэри, публицистикэри щIепщытыкI.

Бешток'уэм и усыг'гэр зы пIэм итк'ым, абы зеуж', зех'уэж', усакIуэм ди литературэм щыщIэщыг'гуэ жанрхэр к'ег'гэлэрыхуэ. Апхуэдэщ, псал'гэм папщIэ, критикхэми, литературэдж щIэныг'гэлIхэми, щIэджыкIакIуэхэми ягу дых'а, адыгэ литературэм и л'эабак'уэщIауэ к'ал'гыта «Мывэ л'эх'хэнэ» роман-мифыр. Езы тхыг'гэр усакIуэм зи к'упх'э ириг'гээг'га жанрыр щIэщыг'гуэу, абы к'ыдэкIуэи, езы роман-мифыр усэу тхауэ зэрыщытыр Iуэхум к'ыхэпл'гытэмэ, «Мывэ л'эх'хэнэр» иджырей л'эпк' литературэм и тхыг'гэ нэх'ыфIхэм зэрашыщыр наIуэ мэх'у. Мифыр и л'абж'эу абы к'ыщыг'гэл'гэгуэжаш адыгэм и тхыдэ л'ыкIпсыкIыр. Тхыг'гэм и мурад, идее нэх'ыщх'эр мифологие образхэм пэг'гунэг'гуу усакIуэм к'ыг'гэщIа ХьэнэIу

и псалгэхэм щлаггыбзэ кууклэ щлэггэпщклуауэ тхыггэм кыщоклуэ:
«– Жыгхэм сытри ядэнуц, / Ауэ зэикл кьофыггьунуккым Жыг. / Жыг
щукгырккым жыг, / Ауэ щыхьуклэ – / Нэхьыфккэ мы жыгхэр».

Адыгэ литературэм и хэлхьэныггэ хьуащ Бештоккьуэ Хь. и пьесэхэмрэ драмэ-поэмэхэмрэ: «Имыс», «Истамбыл кьикла джэду», «Нэсрэн Жьаклэ» («Адыгэ Прометей»), «Кхьуафэжьейклэ хым зэпрысыкхэр», «Сэроробот». Абыхэм кыщыггэльгьуащ нобэрей гьащлэр, льяпкь интеллигенцэм и псэуклэр, щэнхабзэр зэрыт щытыклэ гуггьухэр. Псалгэм папщлэ, «Кхьуафэжьейклэ хым зэпрысыкхэр» драмэ-поэмэм щызэфлгьэува персонажхэм я бзэклэ усакуэм кьелуатэ нобэклэ льяпкь щлэныггэр, щэнхабзэр, еггэдженггэр зыггэплейтей луэхухэр, абыхэм я зыужьыныггэм гульгэф хуэхьу ныккьусаныггэхэр. «Фадафэ» цлэ лейр зыфлища философым – Роман – и бзэклэ тхаклуэм кьелуатэ иджырей льяпкь литературэм, нэхь пэжу жыплэмэ усыггэм, и щытыклэр. Феликс хуэггэзауэ абы желэ: «Сфлэмылэфлж хуэдэу кьысыщыхьу си псэр зэзггэшхын, Феликс, <...> бзу куэд щыфий поэзиер – щхьэву поэзиеш, иджырей усакуэшхуэхэм я псалгэклэ бжеслэнци – «усыггэщ». Етлуанэрауэ. Иджыпсту дьдэ зи цлэр кьысхуэмыгубзыггьж гупсысаклуэшхуэ гуэрым мытхуэдэу жилаггаш: поэзиер кьытхуэмылуэтэнуэм езыггашцэ жанриц. Дьдейхэм, уэри уахэту, тыншылуэу ивоггашцэ, феужьэрэклылуэуи кьыволуатэ. Псом нэхьрэ нэхь ггэщлэггьуэныжыр – бзэ хьэху кьапщтэу кьыщыплуатэм дешккэ. Анэдэльхубзэм щыщцу уэ пцлэм пцэфлаплэбжэм ублхырккым. Урысыбзэр, хьэгурыггэжэ кьепхуэклыурэ зэбггэщлауэ, поэзиеклэ фьзэджэр Шам и бжыхьу ибохуэкл...». Зэрыналуэщи, Бештоккьуэм и драмэ тхыггэхэм ггэсэнггэ-ущинггэ мыхьэнэ ящлэлыщ, абыхэм мурад нэхьыщхьэу щыпхрышар цлыхухэм я хьэл-щэн мыхьумыщлэхэр сэтэй кьэщлынырщ, ер гьащлэм хэггэкьэбзыккыным псэемыблэжу телэжьэнырщ.

Щхьэхуэу кьытеувылапхьэщ Бештоккьуэм и «Дыщэхурэ флэмыщлрэ» тхылгым. Абы хыхьащ адыгэ литературэми, нэхь убгьуауэ кьапщтэмэ, Кавказ Ищхьэрэм щыпсэу льяпкьхэм я литературэхэми щыщлэщыггэуэ жанрклэ – лирикэу ггэлса роман-дневникыу – тхатхыггэшхуэмрэ поэмэхэмрэ («Адыгэ Прометей», «Имыс», «Сэроробот» драматическэ поэмэхэр, «Зауэ щлылэр» поэмэр), апхуэдэуи «Истамбыл кьикла джэду» трагикомедиер.

Кьызэрэхэдггэащаци, «Дыщэхурэ флэмыщлрэ» тхыггэр зи жыпхьэ ит лирикэу ггэлса роман-дневник жанрыр ди литературэм и льябаккьуэщлэщ. Ар зы гупсысэ клэпэклэ зэпыщла усэ щыщцу зэхэтщ. А гупсысэ клэпэр зы псалгэклэ кьыпхуэлуэтэнукукым, езыри нальэналгэу зэтопщлыккыж, ауэ тхыггэр зэрыщыту кьапщтэмэ, абы щынахьыщхьэр адыгэм и дунейрщ, льяпккым и гьащлэрщ – и тхыдэ гущлхьэрщ, и нобэрей щылэклэ-псэуклэрщ.

Зэ еплгыггьуэклэ гу лгумытэу, ауэ гупсэхуу щлэбджыккэмэ, налуэ кьэхьуу, роман-дневникым кьыхонэхуекл сабиинггэуэм и лэфлаггккэ,

гугьэфIкIэ псыхьа сатырхэр. ГьэщIэгьуэнц апхуэдэ гупсысэхэр усаkIуэм кьызэриIуатэ сабиибзэ дахэри:

*Ухуэмызауэ нIэрэ блэкIыу
Ди сабиигьуэм,
ЧьыцI цIыкIухэр цIыгьуу кьызэплээкIыу,
Хьэу цIыкIухэр цIыгьуу?*

Роман-дневникым и 35-нэ усэм – «Адыгэ гущэкьу уэрэд» зыфIищам – усаkIуэм льэпкьым и блэкIа гурыфIыгьуэншэр сабийм зэреубзэ бзэ щабэкIэ кьыщэIуэтэж, апхуэдэ кьэIуэтэкIэкIэ адыгэм лIэщIыгьуэрэ ныкьуэм щIигьуауэ кьефыкI узым щIэпщэ щIыкIэу, ар нэхь кIащхьэ зэрищIыным пылбу:

*Уи хьэбэжьыр кьызэгьэщIи,
Куууэ IэфIу жей...
ГукьэкIыжхэм нсэр хагьэщIу
ТIэкIу сагьэгужьей.*

Тхыгьэр зэрыт жанрми кьызэригьэнаIуэщи (дневникыу щыщыткIэ), абы щIэлъ гупсысэ нэхьыщхьэр усаkIуэм и гьащIэм гуэхьпIэ имыIэу епхаш, нэхь пэжу жыпIэмэ «Дыщэхурэ фIамыщIрэ» роман-дневникыр автобиографическэ тхыгьэу кьэлъытапхьэщ. Псом япэу абы кьыхэщыр усаkIуэм и гьащIэ гугьусыгьурщ, и псэ пIащIэрщ, игу мызагьэрщ. Аращ тхыгьэм хэт усэхэм языхэзым абы «*усаkIуэхэр – бэлыхьхэмыкIуц*» жиIэу щIыщитхыр. Апхуэдэ «бэлыхьхэмыкI» гьащIэр натIэ зыхуэхьуа Бещтокуэм езым и псэм и усэкIэ иIэжщ – зэм игьэгуфIэу, зэми игьэгуIэу – тIум щыгьуэми и кьалэмышпэм кьышыкI дэтхэнэ псалъэри игьэпэжыфу («*Кбулыкьурэ сомкIэ сымьусэ, / ЩIэусэр зьыцIэр езы нсэриц*»), пэжыр жиIэн папщIэ «и псэм мывэ кьыщрильэфэкIыу» («*Нэпс щIэту усэ кьэблэгьауэ / Уи кьыртIыmkIэ епкьухьжащ*»).

«Дыщэхурэ фIамыщIрэ» роман-дневникым хыхьэ усэхэм я нэхьыбэр ящIэлъ философии гупсысэкIэ, я кьэIуэтэкIэкIэ афоризмхэм пэгьунэгьущ. Псалъэм папщIэ, я мыхьэнэри куурэ езыхэри гьэщIэгьуэнэу гьэпсащ мы сатырхэр: «*Куэд елътатщ узышэм псафэ*»; «*Гугьум я нэхь хьэлгэр зыхьри / Насыт жьыгьымкIэ йоплгэкI*»; «*ГьащIэр – зы бэуэгьуэщ, / Ущэжьэжым деш / Ауэ зы Iубыгьуи / Зэдэтицтэу ямыдэж*»; «*Поэтиер мы цIыгьум щатхми, / Мо узгум нсэкIэ пэгьунэгьуу*».

Бещтокуэр адыгэ литературэм «революцэ» щезыгьэкIуэкI усаkIуэщ жытIэмэ дыщыуэнукьым. Зэманым кьызэригьэлъэгьуащи, жанр зэхуэмыдэхэр кьэгьэлэрыхуэнымкIэ усаkIуэм и зэфIэкIымерэ зэчиймерэ кьэзыгьэувыIа щыIэкьым. Псалъэм папщIэ, «МэзылIымерэ мацIэмерэ» тхыгьэр езы Бещтокуэм кьызэригьэлъэгьуа роман-арабескэ жанрым сыт хуэдэ пщалгьэки изагьэу тха хьуащ. Тхыгьэр зытеухуа и лъэныкьуэкIэ кьапщтэмэ, абы шэщIауэ сюжет хэха гуэ-

рым зыщиужьу, зы темэ гуэр щыпхрышауэ щыткъым, атIэ арабескэм зэрыщыхабзэу, Iуэхугъуэ куэд дьдэ, тхыдэ лъэхъэнэ зыбжанэ щызэхэшыхъащ. Апхуэдэ Iуэхугъуэхэм языхэзщ, псалъэм папщIэ, щIэныгъэм и щытыкIэ хъуар, кIуэ пэтми и пщIэр нэхъ лъахъшэ хъу зэпытурэ къызэрыгъуэгурыкIуэр. Абы и щхъэусыгъуэхэри тхыгъэм ауан зыщIэль шIагъыбзэ куукIэ къыщыгъэлъэгъуащ. «ЩIэныгъэ лэжыгъэ» фIашу утыку кърахъэхэм я нэхъыбэр зэрыкупщIэншэмрэ «зызыгъэщIэныгъэлIхэм» (е «щIэныгъэлI нэпщIхэм») я образ дыхъгъхэмрэ кIуэ пэтми гъащIэм зэрыщыбагъуэр тхыгъэм и пэщIэдзэ дьдэм деж гъэщIэгъуэну къыщыгъэлъэгъуащ:

*ЦIывым теухуа и диссертацэм
КIэлъыгупсысэжу,
Къохъэ ар утыку зигъэнапщIацэу,
Зи къулыкъу хуэтэжу.*

*И жьэ къупщхъэр фIыуэ ныщIекъузэ,
Ирегъэхри Iупсыр,
Гъагъуу зэхуехъэсыр и гупсысэр,
И гупсысэ бгъузэр...*

Iу зэрылгытапхъэщи, арабескэ жанрым зэрыхуэщу, Бештокъуэм и тхыгъэм ебэкIыу хэль ауанымкIэ и япэ сатырхэри къыщIидзащ. АдэкIи ауаныр щыщIохуабжъэ.

Литературэм и теорием къызэрыщыгъэлъэгъуамкIэ, арабескэр къэхъункIэ, щыIэнкIэ Iэмал зимыIэ гуэрхэр къыщыхъу-къыщыщIэу е къэхъун-къэщIэнкIэ шэч къытепхъэу, гуитIщхьитI уищIу Iуэхугъуэ гуэрхэр къыхэхуэу гъэпсащ. Апхуэдэу Хъэбас и тхыгъэм къыхэщыр мацIэр къэблэгъэнкIэ, губгъуэхэм теуэнкIэ шынагъуэ щыIэу, абы зэребэнын, зэрызыщыхъумэн хуейм тепсэлтыхъыну хасэ псо зэрызэхуашэсарщ, ар приватизацэ Iуэхуми къепхыжауэ усакIуэм къызэригъэлъагъуэрщ. Япэрауэ, дэ дызэреплъымкIэ, иджырей зэманым зэхыхъэ хасэхэмрэ зэхуэсхэмрэ (псалъэм папщIэ, езыхэми я бынхэми ямыщIэ бзэр зыхъумэну махуэ къэс зэхэлъадэхэм) я щIэнэкIалъэщ Бештокъуэм и тхыгъэм къыщигъэлъагъуэр. ЕтIуанэрауэ, зэрымытым Iэтэ изыгъэуэу, батэр зыгъэшу зи гугъэжхэр я бгъэм еуэжмэ, мыдрей гупыр Iужажэу абыхэм Iэгу хуеуэу къызэрызэхэнар тхыгъэм IупщIу къыхэщащ. Мис апхуэдэ «пашэхэм» языхэзым – щIэныгъэшхуэ зыхэль доклад ищIу зи гугъэж Шухъиб Муштаидович – мыр жеIэ:

*ЖаIэр нэжмэ, мацIэр къогъунэгъур,
Тхъэм ар къытхуимыхъ дэ...
МацIэр хэкум къэсмэ – доунэхъур.
Губгъуэр хъунищI цIырхъ дьдэ.*

<...>

*МацIэр Iудгъэщтыну тхузэфIэкIмэ,
Тхъэр къыддэIэптыкбуу,*

*Сэ си Iуэхуиц итIанэ зым игу кьэкIмэ,
Льахъшэу фи кьулыкьур.*

МацIэм я теуэкIэр кьэралыр зэщIэзыщта приватизацэми хуехь:

*Мы приватизацэм и IэбэкIэр –
Ар Iуэху тынихэм цыцкьым.
Хэт хогьухь, хэт кIытэу кьызеццокIыр,
Хэт хохьухь пиэрыщэ.*

АдэкIэ тхыгьэм лъэхъэнэ зэхуэмыдэхэм ди кьэралым щекIуэкIа политикэр кьыхош, усакуэм мыхъумыщIагьэ куэд сэтей кьещI. Апхуэдэхэм ящыщу роман-арабескэм кьыщыгьэлъэгьуащ нэхь пасэ лъэхъэнэхэм псэр зыщIату щыта кьэрал дамыгьэхэм, орденхэмрэ медалхэмрэ нобэкIэ я пщIэр кьызэрылгьэхьшар.

НэгьуэщI мыхъумыщIагьэу кьэралым щекIуэкIахэм ящыщу тхыгьэм кьыхош ищхьэкIэ зи гугьутщIа приватизацэр, абы кьыдэкIуа шхыныншагьэр (тыкуэнхэм ерыскьыр щызэпэубыдауэ зэрыщытар), цIыхухэм ерагькIэ кьаугьуея мыльку мацIэр трахыу езыхэр напIэзыпIэм ягьэкIуэду зэрыщытар. Абы щыгьуэми, иджырей лъэхъэнэми хуэдэу, зи хьэмтетыгьуэхэри мэжэщIалIагьэм ихьхэри щылащ. Зи хьэмтетыгьуэр – шыни укIыти зымыщIэжу кьэрал мылькур зэхэзыдыгьуэхэрщ, цIыхухэм я гуащIэдэкI хьэлэлым кьыпэкIуэ фIыгьуэхэр зэзылъэфалIэхэрщ. Апхуэдэхэмрэ мацIэмрэ я образхэр метафорэ, аллегорие Iэмалхэм тету Бештокьуэм и тхыгьэм цызэхьэлIащ. МацIэм и теуэкIэр кьритхэкIкIэрэ, усакуэм кьэрал мылькур зэзыпхьуахэм я гугьу ещI. Тхыгьэм и лIыхъужь нэхьыщхьэ, захуагьэм и телхьэ, ихьуреягькIэ щызэрахьэ цIыхугьэншагьэм, щIэпхьаджагьэхэм хуэхьущIэу зи дунейр зыхь Пэдис Ержыб мацIэр кьэсауэ пщIыхьэпIэ ельагьу:

*Дунейр кьутэжым ещхьыркьабзэу,
Ныжэбэ мацIэм я IутIыжщ.*

<...>

*Зы тхьэмпэ кьанэу ягу темыхуэ,
Нэхь мацIэ зышххэм хуащI гущыкI.*

*Тогушхуэ, шхэныр – бэнэныгьэщ,
Нэхьыбэ зышхыр – нэхь лIыхъужьщ.
Нэхь мацIэр – мацIэмкIэ – лIэныгьэщ,
Нэхьыбэр – мацIэмкIэ – бишжьщ.*

Мыбдежым кьыщыхэгьэщыпхьэщ Бештокьуэм и тхыгьэхэм пщIыхьэпIэр куэдрэ кьызэрыхигьэхьэр. ПщIыхьэпIэр литературэ Iэмалу (прием) кьагьэсэбэп хабзэщ, тхыгьэм и лIыхъужьым акьылрэ псэкIэ зэригьэзахуэм нэхьрэ нэхьыбэ – псалгьэм папщIэ, гурыгьуазэкIэ

(интуицэ) зыхищIэри, езым зэхимыщIыкIыу («бессознательно» жыхуаIэм хуэдэу) пкърылыри тхакIуэм къыгъэлыгъуэн мурад иIэмэ.

«МэзылIымрэ мацIэмрэ» роман-арабескэм, ищхъэкIэ зи гугъу тцIахэм нэмыщI, нэгъуэщI къэрал Iуэху куэди, тхыдэм и напэкIуэцI зэхуэмыдэхэри къыщетхэкIащ. Ахэр ауанрэ гушыIэрэ хэлъу, художественнэ IэмалхэмкIэ зэщIауэздауэ усакIуэ Пэдис Ержыб и зэхэщIыкIым къызэритIасэкIэ, абы и псалъэкIэ тхыгъэм къыщыгъэлыгъуэжаш. Абы жейэ: *«Журтхэм я жэрдэмкIэ урысхэм революцэшхуэ зэращIрэ мы къэралым и Iуэхур щыхъэлэмэта мазэ къэгъуэтыгъуейщ. ИгъащIэми зи Iуэху мыщIагъуэ адыгэ тхъэмыщIэхэри а революцэм джэдылIэм зыдихъа бабыщу здипхъуэтащи... Бабыщым и щэр хеш – уакъ-уакъ-уакъ! И дамэхэр еIэт. (Дами иIэж!) Дамэ пащIэу къыгуэлэлъыр... ЕIэт, кърегъэхуэхыж... Граждан зауэжыыр... Троцкэр... Зэрыхъзэрийхэр. Колхозхэр, совхозхэр. Кулакхэр. Гузэвэгъуэхэр. КIэзызыгъуэхэр. Сиблагыр. Гулагыр. Социализмыр. Нурыр къызыщхъэщих коммунизмыр. Перестройкэр. Горбачев. Ельцин. Чубайс и ваучер зэщIылындэхэр. Мэ, Къэсбот!»*.

ИщхъэкIэ къыщыгъэлыгъуа псом нэмыщI, тхыгъэм къыхэщаш гъуазджэм, щэнхабзэм, литературэм я зыужыныгъэм гулгъф хуэхъуу щыта идеологиери. Мис, абы ехъэлIауэ Пэдис Ержыб (усакIуэм) и гукъэкIыжхэр: *«Щыгъуазэкъым ар (Исуф. – Хъ.Л.) ди Iуэху зытетым (тхакIуэхэрщ зи гугъу ищIыр. – Хъ.Л.), зы сатыр ттхыху унэшхуэмкIэ деплгъэIыни хуейуэ. Зэ уакъытэщIэхуэмэ, зэфIэкIауэ аращ. <...> Партым и накъырэ гъум кIыхъым ди Iупсыр къежэхыу дыцрагъащэм, къыттелгъэщIыхъу дыкърашэкIащ. Накъырэр хыфIадзэжри, дэри лей дыхъужащ. Ди Iуэхур нэхъыкIэжу къызэремыкIэрэхъуэкIами дыщыгуфIыкIын хуейуэ пIэрэ жыдоIэ»*. АдэкIэ, къехъэкI-нехъэкI хэмылгъу, зэрыщыта дыдэм хуэдэу, тхыдэм и пэжыр роман-арабескэм къыхэщаш: «Сытыр я лажъэт цэщI гъэхэм зэтраукIа ди щIалэ къоным – Нало Жансэхъу, Бoryкъуей ТIутIэ, Къуэжей Сосрыкъуэ, Махъсидэ Залымхъан...».

Зэрынэрылгагъуши, «МэзылIымрэ мацIэмрэ» роман-арабескэм и кIуэцIкIэ Бещтокъуэ Хъ. ди къэралым и тхыдэ напэкIуэцIхэр щызэфIигъуэвэжаш, абы мыхъумыщIагъуэ къыщекIуэкIа, лейуэ щызэрахъа псори сэтэй къищIащ – Iэщ зехуэным, колхоз, совхозхэм я къекIуэкIыкIам и деж къыщыщIэдзарэ щэнхабзэм, гъуазджэм, щIэныгъэм я зыужыкIам и деж щихуыжу.

«МэзылIымрэ мацIэмрэ» роман-арабескэм образ системэ щхъэхуэ щызэфIэгъуэващ. Нэхъыбэу абы къыхэщыр лгъэпкъ интеллигенцэрщ – щIэныгъэлIхэрщ (Шухъиб Муштаидович), усакIуэхэрщ (Пэдис Ержыб), журналистхэрщ (Хъэтиб, Нэзирэт, ХъэкIуэкIунэ, Сэтэней), художникхэрщ (Дыжыныгъуэ Хысэ), музыкантхэрщ (Лэгъунэпыт Нуслгъин), музейм и лэжъакIуэхэрщ (Бэрэдж ЛутI). Ауэ образхэм я къежъапIэмрэ я зыужыкIэмрэ IупщIу къэгъэлыгъуауэ, я хъэлщэным, шыфэлIыфэм усакIуэм гулгъытэ щхъэхуэ хуищIу щыткъым. Нэхъ нэIурыту тхыгъэм къыхэщыр, абы щыпхрыша гупсысэ нэ-

хышхьэхэр Бештокьюэм зи бзэкIэ кьиIуатэр усаkIуэ Пэдис Ержыбрэ «журналисткэ дахэшхуэ» Нэзирэтрэщ. Абы и щхьэусыгьюэри гурыIуэ-гьюэщ – усаkIуэм нэхьыбэу зытригьящIэр образ кьэггьэщIыныр ара-кьым (псалъэм папщIэ, абы и теплъэ е хьэл-щэн кIыхьу кьритхэкIыу), атIэ тхыггэм пкьрильхьэну зыхуей гупсысэхэр, куэд щIауэ зыггэпIейтей Iуэхуггюэхэр утыку кьихьэнырщ, дерс кьыхахын папщIэ, тхыдэ кьэхьуггьэхэр зэрыщыта дыдэм хуэдэу кьиггьэлгьэгуэ-жынырщ. Мыбдежым шэч зыхэмылгыжщ роман-арабескэм усаkIуэу кьыхэщ Пэдис Ержыбыр езы Бештокьюэ Хьэбас зэрипрототипыр.

УсаkIуэр зыггэпIейтей Iуэхуггюэхэм ящыщ зэманыр кIуэхукIэ цIыхупсэр нэхь чэнж зэрыхьур. Ар Нэзирэт и бзэкIэ тхыггэм кьыщиIуэтащ: *«Псом нэхьрэ нэхьышхьэу сэ мы дунейм щыслъытэр псэм и хуабэкIэ узэрыщIэнырщ, – жи Нэзирэт. – Сэ уи псэращ фIыуэ слъагьур, уи Iэпцэхэракьым. <...> Дужэггюащ тхьэ, щIалэжьхэм я кьежьэкIэ кьудейр. Хэт нитIым хуейщ – кьуэлэнищи, хэт – нэбжьыцхэм, хэти – тхьэкIумакIэм. Уи псэм зы IэфI гуэр хэлгэр абы гу кьылгытауэ зыкьозыггьащIэ урихьэлIэркьым. Апхуэдэурэ екIуэкIэм – псэ жыхуаIэр кьрамыдзэжыххэу дыкьызэхэнэнкIи мэхьу».*

«МэзылIымрэ мацIэмрэ» роман-арабескэм мифымрэ фантастикэмрэ я кIапэлъапэ гуэрхэри кьыхощ, зэрытха жанрым Iээу ира-ггьэзаггьэу. ИщхьэкIэ кьызэрыщыхэдггьэщащи, арабескэм кьэмыхьун, щыIэнкIэ Iэмал зимыIэ гуэрхэри хэухуэна хабзэщ. Апхуэдэу Бештокьюэм и роман-арабескэм зы Iыхьэу хэуващ Шухьиб Муштаидович (щIэныггьэлIыр, философыр) мэзылIым кьриггьэлхуауэ жыхуаIэм теухуа хьыбарыр.

Тхыггэр зэрытха бзэми щхьэхуэу гу лытапхьэщ. Арабескэ жанрым зэрыщыхабзэу, «МэзылIымрэ мацIэмрэ» гушыIэмрэ ауанымрэ йобэкI. Тхыггэм и Iыхьэ зэхуэмыдэхэм кьыхэтха шапхьэ зытIуцкIэ кьэдггьэлгьэгуэнщ:

*Сытыр яггэ кIырэ
ЗыщIэвггакьюэмэ усэ зытхухкIэ*

Щэрэ пцэцу кIыхьэм.

Пырхь макьым бггэцыр докIэзыз.

И бгыр, лотосым хуэдэу, занцIабзэу зэфIэтIысхьэнущи, и тхы-кьупцхьэ кьеузымрэ и ныбэ кьежьамрэ кьыхуадэркьым. Апхуэдиз щIакхьэумрэ жьэрыкуеймрэ лгьэужьынищ пхуэщIынт... Нэхь кьехьулIэр аращи, зэхеублэ адыгэ медитацэр: и Iэ сэмэгумкIэ и ныбащхьэр иIыггьыу, и Iэгу ижьыр образ хьарзынэхэр кьызриггьэджэлыкI и щхьэб-ггьум кIэщIиггьэкьуауэ кIыхьлIыхьрэ хьэлгьэу мэгупсысэ...

Роман-арабескэм и бзэр нэхь зыггэшэрыуэхэм ящыщу адыгэ псалъэжь зыбжанэм ущрохьэлIэ: *«Напэ зимыIэм дзэжэпкэ иIэщ», «БампIэ зиIэ псалгьалэщи, фаишэ зиIэ тIахьуалэщ».*

Эстетикэ лъагэм и шапхъэу, художественнэ Iэзагъ хэлъу пейзажыр кышыгыгъэлъэгъуа щыпIэхэми тхыгъэм ущрохьэлIэ. Языныкъуэхэм деж дунейм и шытыкIэр гузэвэгъуэ гуэрэм и пэIу щыкIэу къетхэкIаш: «*Жъыбгъэм щегъэхуабжъэ. Пабжъэр зэщIохъае. Жъыбгъэм жыг тхъэм-пэхэр, цIыху нэклим хуэдэу, кърехулэкI. Кхъэм и пIанэтэм Iуеу цызэхэт кIарц лъагэхэм я цхъэкIэм вынд, къуаргъ пIейтеяхэр цохъэргъэшыргъэ, яхуемыгъэх гуауэмрэ, къэгъунэгъуа пэтми, зыхуэмыхъэзыр гузэвэгъуэм-рэ кышригъэуд хуэдэ*». Мыпхуэдэ Iыхъэ зыбжанэ тхыгъэм хэтщ. Апхуэдэщ хьитI шызэрышх щыпIэу усакIуэм психологизм куу хэлъу, гущIыхъэу къритхэкIри.

Мотивхэм, псалгъэхэм я «джэгукIэм», дыхъэшхэным, дыхъэгъым нэмыщI арабескэм жанрхэмрэ стилхэмрэ цызэхэшыхъащ. Апхуэдэ зэхэлъыкIэр зищIыс дьдэр Н. Гоголь езым и IэдакъэщIэкI арабескэр М. Максимович шыхуригъэхьым абы щыгъуу иутIыпща письмом гъэщIэгъуэну кышциуэтауэ шытащ: «Посылаю тебе сумбур, смесь всего, кашу, в которой есть ли масло, суди сам».

Бещтокъуэ Хь. и «МэзылIымрэ мацIэмрэ» роман-арабескэми Гоголым кыгъэлъэгъуа псори хыболъагъуэ. Тхыгъэм и языныкъуэ Iыхъэхэр стиль лъагэкIэ, художественнэ Iэзагъ ин кызыыхэщ хъэтIкIэ тхаш, адрейхэр кызыэрыгукI псалъэкIэм («разговорный стиль» жыхуаIэм) тету гъэпсащ, уеблэмэ зэзэмызэ жаргон лексикэ кышыхэхуэ шыIэщ. Жанр и лъэныкъуэкIэ уеплэмэ, мыбы усыгъэри, прозэри, драматургием и кIапэлъапэ гуэрхэри цызэхэтщ. КIэшIу жыпIэмэ, къэдгъэлъэгъуа псори зэрышыхъэтци, Бещтокъуэ Хьэбас и «МэзылIымрэ мацIэмрэ» тхыгъэр сыт хуэдэ пщальэкIи ар зэрытха роман-арабескэ жанрым йозагъэ.

Зыыхуэужу, зызуужу дунейм тетыр псэ зыIутхэм я закъуэ-къым. Езы дунейр, щыуэпсыр сыт хуэдэ зэмани зыыхуэуж-зызыужь шытыкIэм итщ, къэувыIэнкIи Iэмал иIэкъым, сыту жыпIэмэ зэщIэувыIыкIыныр – лэныгъэм и япэ нэщэнэщ. Апхуэдэщ литературэри – усакIуэ, тхакIуэ зэчиифIэхэм я фIыгъэкIэ ар зыужьыныгъэм и гъуэгу гугъум, ауэ лъэпкъыр нэхугъэм хуэзышэ гъуэгуанэ дахэм тетщ. Псом хуэмыдэжу ар нэрылъагъу мэхъу ищхъэкIэ зи гугъу шытщIа тхыгъэхэм хуэдэ дунейм кытехъэхукIэ. Бещтокъуэм и IэдакъэщIэкI къэскIэ литературэм и кIуэкIэр нэхъ хуабжъ икIи екIу зыщI лъэбакъуэщIэщ. ДяпэкIи усакIуэмрэ лъэпкъ литературэмрэ зэдачыну лъэбакъуэр зыхуэдэр куэдэ тфIэгъэщIэгъуэнщ...

Бещтокъуэ Хьэбас КъБР-м и цIыхубэ усакIуэщ, Къэбэрдей-Балъкъэрым литературэмрэ гъуазджэмкIэ цагъэува Къэрал саугъэ-тым и лауреатщ, творческэ гъуэгуанэ ин кызыэпичащ, тхыль пщIы бжыгъэхэмкIэ адыгэ литературэм и зыужьыныгъэм хэуващ, нэхъыщхъэраци, ар ноби лъэпкъым хуолажъэ. Дохъуэхуэ и гуащIэр мыкIуэщIу, и гукъыдэжымрэ узыншагъэмрэ хэмыщIу куэдрэ иджыри ди япэ итыну!

ХЪЭВЖОКЪУЭ Людмилэ,
филологие щIэныгъэхэмкIэ кандидат

Усэхэр

БЕЦТОКЪУЭ Хьэбас

АДЭШХУЭ

Си адэм ядэм и адэж
Лы ябгэр куэдрэ кыызоджэж:

«Угубзыгъащэ? УщыкIа?
Уи кьуэпсхэр пщэжу — уисыкIа?»

ЗыкыпфIэщIыжрэ? Уеджэща?
Уадэмышьужрэ? Уезэша?»

Си адэм ядэм и адэж
Лы пагэр ткIийуэ кыызоджэж:

«Ядэхъу, ядэжэ, дэни нэс,
ИтIани, умыгъэгъу уи кьуэпс.

Уи кьуэпсыр зэ пыбупщIыжам,
Уэ кыпщIэжынуур кыпщIэжащ.

ЗэпщIэжыфынуур зэпщIэжащ,
УщIэпсэунур щIэптIэжащ».

И нэ бзаджитIыр пщтыру кьопль,
Сэ тIэкIу дзыхьмышIу кыысхукъуопль.

И кьамэр фIыцIэщ, и дзэр хужьщ,
И пыIэр кьуацэщ, и нэр пльыжьщ.

НАНЭ И ЖЬЭГУ

Си анэшхуэм и фэепль зы жьэгу
Куэдрэ, куэдрэ кыщIохъэж си нэгу,

Жьэгум дэпхэр кыщызэролэт,
Жьэгум дэльмэ, кьару пщтыр щакуэдщ.

ЗэщIопщIыпщIэ, пIэнкIыу кьотхьутхьукI.
Зым адрейм и щхьэфэр тресыкI.

Дэп ундэрэбжьахэр шоункIыфIыкI,
Къэжанахэр кыыхегъэтIылыкI...

КыыхегъэтIылыкIри, гъушI иIыгъ,
Зи жьэр къэпщтырамкIэ, егъэщхьыщхь.

Зелэтыжыр, къещтэри къубгъан,
Псы хеутхэ мафIэ зэхэтхуам.

Жьэгум яжьэр кыщцоубэлэц,
КIуэну йоIэ уэнжакъыпэм нэс.

Нанэ къабзэлъабзэт, дыщэ щIыIут...
ЗетхьэщIыжри, сэ кыызет IэшрыI.

* * *

ФIыуэ тIагъу мы ди хэкуми,
Лъэпкъыу Iэджэ исаш...
Я нэгу щIэлъыр кIуэщ лъэгуми,
Хэкур дэ кытIысащ.

Илъэс минхэр дэкIынщи,
НэгъуэщI лъэпкъи исынщ...
Ящыщ гуэрхэр тIысынщи,
Дэ кыдэгупсысынщ.

Мо кыыр лъапэм кIэщIыхьэу,
ТеуIуэн къахэкIынщ...
ТеуIуам зригъэпIыыху
Ди бзэр кыщIэлукIынщ.

СЫУРИХЫУ СЫЗЭРЫМЫЖЕЙ!..

СыIурихыу сызэрымыжей!
СыIурихмэ, си псэм зегъэпсэхур:
ЩIокI си нэгу ди къуршхэм ета сэхур,
Ди къуршыпсхэм я мэрэмэжьейр.

СыIурихыу сызэрымыжей!
СыIурихмэ, пщIыыху сэ солъагъур —

ТесшэщIауэ Къызбрун дэж лъагъуэм,
КъэфапIэжъым сызэрыдэжейр.

СыIурихыу сызэрымыжей!
СыIурихмэ, нэгум къыщIоувэ:
Iэнкуныгъэр сэ схущIэмыуфэу,
Сопль си пщащэ — псэкIэ сызыхуейм.

СыIурихыу сызэрымыжей!
Си гупсысэр зэбгрокI щыхьыбжьэу.
СыIурихмэ — зызэIуех пщIыхьыбжьэм —
Хэкур гущхэм IэфIу къыдожейр.

* * *

Уи къуршхэр нурым щIожеикIыр.
Уипс нэхухэр жэщым хобэукI,
Си псэр уи гъуджэщи, а гъуджэм
Уи мывэ псори къоладыкI.

БлэкIа лъэхъэнэр мэзым хэлъщи —
Къоплъэжри, жэщыр мэпIейтей.
Жыг лъабжьэ къэс щхьэ къупщхьэ щIэлъщи,
Я щхьэкIэр бампIэм къегъэхъей.

* * *

Уи шыбэр тафэм тебгъэхьамэ,
КъиIукIт мо уафэм шы лъэ макъ.
Бий анэ бгъафэм къыпфIепхуамэ,
КъыщыIут бий щIыфэм щыблэ макъ.

Биишэ куэду къыптехуами,
Быдзышэ хамэм лъогъэсыф.
Уи щхьэщыр хужьу къетхъухами,
Эы дыгъэ махуэ къэс уопIыф.

* * *

Гъуни щIэи иIэкъым дунейм,
Гъунэ ямыгъуэтым ухуемыIэ.

Хуиту упсэунум сыт уимыIэр?
Уи псэр тыншу бакъуэ уи пщэдейм.

Гъуни щIэи иIэкъым дунейм.
Ауэ, сщIэуи гъунэ зэримыIэр,
Гъунэ псалъэм къикIым сыщIыхуеIэр
Гъунэ сыхуэныкъуэу аркъудей?

Си гупсысэр хуиту нэмысауэ
И зы кIапэ мы дунейм слэщIэкI
Хъужмэ, жысIэу си гур къызозауэ:
И гугъэж щымыIэу езым фIэкI!?

Гъуни щIэи иIэкъым дунейм:
Гъуэтыгъуейкъым сэ си Iэпкълъэпкъ гъунэр.
Ауэ си псэ гъунэр къэпIагъуну
Упэмыплъэ, уимыIэм зэман лей!
Псэм тыншыпIэ щIээкъым дунейм!

* * *

Налшык парк, ди щIалэгъуэм и хадэ,
Ноби, мисыр, щIыдош уи хъэуар.
Уи акъужьыр тIэкIу сяпэ къилъадэу
Къепщытэжыр уи деж щыдгъэхъар.

Къепщытэж дыгъэ бзийм я жэрагъыр,
И пшэрагъыр щхъуантIагъэ бэгъуам,
Ди щIалэгухэм хъуэпсапIэу зэрахъэу,
Зи сурэт уэгү жэбзам щытлъэгъуар.

А хъуэпсапIэм къабзагъэу хэлъарщ дэ
Къедгъэблыжурэ дызыгъэпсэур.
Уи акъужьыр гъэгъахэм холъадэ,
Налшык парк, псэ анэш, ди жьыпэу.

СИ ЛЪАГЪУЭ

Си нэхунэ, си гукъуэпс, си лъагъуэ,
СыкъэкIуащ аргуэру сэ уи дей,
Ауэ фIыуэ слъагъур птезмылъагъуэ,
ЩIэспщытыкIми сакъыу уи сэтейр.

Мис — иджыри жыгхэр уэ уи жьауэщ,
ПщIащэм Iушэщэныр ямыух,
Ауэ фIыуэ слъагъур кыиспежъауэ
Ахэм сэ кыызжаIэу зэхэзмых.

Дэнэ, сигу сымаджэ, уздэпIащIэр?
Ба хуэщIыну хэт зызыхуэпшир?
Гъатхэ кIуауэ, пIэщIэкIащ уи пщIащэр,
Арщ ерыщу сэ ущIэзущийр.

Си нэхунэ, си гукъуэпс, си лъагъуэ,
СыкъэкIуат аргуэру сэ уи дей,
Ауэ фIыуэ слъагъур щIэзмылъагъуэ
Ди дэлэлу щытыгъа жыгейм.

МАМЭ

Зэм сыпIэщIех толькъуну гъащIэм,
Лъыхъуэным уи нэр ирегъэш.
Зэш кIыхъыр пхуэмыхъыжу къасщIэм,
Уи лъэлукIэ сэ кыызогъэээж.

ПлъэкIамэ, уи гур, щIакхъуэ Iыхъэу,
КъысIэщIэплъхъэну сыкъосыж.
Сэ си гур сфIокIэзыз гущIыхъэу,
Уи нурыр и пIэм имытыж.

ИтIани, фIыкIэ сыпхуэгугъэу,
Гупсысэ ябгэр согъэпщIкIуж.
СыщегупсыскIэ уи щIыхугъэм,
Сигу хъэкIэкхъуэкIэм зеукIыж.

* * *

Кавказ! Къаз хужьхэр бгыхэм къащхъэщохъэ,
Псыкъельэм хофри, уафэм йобзеиж.
Къеджелэха толькъунхэр зэрызохъэ,
ТкIуэпс къахэпэжыкIахэм заукIыж.

Кавказ! Уи гъуэзым из уи дыгъэ бзийхэм
Си къупщхъэр кыызэпхыпсу сагъэнэху.

Кавказ бгъэгуху! Уи джабэм, уи къабзийхэм
Я хуабэрщ си псэр зыпIыр сыбэуэху!

* * *

Уэсыр щабэу мэбауэ.
Псэм къыхосэ, мэтIыс.
Дыгъэ бзий къэтIэпIауэ,
Хъэуа къабзэм щосыс.

Си Iэпкълъэпкъхэр къудамэу
Хэхъуэу зэм къысфIощIыж.
Си мурадхэм я дамэм
КъэзгъэщIар къатIэщIыж.

Уэсыр щабэу мэбауэ.
Дыгъэ бзийхэр зэпоч.
НитIри сэ зэтесIауэ
Дуней гуэрхэр нэгү щIокI.

Дыгъэ бзий зэгуэлъэлъхэр
ЗэIуещэжыр сэтейм.
Хъуапсэ джылъу псэм хэльыр
Хеухуанэ щэдейм.

* * *

Бахъсэн аузыр мазэм и Iу бахъэм
Хэджэрэзаци, мэIейтей Бахъсэн.
Къызбруныжь пшэ джанэ зыщетIагъэ, —
И гугъэу дыгъэр зригъэхъуэпсэн.

Апхуэдэ джанэ дыгъэм зрипэсрэ?
Джыль мыдарийуэ зригъэлусэн:
Нэхущ къэсыху зы джанэ плъыжь егъэсри,
ПцIанабзэу зыкъыхедзэ ди Бахъсэн!

«ФЫУЭ УСЛЪАГЪУРКЪЫМ»

— ФЫуэ услъагъуркъым! — бгъэчыр бгъэузри,
Псалъэхэр гущхъэм уэсу тесащ.

— ФIыуэ услъагъуркъым! — си лъым икъузри,
Щымытыжыфу, си гур тIысащ.

— ФIыуэ услъагъуркъым! — напIэ Iэтахэм
Ахэр, уэ топу, кытещэщащ.
— ФIыуэ услъагъуркъым, — жоIэ си дахэм, —
Хьэлъэу си Iупэм къаIуцэщащ.

— ФIыуэ услъагъуркъым! — уэ ущIыхьэжри,
Бжэр уи хьумаIуэу къэбгъэбыдащ.
Сэ ськIуэжынут, си лъэм сахьыжми,
Си гур бжэ дзакIэм дебгъэпIытIащ.

* * *

Сэ зэрысщIэжрэ гурыгъуу зыщ сиIар —
Уэ зы телъыджэ гуэр зэрыпхуэзмыщIэр.
УзэрысщIыхурэ мы си гум зыщ къеIар —
Уэ уи псэм и сурэт зэрысхуэмьщIыр.

СIыгъащ уи блыпкъыр, уигу ешар сIыгъащ,
ИтIани, уи псэр къыщысхуэмыгъуэтым,
ХьэмбыIуу тIысри, си гур бгъэм щыгъащ,
Сэ сыщIэхуэапсти уэ узэрыщыту.

* * *

Бзэр тIэщIэкIмэ, дьлъэпкъкътым.
Акъыл ин ухуэмей,
КъыбгурыIуэу а тIэкIур
Утетыну дунейм.

Бзэм и макъхэм ди тхьдэр,
Ди лъыр, ди псэр хэпщащ.
Бзэр тхьумэну зымыдэр
Ди биям къагъэщIащ.

Бзэр тIэщIэкIмэ, доськIыр,
ТIэщIэкIами дрикъунт.
КIуа лIэщIыгъуэм лъыкIпсыкIым
Хипщэжар сыт хьужын.

Бзэр тлэщлэкймэ, доклуэдыр,
Льы зыщлэтыр фысакъ.
Псы зыщлэтыр теклуэту,
Вгъэлу бзэ хуабэм и макъ.

«ДЫЩЭХУРЭ ФИАМЫЩІРЭ»

лирикэу гъэпса роман-дневникым щыщ пычыгъуэхэр

22

Мухъэжырхэм я гъуэгуанэ,
Мухъэжырхэм я тенджыз,
Щлэблэ куэдым ди гукъанэ,
Ди губамплэ, ди гууз.

Мухъэжырхэм гу клыргъ макъыр
Хамэ гъуэгухэм ныццагъэлу...
Пшахъуэр магъыр, уэгур магъыр,
Къуршхэр жэщкларэ мэщэлу.
10.03.2007.

30

Си джанэр щысхри сытлысащ,
Акъужьыр хуиту къепщэт,
Ди гъащлэм тлэклу сегупсысащ,
Гупсысэм сритепщэу.

Тепщэгъуэ гуэри симыла,
Мылъкушхуи сылтыхъуакъым.
Мазэщлэм сигу кысфлиулам
Семылэзащлэу хъуакъым.
25.07.2007.

33

Укъэмыклуэ ныжэбэ, Булгаков*,
Уи Емынэм зегъэгъэпсэху.
Ар кызыхуэпхыжыни къэнактым,
Хэмытыж клэнтхъ къэнар зауэ луэху.

Укъэмыклуэ Балъкъ Іуфэ Якоби,
Нылуахуа шагъдий жэрхэр мэщэлу,

*Зи унафэклэ емынэр Къэбэрдейм кыхезыгъэхъауэ шыта генералщ (1810 гъ.)

Я щэлү макъыр къэлусу ди нобэм,
Теса лыфлхэм къалъос ди тхьэлъэлу.
08.07.2007.

37

Бзур мэфий, къуаргъыр магъ,
Зы губжь гуэр зэщлагъэст.
Мы жыгышхуэм и щлагъ
Дрикъуху дыщлэгъэс.

Мы дунейр нэхъ къагъэплъ,
Мэхъу шынагъуэр нэхъ куэд.
Тлэклу мо уафэм дегъэплъ,
Тыс, уи узыр уклуэд.

Мы жыг щхъуантлэм и щлагъ
Дрикъуху дыщлэгъэс.
Мы дунейр зи дахагъ
Мащлэ-мащлэу ягъэс.
19.08.2007.

24

39

Псэр игъэбауэрэ бауэу езыри,
Хадэм къолъадэ акъужь.
Уемыплэщлэклыурэ зыгъэхъэзыри,
Уи гур абы дэгъэуш.

Къыщигъэээжклэ зызэлупхынщи,
Гъащлэр щлэщыгъуэу пльытэнщ,
Е – уи гурыгъухэм бэджихъклэ уапхынщи,
Бэджджхэри къыптегуплэнщ.
20.08.2007.

54

Тамбукъан гуэлым деж щыпаупщлри,
Бзыхъэхуэ бгъузэ къытлысысжащ.
Плъэклмэ ныкъуакъуэ, пфлэфлмэ щлэупщлэ –
Дыкъызэщцагуэри дакъузысжащ.

Зэныкъуэкъу куэдым гъащлэ къилэжъмэ,
Адыгэ Хэкум нэхърэ нэхъ нэху

Зы щыхъэрышхуи, зы къэралыжыи
Щымы щыбгъуэтынкъым, сигу...
Зыгъэпсэху.

2007.

58

Псэ хъарзынэ зетхъэу
Псоми къытфлощыж.
Зыр фыгъуэным хетхъэ,
Зым зыкыфлощыж.

Далъэркъым акъужьыр,
Тхъэмпэхэр мысэхъу...
Псори Дунеижыи
Изэу зэхуегъэху.

02.10.2007.

61

Наклуэ, бжыыхъэ хадэм
Дахэу дыхэгъэт.
Акъужь кыыхэладэм
Жэуап гуэр едгъэт.

Дыхэмылъэдэфми,
Фыуэ зыдгъэплъыхъ.
Наклуэ — ди хадэфлым
Тхуегъэтыгъуэ пщыыхъ.

10.10.2007.

63

Е уэс? Е жэп? Мо хужьыр, щылар?
Тхъэм ещлэ — ппалъэр къэсагъэнщ.
Щпалэгъуэр... Дэнэ ар здэщылар?
Гум и пщтырагъым хисхъагъэнщ.

Е уэс? Е жэп? Мо хужьыр, щылар?
Къыпхуэзэшауэ къехагъэнщ.
Псэхугъуэр... Дэнэ ар здэщылар?
Уплейтеилуэу бгъэщтагъэнщ.

11.2007.

67

Данэху-данапIэм шапIри
ЦIы фIыцIэм йокIуэлIэж.
Мыгъуагъэри хъэзабри
Абы егъээзэгъэж.

«Жыг дахэу» уэгум шыIэм
КъытIумыхуэн япытц...
Ди шыгум шагъэгуIэм
Я бжыгъэри мылытц.
22.12.2007.

95

Дыгъуасэ сегуэуауэ къыщIэкIынц,
Къызонькъуэкъур си гур...
Сэ нобэ дэнэ уэ укъисхыжын,
ЦIэсщыкIми мы шыгур.

МэкIуэщIыр уи сэфэтыр, мэбзэхыж,
Си псэм ныпыткIукI защIэу.
ПхузэфIэкIынымэ, уэ сыкъэгъуэтыж,
Сэр папщIэкъым, псапщIэу.
10.07.2008.

97

ЗыгъэпщкIу, зызэгупIэж, зыщIэтIэ,
Укъащтэжыху зумыгъэхъей.
Уэ нобэ блэжъым къару щIэптыр
Зыхуэгъэзар — щэдейрц.

ЗыгъэпщкIу, блэгъэкI, блегъэх, гъэпсалъэ,
БгъэлъапIэ дьдэр гум щыкъуз.
Гур шыпщIыфакIэ гупсысалъэ,
Уэр щхъэкIэ къавыр — щхъэгъэуэщ.
16.07.2008.

111

Сыкъэтэджмэ — усльагъунуц,
Сыгъуэлъыжмэ — узипщIыхыц.
Уэрыншамэ — псэр сфIэгъунуц,
Уэрыншамэ — гур Iыхышыхыц.

Ильэс Iэджи уэ ущыIэу
СымыщIэххэу есхьэкIащ.
Жьы сыхьуауэ дуней щыIэм
Дыгьэу укьыщыкьуэкIащ.
06.08.2008.

137

Адыгэ псалъэм и бэуэкIэ,
Адыгэ псалъэм и щыIэкIэ,
Дэ гуныкьуэгьуэу диIэр уэркIэ
МыIуэтэгьуафIэ, тхыбзэ пщIэкIэ.

Ди тхыдэр ябзри ядыжауэ
Дыкьарууншэу дызэхэсщ.
ПхуэдмыщIэфар — умышI уи жагьуэ,
ТхузэфIэкIар — уи дыгьэ нэпсщ.
10.11.2008.

142

Мыкуэд хуэныкьуэр пщIахэм,
Ухуеймэ зыфыщIыж...
Цыхубэр зыфыщIахэм
Фэепль хуагьэувыж.

Фэепльи кхьащхьэдэси
Дылтыхьуэу дымьпсэу.
Бзаджагьэр жьантIэдэсщи,
Етхьэлэ дуней псор.
14.11.2008.

146

Льагьуныгьэ делэм
ГуащIэу урехьэжьэ,
Жьым утрегьэтIысхьэ,
Псым урегьэпыдж.

Льагьуныгьэ делэм
ПхуещI насыпыр хьэщIэ.
Кьохьур мис а хьэщIэм
Уи гум щыкIэрич.
18.11.2008.

170

Хугу зыщып тхьэрыкьуэхэр
Зэрызекьуэу щысщ.
Къыдэнахэм щIыкьуэхэм
Нобэ сыт я Iус?

Хугу ящып тхьэрыкьуэхэм,
Я насыпым щыщ...
Хьуапсэм, ныкьуэдыкьуэхэм
Тхьэм гущIэгьу кьахуищI.
31.12.2008.

174

Жыгхэр. Нэхур. Мазэр.
Акьужь кьэушыжыр.
Уи псэр кьэзыгьазэ
Льагьуныгьэ жыжьэр.

Льагьуныгьэ жыжьэу
Фэбжь псэм хэхьухьар.
Уи акьыл кьэгубжьу
Куэдрэ хэкьуэуар.
02.01.2009.

212

Жыг дахэшхуэ, жыг хьэлэл, жыг щхьуантIэ,
ЕупIэхи — псэм зегьэгьэпсэху.
Щыгур зыхуей псом льэIэсу хьуатэм,
ЩымыIэнт гум кьешыкьылIэ Iуэху.

Iуэхуи-дэлъи зэкIэ кьэдгьэгьани,
УэгумкIэ дыгьаплъэ, пшэм дегьэплъ,
Щыгум ибзэхэжрэ ди гукьанэр,
Щыгум щыжэбзэжу ди гухэль.
04.08.2009.

213

Бжьыхьэ хадэ, бжьыхьэ пщIащэ,
Бжьыхьэм и акьужь,
Ди бэуэгьуэр зэпыщIащи,
Сэри фэ сыфщыщщ.

Сыкъивмыдзэми, емыкӀукъым,
Сэ куэд зэӀысщӀащ...
Фэ мы щӀыгум гъуэгугу щыфкӀур
Дыгъэм кӀэрыщӀащ.
10.2009.

231

Сыщытхэ стӀолым фемыӀусэ,
НэгъуэщӀкӀэ сывэмыныкъуэкъу.
Зэхэвмыгъэзэрыхь си усэ,
Къызэвмыгъаджэ къулыкъущӀэкъу.

Къысщыхьэм — щӀагъуэкъым спихыӀур,
Абыхэм Ӏуэхур нэвмыгъэс.
СыпсэухункӀэ сигу къысхыӀур
ТхылъымпӀэм къабзэу къыльыывгъэс.
28.11.2009.

275

Ди лъэпкъ тхэмыщӀкӀэ, укъэмыушурэ,
Уи пшыӀнэ макъыр ужьыхыжащ.
ЩхьэщытхъужынкӀэ, хъуэхъукӀэ уемышурэ,
ПщӀыхьхэм уи тхыдэр хэпшэхъуэжащ.

Щызэрызекъуэхэм мы дуней гугъум
УадекӀуэкӀыныр мыкӀалэн тынш.
Ар къыдгурыӀуэми, фӀым дыщыгугъыу,
Уэ дыпхуэхъуапсэурэ дыкъыпхуоуш.
08.02.2011.

УсакIуэ Тхьээплъ Хьэсэн кызыралъхурэ илъэс 80 ирокъу

30

ЛЪЭУЖЬЫФIЭ

Тхьээплъ Хьэсэн Мысэд и къуэр Аруан районым хыхьэ Дохъушыкъуей (Старэ Шэрэдж) къуажэм 1943 гъэм майм и 5-м къыщальхуащ. Курыт еджапIэр къиуха нэужь, шофёру лэжьащ. Дзэм илъэсищкIэ къулыкъу щищIащ. 1972 гъэм Къэбэрдей-Балъкъэр къэрал университетым мэкъумэш хозяйствэмкIэ и факультетыр, 1974 гъэм Москва Горький Максим и цIэр зэрихьэу дэт Литературэ институтыр къиухащ. Дзэ къулыкъум, еджапIэ нэужьхэм ар щылэжьащ партым и Аруан райкомитетым.

КъБР-м и ТхакIуэхэм я союзым и жэрдэмкIэ, 1976 гъэм ар художественнэ литературэр пропагандэ щIынымкIэ бюром и унафэщIу ягъэуващ. Хьэсэн хэтащ литературэр хэIущIыIу щIынымкIэ Союзпсэ бюром и Советым, СССР-м и ТхакIуэхэм я союзым деж поэзиэмкIэ щыIэ Советым. УФ-м и ТхакIуэхэм я зэгухьэныгъэм и секретаруи лэжьащ.

1991–1992 гъэхэм «Аско-Евразия» страховой IуэхущIапIэм и правленэм и унафэщIу, абы иужькIэ илъэс зыбжанэкIэ Къэбэрдей-Балъкъэрым и ТхакIуэхэм я союзым и правленэм и тхьэмадэу щытащ. 1998 – 2000 гъэхэм «Налшык и вакъэ фабрикэ» IуэхущIапIэм и унафэщIу лэжьащ. 2000 гъэм щыщIэдзауэ 2018 гъэм дунейм ехыжыху Тхьээплъыр «Литературная Кабардино-Балкария» журналым и редактор нэхьыщхьэщ.

Тхьээплъ Хьэсэн ШЦэныгьэхэмкІэ Дунейпсо Адыгэ Академием и академику, ШЦДАА-м и шЦэныгьэлІ-секретарь нэхьыщхьэу щытащ, УФ-м и ТхакІуэхэмрэ и Журналистхэмрэ я союзхэм, УФ-м и ТхакІуэхэм я зэгухьэныгьэм и приёмнэ коллегием хэтащ.

Хьэсэн и тхыгьэхэр адыгьэбзэкІи урысыбзэкІи дунейм кьытехьащ. 1976 гьэм кьыщышЦэдзауэ ахэр ди республикэм и мызакьуэу нэгьуэшЦІ шЦыналгьэхэм кьыщыдэкІ газетхэмрэ журналхэмрэ кьытехуащ, тхыль шхьэхуэу Москваи Налшыки кьыщыдэкІащ. Тхьээплъым и усэхэмрэ поэмэхэмрэ щызэхуэхьэса тхыльу 30-м нэблагьэ дунейм кьытехьащ. Апхуэдэхэщ, псалгьэм папщІэ, «Ещанэ сменэ» (1971), «Цыхубз хужь» (1976), «КъежьапІэхэр» (1979), «Псыпэ» (1980), «УэрэдышЦІэ» (1983), «ШЦыгу гьащІэ» (1983), «Льягьуныгьэ пшыналгьэхэр» (1993), «Вагьуэбэ чьрэ» (1997), «Тхыгьэ кьыхэхэхэр» (2003), «Лунный дождь» (1983), «Колесо жизни» (2001), «Зёрна из сада» (2006), «Алмазная башня» (2009), «Путь караванщика» (2017) тхыльхэр. Абы и тхыгьэхэр теухуащ Хэкум, гьащІэм, льягьуныгьэм, льяпкь зэныбжьэгьугьэм, цыхухэм я зэхущытыкІэм, нэгьуэшЦэхэми. Республикэм и композиторхэми ядэлэжьащ Хьэсэн – и усэхэм макьамэхэр хуатхаш, уэрэджыІакІуэ цІэрыІуэхэм ахэр ягьэзащІэ.

Ди литературэмрэ щэнхабзэмрэ хуищІа хэльхьэныгьэфІхэр кьалгытэри, Тхьээплъым кьыфІащаш «Урысей Федерациэм щэнхабзэмкІэ шЦыхь зиІэ и лэжьакІуэ» цІэ льяпІэр. «Лермонтов Михаил и цІэр зезыхьэ дунейпсо дыщэ медалыр», «Урысейм и литературэ саугьэт иныр», щытхьу, шЦыхь тхыльхэр кьыхуагьэфэщаш.

Тхьээплъ Хьэсэн усыгьэм зригьэужьащ езым пхишыжа и гьуэгум тету, ІэмалышЦэхэр кьыгьэсэбэпурэ. КьуэкІыпІэм и усакІуэхэм я шапхьэр и гьуазэу, рубаи жьыпхьэм ит усэу зы минрэ щитІым шЦигьу и кьалэмыпэм кьышЦэкІащ абы. КьуэкІыпІэм и литературэм, щэнхабзэм, философием Хьэсэн фІуэ зэрыхищІыкІым и щыхьэту, рубаихэм гупсысэ куу ящІэльщ, ильэс мин бжыгьэкІэ цыхухэм кьадэгьуэгурыкІуэ льяпкь Іущыгьэхэр яхэльщ, цыхум и гушЦагьшЦэлхэр, псэм и щытыкІэр кьыщыгьэлэгьуащ. А псом кьадэкІуэуи абыхэм яхыбо- льягьуэ дунейм и дахагьэр, гьащІэм и ІэфІыр, насып, гуапагьэ мыу- хыж.

ИСТЭПАН Залинэ

Тхьээзплъ Хьэсэн хужаIахэм
щыщ пычыгьуэхэр

Дэтхэнэ зы литературэ тхыгьэми псэ хэтын хуейщ, уигьэхуабэу, уи гум, уи псэм кьыдыхьэу. ТхакIуэм ар хузэфIэкIамэ, и IэдакьэщIэкIхэр яджмэ, – аращ абы и дежкIэ нэхъ насыпышхуэ дьдэр.

Тхьээзплъ Хьэсэн и усэхэмрэ и поэмэхэмрэ гьащIэм и джэрпэ-джэжщ. Ахэр щыхьэт тохьуэ ар адыгэ литературэм льэ быдэкIэ зэры-хэувам.

ШЭДЖЫХЬЭЩIЭ Хьэмыщэ,
КьБР-м и цIыхубэ тхакIуэ
1993

* * *

Тхьээзплъ Хьэсэн и тхылъхэр адыгэбзэкIи урысыбзэкIи щIэх-щIэхуэрэ дунейм кьытохьэ. Зы усэ тхылъкьым икIи тхылъитIкьым абы Налшыкрэ Москварэ кьыщыдигьэкIар. Нобэ ар льяпкь литера-турэм и жьантIэр зыгьэбжьыфIэхэм ящыщ. И цIыхугьэрщи... Ди кьэралышхуэ якьутэжам щIыпIэ щIагьуэ иIэкьым Хьэсэн и цIыхугьэ, и ныбжьэгьу, фIыуэ кьэзылбагьу тхакIуэ здэщымыIэ. Тхьээзплъым пщIэ кьыщыхуащI, и псалгэ кьыщалытэ, и жыIэ Iуэху щытращIыхь Москваи.

ХЬЭХ Сэфарбий,
тхакIуэ
2000

* * *

Си ныбжьэгьу пэж Тхьээзплъ Хьэсэн и творчествэм пщIэшхуэ щигьуэтар ар кьыщалъхуа Кьэбэрдэ-Балькьэр щIыналгэм и закьуэкьым. Абы гулгытэ хэха щегьуэт Урысей Федерациэм и ТхакIуэхэм я союзми. Хьэсэн и Iуэху бгьэдыхьэкIэр куэдым я дежкIэ шапхьэщ, абы и гупсысэхэмрэ и чэнджэщхэмрэ пщIэшхуэ щалэщ и тхакIуэгьухэм я деж. Псом нэхьрэ нэхьыщхьэращи, Тхьээзплъым и тхылъхэр цIэрыIуэ дьдэщ, абы и IэдакьэщIэкIхэр цIыхубэм фIыуэ яльэгьуащ.

ПАРПАРЭ Анатолий,
УФ-м и ТхакIуэхэм я союзым и секретарь,
УФ-м и Кьэрал саугьэтым и лауреат,
МГУ-м и профессор, ЩИДАА-м и академик
2013

* * *

Льэныкьуэ куэдкIэ зэчий зыбгьэдэлъ цIыху хьэлэмэтщ Тхьээзплъ Хьэсэн. Ар ильэс 30-м щIигьуауэ соцIыхури, дапщэщи щIэщыгьуагь

гуэр дызолъагъу. «Литературная Кабардино-Балкария» журналым и кыызэгъэпэщакIуэ икIи и унафэщI щыпккъэ ди ныбжьэгъуфIым Iуэху зехъэкIэ гъэщIэгъуэни бгъэдэлъщ. Абы япэу кыыхихъащ гъу-нэгъу щIыналъэхэм я тхакIуэхэм, усакIуэхэм я тхыгъэхэр щIыпIэ журналхэм кытедзэныр. Къэралым щыпсэу лъэпккъэхэр я щэнхабзэ фIыгъуэхэмкIэ апхуэдэу зэдэгуэшэныр бэм яку дэль зэпыщIэныгъэхэр зыгъэбыдэщ, езыгъэфIакIуэщ.

И кьалэмыпэм кыпыкI усэхэм уатепсэлъыхъмэ, Кавказым кы-щыхъуа, абы и кьурш уардэхэмрэ псыкъельэ уэрхэмрэ я дахагъыр зыльэгъуа икIи псэкIэ зыхэзыщIа цIыхурщ зи гурылгъхэр апхуэдэ бзэ кьулейкIэ къэзыIуэтэфынур. Тхъэзэплгъыр апхуэдэщ.

ДУДЧЕНКЭ Светланэ,

*УФ-м и ТхакIуэхэм я союзым жэуап зыхъ и секретарь
2013*

* * *

Тхъэзэплъ Хъэсэн и усыгъэм щыгъуазэ зыхуэпщIа нэужь, наIуэ мэхъу ар литературэ зэчий кьулей зыбгъэдэлъ цIыхуу зэрыщы-тыр. Ар ящыщкъым зи гурыгъу-гурыщIэхэр занщIэу кызыкIут усакIуэхэм. Хъэсэн и дэтхэнэ псалъэми гупсысэ куу щIэлъщ, абыхэм укыыхураджэ дунейм щекIуэкI Iуэху жьгъейхэм уакIуэцIрыплъу, нэхъ Iуэхугъуэшхуэхэр зыгурыбгъэIуэным. Апхуэдэ бгъэдыхъэкIэм Тхъэ-зэплгъым и усэхэм философии лъабжьэшхуэ ярет. КызыыхэкIа лъэп-ккъым и гумрэ и псэмрэ щыщIэхэр къэзыIуэтэну хущIэкъу а хэкупсэм и дежкIэ а псоми мыхъэнэшхуэ яIэщ.

ЛОПУСОВ Юрий,

усакIуэ,

*УФ-м и ТхакIуэхэм я союзым и секретарь
2013*

* * *

Нарт IуэрыIуатэр зи лъэпккъэ фIыгъуэ адыгэхэм илъэс мин бжыгъэ хъуауэ къадекIуэкI хабзэр и лъабжьэщ Тхъэзэплъ Хъэсэн и усы-гъэм. Абы пешэ адыгэ усакIуэ щэджащэхэу ЩоджэнцIыкIу Алий, КIыщокъуэ Алим, КIуащ БетIал, Теунэ Хъэчим, ЩоджэнцIыкIу Iэдэм сымэ къагъэщIа литературэ щэнхабзэм. Ауэ щыхъукIи, Хъэсэн и творчествэм хэль бгъэдыхъэкIэщIэхэри нэрылъагъуш. Абы и усэхэм ящIэлъщ дунейм, гъащIэм, цIыхум ятеухуа философии гупсысэ куу-хэр.

ГВАРАМИЕ Алекэ,

физико-математикэ щIэныгъэхэмкIэ доктор,

РАЕН-м, ЩИДАА-м я академик,

Абхъаз къэрал университетым и ректор

2013

* * *

Кавказ Ищхьэрэм и усакIуэ пажэхэм ящыщц кызыыхэкIа адыгэ лъэпкъым и щэнхабзэр лъэныкъуэ куэдкIэ къэзыгъэлъагъуэ Тхьэзэплъ Хьэсэн. Абы и творчествэр художественнэ гупсысэкIэ куум и щапхъэщ. УсакIуэм гулытэшхуэ хуещI цIыху гьащIэм и купщIэр къэгъэлъэгъуэным, абы и гумрэ и псэмрэ щыщIэхэр сэтэй къэщIыным.

СЭКИЙ Риммэ,
филологие щIэныгъэхэмкIэ доктор,
Армавир къэрал педагогикэ университетым и ректор
2009

* * *

«Литературная Кабардино-Балкария» литературно-художественнэ икIи жылагъуэ-политикэ журнал цIэрыIуэм и пашэу щыткIэрэ, Тхьэзэплъ Хьэсэн лэжыгъэшхуэ ирегъэкIуэкI Кавказ Ищхьэрэм, Урысейм зэрыщыту я творческэ къарухэр зэкъуэгъэувэнымкIэ. Абы и журналым традзэ Москва, Санкт-Петербург къалэхэм, Шэшэным, Адыгейм, Дагъыстэным, Абхъазым, Къалмыкъым, нэгъуэщI щIыналгъэхэми я тхакIуэхэм, усакIуэхэм я къалэмыпэм къыпыкIахэр. ЖыпIэнурамэ, Тхьэзэплъыр зи унафэщI журналыр Урысей Федерациэм щынэхъыфIхэм ящыщц.

ЭЛЬДЫШЕВ Эрдни,
Къалмыкъ Республикэм и цIыхубэ усакIуэ,
Къалмыкъ Республикэм и ТхакIуэхэм
я союзым и тхъэмадэ
2013

* * *

Тхьэзэплъ Хьэсэн егъэлеяуэ зэфIэкIышхуэ бгъэдэлъщ. УмыгъэщIэгъуэн плъэкIырккъым зэман кIэщIым къриубыдэу рубаи купщIафIэ куэд дьдэ абы и къалэмыпэм къызэрыпыкIар. Хьэсэн и творческэ щIэиныр – ар социально-философие къэхутэныгъэхэр куууэ зыщегъэкIуэкIын хуей псэкупсэ Iыхьэшхуэщ. Абы и рубаихэр Хьэрш гъунапкъэншэщ, КъуэкIыпIэмрэ КъухьэпIэмрэ я усыгъэ щэнхабзэр зэпызыщIэ къудамэ лъэщц.

ЭФЕНДИЕВ Сэлихь,
филологие щIэныгъэхэмкIэ доктор,
КъБКъУ-м и профессор
ЭФЕНДИЕВ ФуIэд,
филологие щIэныгъэхэмкIэ доктор
2002

* * *

Лъэпкъ литературэм зыужыныгъэщIэ шигъуэт иджырей лъэ-хъэнэм усакIуэ Тхъээплъ Хъэсэн Iэрыхуэу къегъэсэбэп къухъэпIэ щIыналгъэхэм нэхъыбэу щыщIэрыIуэ рубаи жанрыр. Абы и усыгъэ дунейм щызэхеухуанэ гъащIэр зэрызэхэлъ Iуэхугъуэхэр, гурыщIэхэр: ФIымрэ Iеймрэ, Дунеймрэ Псэмрэ, Псэуныгъэмрэ ЛIэныгъэмрэ, Лъагъуныгъэмрэ Напэмрэ. Хъэсэн и гупсысэр усыгъэм и гъунапкъэхэм йокI – ар нос философием, хъэршым пыщIа зэхэщIыкIым, гъащIэм куууэ кIуэщIрыплъ цIыхум бгъэдэлъ акъылыфIагъым.

КУЯНЦЕВЭ Еленэ,
филологие щIэныгъэхэмкIэ доктор
2011

* * *

Бгъэдэлъ зэчий абрагъуэм и фIыгъэкIэ Тхъээплъ Хъэсэн Iэмал гъуэт и къалэмыпэм кыпыкI дэтхэнэ зы усэми гъащIэм и лъапIэ-ныгъэ зэмылIэужыгъуэхэр IупщIу кыщигъэлъэгъуэну. СатыриплIу зэхэт и тхыгъэхэм усакIуэм белджылы щещIэ езым и дуней еплъы-кIэхэри. Шэч хэлъкъым абы и рубаихэр а жанрыр къэгъэщIэрэщIэ-жынми литературэм нэгъуэщI къудамэщIэхэр «кыдэжынми» зэра-хуэлэжьэным.

АЛЪХЪЭС Светланэ,
филологие щIэныгъэхэмкIэ доктор

* * *

Тхъээплъым и гъащIэр хуигъэпсащ лъэпкъ щэнхабзэм, литера-турэм зегъэужыным. ГъащIэм сыт щыгъуи щIэрыщIэ гуэр кыыхэзы-гъуэтэф усакIуэ IэкIуэлъакIуэм и дэтхэнэ тхыгъэри щIэщыгъуэщ, хълэмэтщ. Абы и къалэмыпэр здынэмыс дурэшплIэрэш къэгъуэты-гъуейщ. Хъэсэн и усэхэм, прозэ щIыкIэу тха миниатюрэ кIэщIхэм ду-нейпсо мыхъэнэ зиIэ къэхъукъащIэхэм кыщыщIэдзауэ цIыху щхъэ-хуэм зы мэкъалкIэ игу кыдридзеинкIэ хъуну гупсысэ кIэщIхэм, гурылъ темпыIэхэм нэс кызэщIаубыдэ.

ЖЫЛАСЭ Маритэ,
КъБР-м щIыхъ зиIэ и журналист

Усэхэр

ТХЬЭЗЭПЛЪ ХЬЭСЭН

СИ ЛЪАХЭ

*Ар сэрац, Къурмэнц, къопсалгэр.
Дыгъужь Къурмэн*

Ар сэрац, Хьэсэнц, къопсалгэр,
Шэрэдж Іуфэ щупІа цыкІуц.
КъыпльыхьыхукІэ уи щІыналгэр,
КъыпхуэгүфІэу гьацІэр зыкІуц.

Ар сэрац, акъужь мыпыІэу
ЩІэтыр ушэу уи бгы щІаггым.
Ар сэрац, уэрэд бжезыІэу
Тетыр къуршхэр зи лъагаггым.

АДЫГЭ ЛЪЭПКЪ

Мо Тхьэмадэ бжьыфІэу
Къытехьар гьуэгүщхьэм,
Сыту лыжь зэкІужу
Уэсу зэщІэтхьуа!
Ей, Адыгэ Дадэ!
Махуэ тхухьу уи жьыщхьэр,
Уэ пхуэфэщэжыну
ЩІэблэ къыпщІэхьуац.

Мо, гүфІэжу, Дадэ къыбгъурыг
ЩІалэшхуэр,
Плъагъукъэ зэрыуардэр, —
Дыгъэр и щхьэщыгуц.
Ар Адыгэ щІалэщ —
Арац зэрыгушхуэр!
Адыгэ щІыналгэр
Абы и лъэпкъ щІыгуц.

Мо, гүфІэжу, Нанэ
КъыдэкІар куэбжэпэм,
Нурыр къыщхьэщихьу,
Сыту цІыху зэкІуж!
Ар Адыгэ Нанэц,

Нобэрей шытыкIэр
 пщэдейм и Iумахуэу
 Дауэ щIэблэ к'вакIуэм
 бг'эдэтл'хьэну ар?!
 Тхыдэм ириджэгур
 хэт жиIэну захуэу,
 Дрик'бунк'э дерсу
 л'эпк'ым к'ытщыщIар?
 Си тафэшхуэ си псэу,
 си к'уршыж'хэу си нэр
 Си пщэдей к'эушым
 хуэх'умэ хамэгу...
 ЩIэблэр
 хэт л'апсэншэу
 дунейм к'ыгтезынэр,
 И Адэж' щIынал'эм
 щимыл'эжу ж'эгу?!
 Маржэ! Фык'эувыи,
 зыр зым девг'эпсал'э.
 Ди Адыгэ л'ыг'эр
 зэщIэдвг'эк'уэж.
 Хабзэми нэмысми
 хуэх'ур пIал'эрщ
 пщал'э,
 ХабзэщIэк'у гуIэжу
 дывмыг'экIуэдыж.
 Сыадыгэщ жиIэу
 зи щ'х'эр зыг'эл'баг'эр,
 Фык'эуви нобэ,
 зыр зым дык'уэвг'эт...
 Дэрмырамэ, хэт-тIэ
 зых'умэнур л'ах'эр!
 Зэк'уэш-зэрыIыг'ыу,
 л'эпк'ыр дыщывг'эт.
 К'ыпхуох'уах'уэ ж'ыри,
 к'ыпхуох'уах'уэ щIэри,
 Ди Адэж' щIынал'эу
 ди псэр зыг'энэху.
 Дэ доIэт нэмысри
 ди Адыгэ пщIэри
 ЩIэблэ к'ыкIэл'ыкIуэр
 г'ащIэм хэбэк'уэху.

* * *

Ильэс куэд дэклащ кьэкьуальэу,
Зэрызехьэу кьэрал псор,
Льэпкьыу щыIэм Iэр дгьэдальэу,
ТфIэмыфIыжу дэ кьэтпсэур.

Зэбгруппыр кьэралыжьыр —
Хэти хуит хуэхьуат дунейм,
Хаутэжу Бэракь пльыжьыр,
ТецIыбыхьт лэжьакIуэ хейм.

Пщы, зэгуэр щыIар, кьащIэжырт, —
Хьэдэ кьупщхьэхэр кьатIыжт;
Льэпкь мыдаIуэм льыр кьыщIэжырт,
Льыми, льэпкь льыщIэж ищIэжт.

Зыми кьуаншэу зимыбжыжу,
Хабзэншагьэм хуит ищIат.
Кьуентхь зиIахэм зэпабжыжу,
ЩымыIа «цIыхуцIэ» хьуат.

Жьлэр хэпсэм щыбэгьуэnum,
Бгьэбэгьуэnur багьуэу кьокI —
Льэпкь есар зыгуэр льыхьуэным, —
Бэракь ткIийм и хабзэм щIокI.

Я жьэр зосэ лыкIуэ нэпцIхэм:
Льэпкь щхьэхуитуи загьэIу.
Демократу тхьэгьэпцI хьуахэм,
Бэр зэрахуэ, ягьэцэIу.

Зэрызохьэ кьэралыжьыр,
СССР-р мэлъэльэж.
Демократие «щхьэлыжьым»
Бэр ищIащ зэIумыплэж.

Иралъэф кьэралым фIыгьуэр,
Бий яIахэр кьуэш мэхьуж.
МылькукIэ зыр адрейм ефыгьуэу,
Дыгьур дыгьум йодыгьуэж.

Аурэ макIуэ пшэкIэху кьищIыр,
Зэхэгъэжыр гъащIэм ещI.
КъыпхуэмыщIэу зыр зыпищIыр,
Узэхъуапсэ гуэрхэм пещI.

ПсэкIэ гугъуш зэхэбгъэкIыну
Апхуэдиз къэхъукъащIэу хъуар!
Хэт ищIэнт ди нэгү щIэкIыну, —
Апхуэдизу къытщIэхъуар.

СщIэркъым нобэ ди гъащIэшIэр
Къэзыша Iэмыр къарур.
Ауэ куэдым зыхыдощIэр
А къарум ебэкI ерур.

Дауи, ар, щхъэщыгу Iизыныншэу,
Ди лъэхъэнэм къэмыхъуа.
ЩыIэщ-тIэ къару дызышэу
Нобэм къэс дымылъэгъуа.

Губжь а Iуэхум хэлъу щыткъым —
ГъащIэм махуэ къэс зехъуэж.
Дуней ин, дыздитым и пкъым,
Ди псэм куэд къыщелъыхъуэж.

Мо-тIэ пщIэнур, къохъу хъуэжыгъуэ, —
КъакIуэр кIуэжым елытащ.
Дэ дымыщIэ щхъэусыгъуэ
Тхыдэу хъуар зэгүэр щIэтащ.

Гугъуехъ задэу дэ ткIу гъащIэр
Щыху къарум къахуимытIэс.
Ди псэ дыдэми и лъащIэр
ГъащIэ нэзи нэмыплъыс.

Аурэ докIуэ, доIэ псэкIэ.
Зэм доджалэ, дотэджыж.
Дезышэх хъэлыагъэр, плэкIэ
Здэтхъ дымыщIэу дэ дохъыж.

Ит-имытми ди натIэм,
Псэр зыгъащтэ куэд тлъэгъуащ.

Дыкбагъэшурэ, дылантIэу
Псори зыхъ бэшэч дыхъуащ.

Ей, си лъэпкъыу лъэпкъ дахащэ,
Тхыдэ жыжьэ къэзыкIуа, —
Дэ зэманым дыхуэфашэ,
Хъэмэ, зэдмыкун еткуа?!

Дэ лъэпкъ хабзэу, бий къэтлъыхъукъым,
Бий дыщащIи — дымьпхъэр.
Мис а хъэлым дигъэщIэхъукъым —
Дрещхъу уэм щыхуарзэ бгъэм.

... БлокI, блолъэтыр ди илъэсхэр.
Ди щIэблэщIэм щIэ къелъхуж,
ГъащIэм щIэуэ къыдипэсхэр
Зыр зым тыгъэу иретыж...

МакIуэ гъащIэр. МакIуэ тхыдэр.
Дуней-шэрхъым екIу и гъуэгу,
СщIэркъым аури дыщIэшхыдэр,
КъытхуэмыщIэу щIэлъ ди нэгу.

* * *

Сэхъурокъуэ Хъэутий хузотх

СыкъэкIуащ сэ зээгъэщIэну
ЦIыхур цIым зэрыщыпсэур,
И гъуэгу дахи хуысщIэну,
Згъэбэгъуэну зыщIэкъу псор;

Щэху-IэфIыгъэм ныпэшачэу
Щыт гуапагъэм и къарур,
ФIэщхъуныгъэм хуэбэшэчу
ПэщIэтыну къэхъу ерум.

СыкъэкIуащ хэслъхъэну гъащIэм
Сэ си гуащIэм и жумарт.
ЦIыхур гъуащэурэ здэпIащIэр
Езгъэлъагъум — жыслэу — арт.

Тхэр кlэлъыплът цlыху гьащlэ lумпlэм,
Игъэунэхуу ящlэу хъуар,
Езы цlыхур кlуэрт цыхупlэм,
Имыщlэжу къыщlэхъуар.

Тхэм жиlащ итlанэ гуащlэу:
«Фыкъэувыlэ, бгым фыщоху!
Къыфпэщытыр фэ зэвгъащlэ!
Фыгупсысэ. Фэ фыщlыхуш!»...

Сыкъэкlуащ сэ зэзгъэщlэну
Цlыхум гъащlэм хильхъэу хъуар;
И гупсысэр зыхэсщlэну,
Згъэбэгъуэну къилъыхъуар.

* * *

Си къуэи Руслан и фэеплъу

Зи кlуэжыгъуэр — йожъэж.
Зи къэкlуэгъуэр — къоблагъэ...
Сэ гъэмахуэмрэ щlымахуэ щlыlэмрэ
Си псэм и пшэ пыхухэмкlэ зэспхынщ.
Кърегъагъэ нэхъыбэу,
Ирегъуж удз гъэгъахэр нэхъ кlасэу, —
Удз гъэгъа мелуанхэр зы lэрамэу
зэспхынщ,

Си псэр я дыщэ кlапсэу.
Си гъатхэ жъыбгъэ...
Си гъатхэ жъыбгъэ — си псэм и жъыбгъэ,
Нэплэщlэ, дытохъэ гъуэгу!
Ситщ уи ужъым;
Ей, уэ дэнэ сыздэпшэр?!
Уэрэ дэрэ дызэшщ,
Къыдоlэт парус инхэр шэщlауэ...
«Дэ докlуэ ди гум дыздихъым —
Гъэхэр щызэрызехъэм,
Икли сэ схуэдэ дыдэу
Жъыбгъэ къыщыушам.
Ныщlэпхъуэ, парус плэтам!
Дэ, аддэ, хы куэд къыщыдожъэ,

Дэ толькьун инхэм дыпожьэ —
ШэщI парусхэр нэхъри ткIийуэ,
НыщIэпхьуэ...»
Уи ужьым сэ ситщ!..
Зи кьэкIуэгьуэр мыгупщIэу кьэсынщ,
Зи кIуэжыгьуэ кьэсари, сыт пщIэн,
ежьэжынщ...

* * *

Уафэм кьикI псалъэ
ЩIым щегьэу Хьэсэн.
Уэри, апхуэдэу,
Уи псэр лъагэм лъохьур.
Хьэсэн хэмыт
Хьэл гуэркIэ игьэсэн
Иубу
ЩIэблэ щхьэзыфIэфIу кьэхьур.

Хьэсэн цыгьупщэу
Уафэ хабзэ ткIийр,
ЩIыху зэрызехьэм хэпщхьэу,
ЗигьэпщкIужкьым.
Кьыхуэмылъагьуу
Зыщыхун кьуэкIийр,
НэуфIыщIщхьэрыуэу
Бакьуэу зиукIыжкьым.

Пшагьуэбэ гьащIэр
Нэхъри кьыщIэху,
Хьэсэн кьэхуэапс
IэфIыгьэр и жумарту;
Дуней нэмыщIхэм
КьыщипщIыху щэху,
ЩIыгу гьащIэм пещIэ
IэфIыр гьащIэ мардэу.

Апхуэдэ тыгьэм
Iуэхухэри еузэщI,
ЩIыхубэ гьащIэм
Кьыздихь Iэмалыншэу.

Арыншэм —
Цыыхуэм я кьарур мэкIуэщI,
Лэныгьэм зыщIшапэу
Кьарууншэу.

Ди нобэр хуейщ
ГугьэщIэм етлыгтын,
Ди псэ кьарукIи
ДгьэгуфIэну гьащIэр.
Арыншэм, дигухэр
МафIэу кьэлыдынщ,
Исыжу гьащIэ
Арыншами мащIэр.

* * *

Сэ сопсэу си насып кьээзэужу.
Арыншамэ, сэ гьащIэ сиIэнт?!
Си гугьуехькIи гуфIэгьуэ кьэсхьыжу,
А гугьуехьым и хьуэпскI зыхэсщIэнт?!

Псэ гупышхуэу си щыгу щыуфэразэм
ПщIыхь дахащэхэр щэхуу кьысхуахь.
ГьащIэ нахуэр а пщIыхьхэм хэткIухьым,
Си кьарури емьшу зэдахь.

Толькьуньшхуэу кььиуами сыпожьэр,
Ццос си натIэм Абы кьритхар.
Си кьэкIуэну, бэшэчу, сызэжьэр,
Кьызолыхьу пщэдей махуэу зэпхар.

Со сопсэу мис апхуэдэу зыхэсщIэу
Си нахуапIи си пщIыхьи пыщIар.
Арыншауи, кьэкIуэnum сылущIэм,
ЗгьэщIэгьуэнт нэхущ дахэ кьищIар.

МЭШБАЩІЭ Исхьэкъ УАФЭБГЫКЪУ И НЭЛАТ

Тхьидэ роман

XVIII

Кърым хъаныгъуэм и жылагъуэ уна-фэхэр зезыгъакъуэ Бахъшысэрей Диваныр нобэ-пщэдей зэхыхъэнут. Миншакърэ Мэремрэ кърихьэллат Бахъшысэрей къалэм и зэхэвэзэхэжъэгъуэ дыдэм: дэнэки зу-мыгъазэми, гъуохэр шууэ щызэхэзекъуэрт. Хъанхэм хабзэ зэрахуэхъуауэ, щыналъэм исхэм хыбар ирагъащIэрт зэхуэсышхуэр щызэхыхэмрэ щызэхэтынумрэ теухуауэ. Бахъшысэрей къалэм и хъэблэ пхьдзахэми, къалащхъэхэм пэжыжъэ жылэхэми нэсырт иджы а къэрал гъуохэр.

Зауэр щыIэнрэ щымыIэнрэ зэхуэсышхуэм зэрелгытари, зепэщIэувахэр мамырыгъэкIэ зэлэпыкIыну кърымхэр зэрыгугъэри жаIурэ, гъуохэм муслъымэнхэр къыхураджэрт Алыхъым елъэIуну. Апхуэдэу къыхуезыджэхэм пIалъэ-пIалъэкIэрэ къыхагъэщырт Тыркум и султIан Ахьмэд Ещанэмрэ Кърымым и хъан пажэ Хъэджэт-Джэрий Езанэмрэ я цIэхэр. Диван зэхуэсышхуэм зэхэзекъуэрэ хьэргъэшыргъэрэ муслъымэнхэм ирамыщIэкIыну лъаIурт гъуохэр.

Бахъшысэрей зи щыпэлъагъуэ Джэрыджэр псоми щIэщыгъуэнэ-кIэ еплъырты, и къэуIэбжыным кIэ иIэтэкъым. Дауэт зэри-мыгъэщIэгъуэнури? Утыкушхуэм изу итт хъэщпакъ кусэхэр. Абыхэм щамыщэр укIуэдыжт: ерыскъыпхъэ зэмылIэужыгъуэхэм щегъэжъауэ, Мэрем зэи зытемыплъа, зищIысми зыри зыхимыщIыкI хъэпшып цIыкIуфэкIухэмрэ гъущIыкIэ е пхъэхэкI Iэмэпсымэхэмрэ деж щуихыжу. Мыбдеж куэдыщэу щызэблахырт щIэрэ гъунэрэ зимыIэ щэкI лIэужыгъуэхэр: къэдабэу, ушщIэу, дарийуэ, лъахъстэну, данэу. Хъэуазэ уэншэку Iэтэхэм къабгъэдэлът ушщIэ лъэгурыдзхэмрэ алэрыбгъу зэпэлIимэ цIыкIухэмрэ... Дэтхэнэм уеплын, дэтхэнэми ущIэупщIэн?

– Бжъэ къэпщIам хуэдэщ мы дыкызыыхыбар... – желэ Мэрем, Миншакъ абы теухуауэ зыри зэрыжимыIэр игъэщIагъуэу. Ауэ зэуэ игу къэкIыжащ езыр «зэрынэгъуейр», икIи, жаIэм едаIуэу, нэхьыбэм щыму щытыныр зэрикъалэныр. ИужькIэ щэху дыдэу къыпищаш: – Сэ къызэрысщыхъумкIэ, мыбдеж зы зэрызехъэ гуэр къыщыхъунуш...

* КIэлъыкIуэр. ПэщIэдзэр япэ, егIуанэ номерхэм итщ.

Миншакъ кыгурылуэрт и щалэ гусэм и гум шыщлэр, ауэ ар кьэху псоми набдзэгубдзаплъэу клэлъыплъырт, иужьклэ а ильэгъуахэр Къэбэрдейм и тет ХьэтГохъушчокъуэм хуилуэтэжын щхьэклэ.

– Бжьэ къэпщам хуэдэр, – желэ Миншакъ, – мыракъым, атлэ хьаным и уардэунэшхуэрщ, ауэ дэ абы гунэгъуу драгъэклуэлэнукъым. Дауэ уеплэрэ, сыту плэрэ мо тэтэритым ирагъэклуэклэ псалъэмакъыр зытеухуар? Ахэр топсэлъыхь гъуохэм жалахэм, Къаплъэн-Джэрий хуошхыдэ, жалэ абы зыщидзэну зауэм тхьэмыщклагъэ флэкла къазэрыхуимыхьынур.

– Апхуэдэу и щхьэ течауи?..

– Умыгъэщлагъуэ, Кърымым сыт хуейми ирырещлэ, дэ мыбы дыкыщлэклауа къалэныр дгъэзащлэмэ, аращ ди дежклэ нэхьыщхьэр.

Емызэшыжу сыт шыгъуи зыгуэрхэм щлэупщлэ Мэрем, нэхьыжым пэрыуэжыну хуэмейуэ, зиущэхуащ. Ар набдзэгубдзаплъэу псоми клэлъыплъырт, и тхьэклумэр гъэклауэ жалэхэм едалуэрт, языныкыуэхэм деж и нитым ялъагъум шэч кышчытрихьэж шылэт, ауэ игури и псэри Налмэс дежт здэщылэр. «Гъэцлэгъуэнщ, – егупсысырт ар, – Налмэс зыхимыщлэу плэрэ ар гунэгъуу зэрыщылэр? Абы и гур мыплейтейуэ плэрэ, сысейм ещхьэ? Арщхьэклэ, Налмэс куэд щлащ мы къалэ хамэм зэрыщылэрэ... есэжауэ кыщлэклынщ псоми... Хьэуэ! Мыбы шыпсэуми, гуклэ ар сэ си гусэщ. Сэ, сысейм хуэдэу, зыхызощлэ абы игу кьеуэклэр»... Жыжьэ шылэт абы и гупсысэхэр. Миншакъ, япэхэми хуэдэу, зыри кызырэфлэмылуэхур щилъагъум, ар аргуэру зэщлаубыдащ и гукъэклыжхэм: «Фыщлэ яхузощлэ Бахъшысэрей бээрым кышчыдэбга адыгэ бзылъхугъитым! Абыхэм я гыбзэм ифлэ кыдэклащ: ар апхуэдизклэ ди гум хыхьати, абы нэхь ерыщу ди мурадым и ужь дригъэхьащ... Налмэс, Налмэс, си псэ, си дуней...» И гущлагъщлэлъ гупсысэхэм щалэр зэуэ щлэуклытыхьыжащ, ар зыми зэхимыха пэтми. «Нэкъар зи луэху зетхуэмрэ дыздэщылэмрэ ищлатэмэ, – зехуэж иджы Мэрем зэгупсысым, – абрэджыгъэм пыкынти, гусэ зыкытхуищлэнт...»

Миншакъ Мэрем и гупсысэхэр жыжьэ зэрыщылэм гу лъитэри:

– Мэрем, укыызэдалуэрэ уэ?

– Нтлэ... Зыгуэр жыплат?..

– Еплъыт, тэтэрхэр зозэуэж.

– Дэ сыт тщлэн хуейр? Делъу, дышчытыну?

– Хэклыплэу шылэр жылэ, пщлэмэ.

– Уэ пфлэкъабылыр, сэри сфлэкъабылщ. Дэ дыкыщлэжежа луэхур тэмэму зэфлоклэ, атлэ щхьэ дыхыхьэн хуей абыхэм я зэдауэм?..

– Апхуэдэу узэрегупсысыр? Балигъ уоху, си ныбжьэгъу, – кыпыгуфлыклащ Миншакъ. Плъагъурэ, Жэбагыи и жылауэ, адыгэхэм ди закъуэкъым зэгурымылуэныгъэ зи яку дэлъыр.

Миншакъ и псалъэхэм къригъэклыр зэуэ кызыгурымылуа Мэрем кызызэгупауэ кыхэклыищлэщ:

– Миншакъ!.. Дэ зыкли дэмыщхь лъэпкъым дыбогъапщэ!

– Пэжщ уэ жыплэр, дэ мыбы дыкыщлэклауар зыгуэрым дезэуэ-

ну арактым... Ауэ еплыт мы тэтэрхэм я шытыкІэм. Ахэри, дэ дэщхьу, я кьамэ Іушэхэр кьрапхьуэту, зызэпащІэсэнү хьэзырщ, я зэдауэр кІыхьлІыхь хьуамэ. АбыкІэ дызэщхькьэ-тІэ дэ, Мэрем? ПщІэжыркьэ, Урысбийхэ я хьэгьуэлІыгьуэм дыщыІэу, Нэкьар кьыуиутІыпща псалъэхэр?

Мэрем кьыжиІэжын хуей хьуащ а псалъэ гурымыхьхэр: «Бэгү зиІэр тІэхьуалэщи, бампІэ зиІэр псалъалэщ».

– НтІэ, дэ дыщымытІахьуэкІэ, мыбы пэжыжьэ зыдгьэщІ, хьаным и бзэгүзехьэхэм гурыщхьуэ кьытхуамыщІ щІыкІэ... Зэт, зэтеувыІэт! Пльагьурэ мо зэдауэхэм япэжыжьэу щыт шыр? НакІуэт, кьэдгьуэбыдыт ар. – Миншакь шы ІумпІэр зэуэ иубыдри уанэгум зридзаци, Миншакь зыхуегьазэ: – КьыпытІысхьэ!

Куэд дэмыкІыу ахэр Бахьшысэрей кьыдэжри, алыдж лІыжыр здыдэс кьуажэмкІэ ягьэзащ. ГьуэгуфІ кьажа нэужь кьэувыІахэщ, шым жьы Іурыхьэгьуэ иратын папщІэ. Миншакь кьилъэгьуащ шым телъ дамыгьэр.

– Мыр адыгэщ, – жреІэ абы Мэрем. – Мыбы телъ дамыгьэр ХьэтІохьуощокьуэхэ ейщ. Мис ар Іуэху хьуащ! – Миншакь зэрыгуфІэм кьигьэгүшхуауэ, Мэрем шым и нэм щІэплъэрт, и натІэм, и пщэм Іэ дильэрт. ИужькІэ, гуфІэгьуэм кьызэщІиІэтауэ, жеІэ:

– КьызэрысщыхьумкІэ, ди шым дыкьищІыхужащ.

– Ар зэгүэр ууейуэ щыта, укьищІыхужын хуэдэу?

– Дэ дыщызэпсалъэкІэ, и тхьэкІумэхэр зэблигьэплъу кьыдодалуэ ар.

– Кьыпщышынэу пІэрэ?

– Хьэуэ, хьэуэ, пльагьуркьэ абы и нэм гуфІэгьуэу кьыщІыхыр...

– Солъагьу, ауэ сымыщІэр мыбы етщІэнуращ...

Мэрем, кьэщтауэ, шым телъэщІыхьырт, Миншакь и псалъэхэм ар уэхбзэхьу дэкІуэдын нэхьей.

– Абы уемыгупсыс, ар дэ здэтшэнущ!

– Ди шыпхьухэм я Іуэхур и кІэм нэдгьэсакьым дэ иджыри, мыр дауэ зэрыздэтшэнур?

– Сыт и кІэм щІынэдмыгьэсар?.. Сыт, хы Іуфэм и деж зыгуэрхэр кьыщытпэтІысыну ара? Мы шым теухуауэ тщІэнур мыращ: адыгэбзэкІэ псалъэ алыдж лІыжыым кьыхуэдгьэнэнщ, тыншу зэгурыІуэнущ ахэр!

... Мазэр еІэжауэ, Миншакьрэ Мэремрэ нэсащ Каприди Пафос щыпсэу жылэ цІыкІум. Хьэ щхьэукьуахэр щхьэхынэу кьапэгурымри заушэхужащ. Миншакьрэ Мэремрэ щепсыхащ Каприди и пщІантІэм. ЛІыжыым ильагьур и фІэщ хьуртгэкьым: кьищІыхужат Кьрым хьаным и бий Чабар мырзэм и уанэшыр. Шыр кьыздрахамкІэ щыщІэупщІэм, хуаІуэтэжащ ар кьызэраубыда щІыкІэр.

ИужькІэ унафэ ищІащ:

– Шыр шэщым фшэ. Мы шыр зейм дыкьищІэмэ, фэри сэри гьащІэ диІэкьым.

Мэрем зыгуэр жиІэну зэрыхуейм гу лъита щхьэкІэ, лЫжьым пІащІэу:

– Укьыспэрымыуэ, щІалэ. Сэ гьащІэ слъэгьуащ. Мы шыр псоми яцІыху. ЗывмыІэжьэ. Хыдэж Іуфэм иджыпсту кьыщыфпоплгэ си лъэпкъэгьу щІалэ – Думитрий. Шыр зейр абыи жевмыІэ... Мыдрей Іуэхухэр псори тэмэму зэхуигьэкІуащ абы. Къульшыкьум ирихьэлІэу фи пщащэхэр щэхуакІуэ кьытехьэнущ хьан гуащэм и зыгьэпсэхупІэм пэгьунэгьу бэзэр цІыкІум. Фэ вгьэуэв уасэмкІэ абы физэпришынущ псым. ЩІалэр бзэ быдэщ. – Пафос Джэрыджэм зыхуигьазэри: – Иджы, Мэрем, сынодаІуэ. Сытыт жыпІэну узыхуеар?

– Кьысхуэгьэгьу, Пафос, – жеІэ щІалэм, Миншакъ хуеплгэкІуэрэ, – сигу кьызэфІэзэрыхьауэ арат. Тхьэр арэзы кьыпхухьу, хуабжьу укьыддэІэпыкьуащ. Ауэ... мы кьэдубыдыжа шыми зы унафэ тетщІыхьын хуейщи...

– Сыт щхьэкІэ, Мэрем, шыр здэтшэжыну дыкьыздэкІуэм унафэ тщІатэкьэ? ХьэтІохьущокьуэхэ я лъэпкъ дамыгьэ тельщ абы.

– Пэжщ, Миншакъ. Ар Іуэху щхьэпэщ. Шыр хуэтшэжынщ зейм, – Мэрем аргуэру кьэгуфІэжауэ адыгэшым Іэ делгэ. ЛЫжьым кьыгурыІуэрт зэныбжьэгьухэм зыхащІэр, ищІэрт адыгэ-шэрджэхэм шы фІуэ зэралгьагьур икІи, я псэр пытыху, лей кьызэрытрамыгьэхьэнур.

48

Мэрем и нэгу кьызэфІэзэрыхьам Пафос дыпыгуфІыкІри:

– Умыгузавэт, щІалэ. Пэжщ, сэркІэ шым мыхьэнэшхуэ иІэщ. Си гьащІэ кІыхьри си жьыщхьэри шым епхауэ сыпсэуащ. Иджыри сопсэу. Думитрий фыгурыІуэнущ... Абы ещІэ ХьэтІохьущокьуэхэ я шыр нэхь езэгьырабгьуу зэпрыфшыж зэрыхьуну щІыкІэр. ЦІыхухэр зыр адрейм дэмыІэпыкьуу щытамэ, куэд щІат мы дунеижьыр зэрыкьутэжрэ. Гьуэгу махуэхэ! СыхьэтыфІ тхьэм фыхуишэ!

Каприди и шым Миншакъ шэсыжщ, адыгэшым и уанэгу Мэрем итІысхьэри, жэщ кІыфІым хыхьэжащ кьэбэрдейхэр. Кьрым уафэр аргуэру вындыкІэ вагьуэншэт, апхуэдэ дыдэуи зэхуфат Ашабэм и гупсысэ зэхэмыбзхэр. Зыми ищІэртэкьым гьуэгу тетхэм кьапэплгэр. Лъэбакьуэм и кьуагь Іэджэ кьузгьун кьуэлгьщ.

– Миншакъ, мы Каприди и шыр зы хьэлэмэт гуэрщ, – зыкьомрэ щыму кІуа нэужь кьопсалгэ Мэрем.

– Сыт, иджы мыбы уехьуэпсэжауэ ара? – мэдыхьэшх Ашабэр.

– Хьэуэ, Іэгьу! ЗэрышыфІыр жысІэу аркьудейщ.

– Армэ, Іуэхукьым. Мыдэ ди япэ ита ди нэхьыжьыфІхэм зэращІу щытам хуэдэу, махуэщІэм зэщІыгьуу фІэхьус едгьэхыт!

– Уанэгум дисуи, хьэмэрэ депсыхын?

– Депсыхынщи, шы ІумпІэхэр тІыгьыу, мы дуней псор кьэзыгьэ-нэхум фІэхьус етхынщ.

Мэрем епсыхри, Іэ ижьымкІэ шхуэмылакІэр иІыгьыу, Іэ сэмэгур уэркьхэм зэраІэгым ещхьу иІэтащ. Апхуэдэ дыдэу ищІащ Миншакьи.

Ахэр шэсыжауэ, аргуэру ущырт. Щхьэж и гупсысэ и псэлгьэужти, тІури щымт. Нэху щырт. МахуэщІэр уэгум кьиувэрт.

– Сыт, Джэрыджэ, иджыри узыщІэхъуэпсыр?

– Сэсызыхуей псор уэ дауэ бжесІэн, тхъэмадэ... Дыгъэм хуэсІуэтащ и нэхъыбэр. ШкІэплъыфэу си махуэр къызыІа мо Дыгъэм къыздещІэ, Мамсыр Нэкъар ещхъу, сэри си псэм щызгъафІэ гурыфІыгъуэр.

– КъызгурыІуащ, Мэрем, – Ашабэм зэпеуд щІалэм и псалъэр.

Мэреми, укІытэжауэ, япэу и щхъэм къихъар жеІэ:

– Бахъшысэрей зэхуэсышхуэм и лэжыгъэр иухауэ къыщІэкІынщ, дауи.

– Умыгузавэт уэ. Зэхыхъами зэхэкІыжами, Тыркум и жыІэр Кърымым и унафэщ. Шум лъэсыр лъэщІыхъэн?

– Лъэсыр Кърымыра? – егъэщІагъуэ Мэрем, унафэр зыІэщІалъыр ищІэ пэтми. – Пэжщ, пэжщ, кърым тэтэрхэр дэри апхуэдэущ къызэрыдэплъыр.

– Сыт пщІэн, дунейр апхуэдэущ зэрыщытыр: нэхъ лъэщым мыдрейр сыт щыгъуи зрегъэдаІуэ.

– Дэ, Миншакъ, икІи дыфакъырэкъым, икІи дыпщылІкъым. Дэ дылъэпкъ щхъэхуитщ. Зыми еттынукъым а ди щхъэхуитыныгъэр.

– Дэ, Мэрем, Іэпхъуамбэ жыІэмыдаІуэхэр зырызу зэкІэщІэзыгъэпІие Іэбэлагъым дрещхъщ. Зызэдэдгъэшрэ зызэкІуэцІытлъхъатэмэ, ауэ сытми ІэштІым лъэщ къытхэкІынут! АрщхъэкІэ Іэпхъуамбэ къэс ерыщу шэщІауэ зегъэпІий. Тыркумрэ Кърымымрэ, адрей тэтэр-нэгъуей лăкъуэхэр къахэтыжу, зызэкІуэцІалъхъащи, зы ІэштІым лъэщу здыхуеймкІэ мауэ, зэуэри ирауд. Аращ ахэр тепщэу щызыгъэтыр.

Миншакъ Іэдакъэжъауэ ищІурэ:

– Си гугъэмкІэ, мес хъан гуащэм и зыгъэпсэхупІэ лъапсэр. МодэкІэ бээрри солъагъу. Мыбдеж щыщІэдзауэ Думитрий и унэр здэщыІэ хыдэжри жыжьэжккъым.

Мэрем зыри жиІэртэкъым, ауэ и шыр и пІэм иуджыхуэ итт, зэрешар и уанэгу исым кърыгъащІэу.

Иджыри гъуэгуанэ къапэщыльщи, шым игу щІэгъуу, Мэрем абы и пщэм Іэ делъэ.

Зыкъомрэ щыму щыта Миншакъ къопсалъэ:

– Сэ къысфІощІ ди Кърым гъуэгуанэр абдеж щыдухыну.

«ЕдаІуэт абы жиІэм, – игукІэ «къыхокІиикІ» Мэрем. – «КъысфІощІ!» «Дэ а Іуэхур и кІэм нэдгъэсынщ», – жиІамэ хъунутэкъэ?

– Уэ иджыри шэч кытепхъэрэ, хъэмэрэ ди гъуэгуанэр мыбдеж щыбухрэ? – Мес, хы Іуфэр къолъагъуэ...

Ашабэм щІалэм къыжриІар зэхимыха хуэдэу щхъэдегъэІухри:

– АдыгэщІ дытеувэжмэ...

– Ари хэлъщ. Псы икІыпІэм сынэмысу, си цей къуащІэр щІэспхэу арагъэнщ.

ШууитІыр бгы лъапэм щынэблагъэм абыхэм къапежъащ зи пащІэжъакІэр фІыщІэ Іуву зэщІэкІа щІалэ напщІэуфэ. Ар алыдж Думитрийт. ФІэхъус нэужкым алыджым тэтэрыбзэкІэ щэхуу жеІэ:

– Іуфэр фЫгыу фрикІуэ. ИкЫпІэм деж цЫху кыщыфпоплгэ. Сэ си нэІэ фтезгэтынущ. Фыслгэгуакыым – сыкгэфлгэгуажакыым.

Шууей ежгэжам кІэлгыплгурэ Мэрем щІэупщІащ:

– Сыт абы кыбжиІар?

– ИкЫпІэм деж дынэсмэ, ди Іуэхур кыдэхуІІэну жиІащ.

– Ар икгукІэ хыбарыфІщ, ауэ...

Миншакъ, и пІейтеиныгэр иггэпщкІуну хэту, Мэрем йоупщІ:

– Джэрыджэ, шэч кытепхгэу ара иджыри?

– Псори дызэрыхуейуэ мэху, сыт шэч кыщІытесхгэнур, ауэ сыт-ми жысІауэ аращ... Уэ хамэщц узытесыр, Миншакъ, абы сыт етщІэнур?

– Абы щхгэкІэ умыгузавэ, Мэрем. Ди щхгэ кырикІуэнур сщІэртэкыими, шым и уасэр Каприди кыхуэзггэнат...

– Алыхыым и шыкурщ! – игу псэхужыпащ Джэрыджэм.

– Дыщэм псэ Іумыт щхгэкІэ, Мэрем, ар кыбггэсэбэпурэ Іуэху куэд зэфІэбггэкІ мэху. Сэ сымыщІэр Налмэс уІуплгэ нэужь уэ зэрызыпщІынурищ... – мэгушыІэ Миншакъ.

Кырымым щаггэкІуа махуэ зыбжанэм Миншакъ и псэр, и гыщІэм кыриубыдэу зэи кымыхгэуауэ, гузэвэггэуэм зэщІиЫгыащ. КынггэщІа илгэс щэ ныкгуэр зи кЫхыагкыым лЫр куэдрэ зэхэггэкІыпІэ ихуат, нэхыбэжрэ ажалым нэІурыту Іуплгэат. ИтІани, ахэр езым и щхгэ елытыжа Іуэхуггэуэти, лЫр игурэ и щхгэрэ зэтелгэу, ажалым хуэ-кІуэрт. Кырым ггуэгуанэр, дауи, нэггэуэщІт: мыр кЫфІым хэту Іэ-бэрабэ цЫхум иггэвым нэхь ещхьт. Мызэ-мытІауи кызэфІэзэрыхыат Ашабэр. Апхуэдэхэм деж зэрызиушиижыр мырат: «Миншакъ, уэр фІэкІа Налмэс гуггэпІэ иІэккыым. Удзыхэ хунуккыым! УкыикІуэтыж-мэ, уи пхгэурылгхум лей кытехгэнущ!»

Кыежгэжын и пэ кыхуэу, Миншакъ Алыхыым зыхуиггэзащ: «Іей зигу кытхуилгым дыпэггэІэщІэ! Ггуэгуанэр тхуэузэщІ! Уи кыару лгэщыр ди Іуэху дахэм кыэрэггулу кыщхгэщыггэхгэ!»

Хыдэж икЫпІэм Іут кхгухь щхгэгуэм тІэкІу-тІэкІуурэ цЫхухэр тез хурт. Думитрий алыджым кызыфІимыггэІуэхуу блэкІ хуэдэурэ ггунэггу закыхуищІри:

– Шы ІумпІэхэр фубыдыжи, фытеувэ иджы кхгухь щхгэгуэм. Псори тэмэмщ.

Мэрем гужгэуэ алыджым йоплгэ: «Пщэщхэр дэнэ здэщыІэр!» – кыащІэкІиикІырт Джэрыджэм и нитІым. Думитрий ар кыгыруІуэри, Ашабэм дежкІэ мыплгэу епсэлгэкІыгурэ:

– Мо бзылгхуггэ гупым яхэтщ тІури.

Кхгухь щхгэгуэр фІэдзапІэхэм кыкІэратІэтыкІырт. Мэрем и гур кыилгэтыну кыгІэрт. Налмэс кыилгэгууну хуейуэ нэкІэ кыилгыхуэрт щІалэм, ауэ щыхгукІи, кыилгэггункІэ шынэу, и нитІыр ирихгэхы-жырт. Абы иджыри ищІэртэккыым езы пщэщэм ар кызэрилгэгуакІэр.

– Мэрем! Мор Мэремщ... – кыІуэщгэурэ кызэфІэмэха Налмэс и натІэ фаггэуэм Сурэт Іэ дилгэрт. ХгэтІатІ и пхгум зиплгыхурэ цЫху Іувым кыахицІыхукІащ адыгэ лІитІыр. Жаней пщэщэр пыІэжу уафэм дэплгэйри:

– Уи шыкурщ, ди Дыгъэ!

Налмэс и нэхэр зэтрипIауэ гупсысэрт: «Мэрем! А зэрыщытащ: щIалэ псыгъуэ щхьэпэлъагэу. И пащIэ-жьакIэр фIыцIэрэ, дахэу те-гъэщхьауэ... И нитIыр-щэ! Мэрем и нитIыр...» Пщащэр укIытапэурэ Мэрем дежкIэ къаплъэри, абы и Iуплъэгъуэм щтэIэщтаблэу Iууащ.

«Алыхьым и шыкурщ! – игукIэ къызэфIэзэрыхьауэ Iушащэрт Мэ-рем: – А зэрыщытащ, нэ къуэлэн набдзэ къурашэу, си пщащэ псыгъуэ къабзащэр а зэрыдахэкIейщ!»

Кхъухъзехуэ пщыкIухым я пхъэхьэнцэхэр зэдызэщIахури, кхъухъ щхьэгъуэр псым техьащ.

Хы Iузэв адрыщIымкIэ жьжъуэ къыщылт Чыдэш ХьэтIатI щып-сэу жаней лъахэр. Къэбэрдэи лIитIым къапэлъэурэ яшхэр яхуэ-зыхьумэ жанейм иджыри ищIэртэкъым и дуней насыпыр хьдэжым къызэрытехьар.

XIX

Махуэр кIуат. Зи къухъэжыгъуэ фIэкIыпIэншэм еувэлIа ды-гъэр, щIымкIэ зимыгъэнцIауэ, къызэхъуэпсэкIыжырт. Зызэпалъэ-фурэ заукъуэдиийжырт пшэ пытхьахуэхэм. Абыхэм я гъуанэпщIанэ цIырхъхэм пщIыпщIурэ дыгъэ нэщIащэ къызэпхыплъырт. Шы лъэ макъым бзухэр дыщIэльэтырти, гуп Iэрамэ защIурэ, чыцэ гуэрэнхэм зыхагъэпщкIуэжырт. Шы лъэдийхэр банащIэ псыIэм Iууу зэщIиблат.

Шыр есу зыгъуэщ Бэлэтокъуэпщым и ужьыр яIыгъуу, щэхуу зэ-дэуэршэрырт бейгуэл шу гъусэхэр. Мамсыр Нэкъар зэресагъэжью, Iэгъуэблагъэр гукIэ щIищыкIыгъурэ, Iуплъэгъуэ кIэщIкIэрэ абыхэм ящIэплъыкIырт. Бэлэрыгъуу есатэкъым жаней абрэджыр.

Къыр задэ щIэкIыпIэхэм шухэр щынэблагъэм, Мамсырыр зэуэ Iуплъащ бгыщхьэ къэракъэм къиува шу закъуэм. Шым и лъэр темпыIэу зэблигъэувыкIырт: лы пIейтейр абы гумызагъэу зэрелъэ-дэкъауэр нэрылъагъут. Зэм зричын хьэзыр зыкъищIрэ, арыххэуи къы-жьэдакъуэж шым и уанэгу исым зэрызигъэпIийм шэч хэлътэкъым. Нэкъар ар фIэдыхьэшхэн хьуауэ:

– Еплъыт, зиусхьэн, Абрэджым. ЩIыльгэм зэрызыщигъэпагэр фIэмащIэу, бгыщхьэ лъагэм зыкъыщегъэлъагъуэ.

– Абдеж тетмэ, кърым хьаным гу нэхъ къылгитэну къыщыхьу хьунщ... Щыри зэгъусэу физэдежьи, – жреIэ абы Айдемыр бейгуэ-лым, – Даур зыхуэвгъазэ: Абрэджым и напэм сыти тригъэхуэфынущ. Мори сыту пIэрэ зыхуейр? Мэз лъапэмкIэ мо къиплъращ зи гугъу сщIыр... Сыщымыгуэмэ, ар Абрэджым и дэкIуашэ нэгъуеижь цIыкIурщ.

– Ущыуэркъым, зиусхьэн, – къопсалгэ Айдемыркъан бейгуэ-лыр, – ар Iэта-Ильяс нэгъуейращ.

– КъафщIэт ар зыхуейр.

– Гу зылыгъыстараци, – жеIэ Нэкъар, – Мырзэбэчрэ Iэта-Ильясрэ я зэхуаку блэ дэпшащ. ЗэпэщIэтщ а тIур, зыкIи зэгурыIуэркъым. Мыдэ, езы нэгъуейм къегъэIуатэт Iуэхум и пэжыпIэр.

Бейгуэлхэм Іэта-Ильяс здэщытымкІэ яІуэнтІащ. Куэдри зэмыпсальэхэу, нэгъуейр а шухэм кьабгъурыувэри, Бэлэтокъуэпщым кыпежъащ. Сабэм зэщІишта и щыгъынхэмкІэ пщым бгъэдыхъэныр фІэемыкІути, абы зыпигъэІэщІэу кызэтеувыІащ. Бейгуэлхэм ар кыыздаухъуреихъым, Болэтыпщыр езыр Іэта-Ильяс гъунэгъуу бгъэдыхъащ:

– Къурш лъагъуэхэр Іузэщ, Іэта-Ильяс. Уэ ублэкІуу уежъэжыну арат, хъэмэрэ зыгуэркІэ дыбгъэгуфІэну уи мурадт?

КІэмыргуеипщым и пащхъэ зэритыр фІууэ ищІэжу, Іэта-Ильяс и напІэр Іэдэбу ирихъэхри:

– Хамэ гъуэгухэр сыт щыгъуи Іузэщ, зиусхъэн. Фэ гуфІэгъуэ фщыхъунур сэ сыткІэ сщІэн? Ауэ сыздэфщтэмэ, гъусэ сыфхуэхъунт.

– Уи гъусар кІуэрэ пэт кьэбгъанэуи?

– Си гъусар зэгуэр уи малъхъэу цытащ...

Нэгъуейм и ауан хъурджауэр зыхэзыщІа Айдемыркъан бейгуэлыр кыщитхъри:

– Гупсыси псалъэ, нэгъуей! Узэрытыр пщы пащхъэщ!

Пщыр и пащІэ Іувым мамыру щІогуфІыкІ, ар зи уанэгу ис шыми, лІым и губжь шыІэныгъэр ипхъуэтауэ, лъэкІэ щІыр иретІыкІ.

– Нэгъуей, Абрэджыр уэрат зи малъхъэу щытар хъэмэрэ сэрат? Мы дунейшхуэм лъагъуэ бгъузэхэмрэ гъуэгу бгъуфІэхэмрэ цызэхыхъэ-щызэхэкІыжщ. Апхуэдэхэм ящыщ зым уэри утету фэ изоплъ. Чынгыз хъаным и жылапхъэхэм ди лъахэм зыкърана щхъэкІэ, лъэпкъышхуэ къазэрыхэкІар ящыгъупщэркъым. Абыхэм ящыщу дэ кытхэсыр мащІэщ, ауэ нобэр кыздэсым щхъэщытхъуагъыр зыханакъым. ЖысІар пщІымэ, иджыпсту Ичрам кьэсхыжынщ.

– ЖыпІэр пэжщ, зиусхъэн. Лъым и къарур инщ. Ауэ щыхъукІи, фэ, шэрджэхэм, зэрыжыфІэу, «Нэ зэвыр зэи быхъуу плъэфыркъым». Чынгыз хъанрэ Батий хъанрэ я шыкІэхэри иджы икъукІэ убыдыжыгъуейщ. Ухуеиху закІэрыщІэ...

КІэмыргуеипщымрэ нэгъуеймрэ я псалъэмакъым игъэгупсыса Мамсырым:

– СыныфщІодэІури, зиусхъэн, фи псалгъэр дагъуэншэщ. ЖыпІауэ хъуар пэжщ. Нэгъуейми игу илъ ибзыщІакъым. Ауэ... Къапльэн-Джэрий и лыкІуэу Сарайхъэльткъ кыдэтІысхъа Іэлигъуэт-пэщэм а жыфІэр зэхихамэ, егъэлеяуэ фхуэгубжьынт.

– Мыдэ, Ашабэ Миншакъ и жыІауэ, иджыри кьэс кърым хъаным и щыблэм дыщыфІэпсэуакІэ, адэкІэ гъуэгъуэнухэми зыгуэрурэ дакъелынщ. Къеблагъэ, Іэта-Ильяс. Уэрщи, Нэкъар, дяпэкІэ усакъмэ нэхъыфІщ: зэжетІам урищыхъэтщ, щыхъэтым и Іыхъэми уэ езыр ущыгъуазэу кыщІэкІынщ.

– Сэ схуэдэрэт сакъын хуейхэр, – погушыІэж абы абрэджыр, – адыгэ и хъэщІэ быдапІэ исщ. Сэрщи – сохъэщІэ! АдыгэлІ хашэрэт-тІэ?!

– Дэнэ кІуэн кІэмыргуейхэр? УзихьэщІэщ нобэм щегъэжъауэ, – мэгушыІэ аргуэру Бэлэтокъуэр: – Зы чэнджэщ иджыри фэстынти: мысэр зэи къэвмылтыхъуэ, абы фІым ухуишэнукъым.

КІэмыргуеипщыр гушыІэрт, уэршэрырт, арщхьэкІэ зы дакъыкыи теплъэкъукІыртэкъым бгыщхьэм къытет и малъхъэ шум. Бэлэрыгъыр зи хамэу къекІуэкІа жаней абрэджми, уэршэrrэ пэт, ильагъур а зы шу закъуэрт. Бейгуэлищыр Даур пежъат. Мыдрей къэнахэми бгыщхьэрт я гупсысэр здэщыІэр, ауэ псом хуэмыдэжу сакъыр Іэта-Ильяст.

Жыжъэжтэкъым кІэмыргуеипщым и хьэблэр, итІани, Бэлэтокъуэ игурэ и щхьэрэ зэтемылзу зиплтыхьырт. Пщыр щІэпІейтейр бгыщхьэм тет шум и закъуэтэкъым. Абы дзыхь яхуищІыртэкъым кІуэрыкІуэм тету гъусэ къахуэхъуа мыдрей шууитІми. «Куэд щІакъым мыхэр Абрэджым и гъусэу щыщытар, ерыскыи зэдагуэшу, зы мафІэм щыпэрысар. НтІэ, иджы пІалъэкІэ зэрызэпикІуэтам, е а щІызэпикІуэтам и щхьэусыгъуэми сыщымыгъуазэу, дауэ мы тІур си фІэщ зэрысщІыну? Пэжщ, жаней абэрэджыр хуиту си нэм къыщІоплъэ, жьэнахуэуи игу иль къысхуелуатэ. Мес, Іэлигъуэт-пэщэм ехьэлІауэ зыри трильэфакъым, итІани... Езы тІур, дыгъужьым ещхьу, зэрызэхушІэплъыр-щэ?! Сыту пІэрэ Сарайхьэлъкъ дэс кърым лІыкІуэм и цІэри Мамсырым мыбдеж имыкурэ имыбгыу къыщІыхиІуар? Ди жагъуэ-ди щІасэми, Кърымым дызэрыхуэжыІэщІэр къыдиудэ-кІыжу арщ. Дэнэ щыІэу пІэрэ адыгэхэм я къэкІуэну пщэдейм тегу-зэвыхь лъэпкъылІхэр? Я щхьэ Іуэхум дэтхэнэри къыдэхуэркъым. Япхьу къэжэпхьамэ, зы пащтыхь, е зы султІан, е хьан гуэрым хурагъашэрэ пІалъэкІэ благъагъэ-убзапІэ иувэмэ, я къалэныр ягъэзэщІа къафІэщІыжурэ, адыгэщІыр чэрэчэм хуашащ! Кърымхэми яхуэмыгъуэтыр дэ тхуэдэу фызабэ бжыхь зэпэгъуаниблщ. Хэту пІэрэт, мыкърымми, дэ тхуэдэ фейдэм и Іэмалыр зыІэщІэзыгъэкІыну? Нэгъуейхэраши, къытщыгуфІыкІыжурэ, я сэ къуаншэр ди блэгъукІэ лъабжьэм къытхухагъэтІысхьэ. Мес, кърымхэмрэ жанейхэмрэ я бжыхьэкІапэ зэтам хуэдэу зэбгъэдэсщ. ИтІани, жаней абрэджым зы псалъэ гъуэщэуэ къыІэпыхуакъым апхуэдэ гъунэгъугъэм езыр зэрыхушытым теухуауэ».

Нэкъарши, ар ежьэрт Бэлэтокъуэпщымрэ езымрэ я закъуэу къышынэнум. Ар хьэзырт ХьэтІохъуцокъуэм зэрыІуцІамрэ зэжра-Іахэмрэ пщым хуиІуэтэну. АдэкІэ нэхь щхьэтэчу Бэлэтокъуэм къыпихынут зы жэуап ІупщІ гъэзапІэншэ: сыт пщым и мурадыр? Зэкъуэувэхэрэ? Пщым и псалъэр зэхуумыхауэ, езы кІэмыргуейхэм унагъуэщхьэрыкІыу уахыхьэныр, дауи, къезэгъыркъым. Абрэджми, и нэхъуейр щхьэщыкІауэ, Даур дежкІэ мыувыІэжу мэпІастхьэ. ГъэщІэгъуэнракъэ, щІалэр пщылыпІэм итыху Іэгуэ-лъагуэ зищІри, зэ закъуи зыкъыигъэхьеякъым. Иджы, нэгъуэщІхэм а пщылыпІэр Даур щхьэщаха нэужь, зыкъыищІэжауэ, тау-тач жрегъэІэ. Иджы плъагъурэ – игу къэкІыжаш къуэ зэриІэр!

– Абрэдж мырзэр бзэхаи, – и малъхъэу щытам щыдыхьэщх щІыкІэу, жеІэ Бжэтокъуэпщым, бгыщхьэмкІэ здэплъэм.

– Къытхуэныкъуэу къыщцІэкІынкъым, – и напІэ зэвхэр нэхъ зэвыжу зэхуишэурэ Іэта-Ильяси погуфІыкІ, иджыпсту зыбгъурыту кІуэхэм я гъусэ дыдэу зыкъызэрилгытэжар «дэ» жыхуиІэмкІэ къыгъэлыагъуэу.

– Дэ дрихэт абы? Уэращ и шу гъусэр. Уэращ и мурадхэм нэхъ щыгъуазэри, – темыгушхуащэурэ къопсалгъэ Нэкъар.

– Сыт цхъэкІэ, пщыгъупщэжауэ ара, уэрэ сэрэ дызэдэщІыгъуу, Абрэдж Мырзэбэч ерыскъы зэрыдэдгуэшар?

– Сыт сэ ар сщІэжын щІыхуейр? Сэ сызэдэшхауэ хъуам я щІыхуэ стелъу ара?

– Шха нэужь, «Іэлъхъэм дурилэхъ» жаІэ хабзэщ...

Мамсырыт къыщитхъыпэри, шыр къыжьэдикъуэурэ:

– Еплъыт абы сызэригъэкъуаншэм... Сыт, нэгъуей, Абрэджым и лы гур хъэжыгъэ къэсцтар къызэпхъуэныжыну укъызиутІыпщцауэ ара?

– Зыри уэсхъуэныжыркъым... – Іэта-Ильяс, «укъызиутІыпщца» псалгъэр и тхъэкІумэм блегъэцІэфтри, абы къыкІыр къызыфІимыгъэІуэху хуэдэу: – Абы нэхърэ нэхъыфІщ зиусхъэным деж Мырзэбэч и лІыкІуэу сыкъызэрыхуэмыгъэкІуар къэІуэтэжи.

– Зи гугъу пщІыр Дауру щытмэ, уигу къэгъэкІыж сэри Абрэджым и жыІэщІэ сызэрымыхъуар. Умыгузавэ: пщым щІалэм пригъэжьакІэщ езым и бейгуэлхэр. Си щхъэм къысхуимыгъэтІасэр фэ тІур фызэрызэкІэрыхуарщ.

Жаней абрэджым щыгъупщатэкъым Мырзэбэч и хъэгъэщцагъэхэр щыщІиІуэнтІапэм деж, нэгъуейр, Іэмал зэриІэкІэ, адыгэхэм я лъэныкъуэу зэрецІэнтхъуэкІыжыр. ИтІани, Нэкъар и гур бгъэдимыгъэхъэу, Іэта-Ильяс зы гурымыхъ гуэр къыщхъэщихырт: нэгъуейр лІуэ къылгытэртэкъым Мамсырым...

Іэта-Ильяс, и пэм жбы къримыхужу, зигъэгусат. «Фэр папщІэ гугъу зезыгъэхъ сэ схуэфашцэт-тІэ ар? ФІыщІэ къысхуэфщІу, сыкъызыхэфшэным и пІэкІэ, дзыхыншэу, упщІэ гуемыкІу гуэрхэр къыспывогъэтІыль. Нэкъар фІэкІа зыри ухуейкъым... Еплъ абы иджы къызжиІэхэм! Абы хуэкІуэмэ, сэ сыщхъэхуитц, сызыхуейм сыщІыгъуц. «Сыхуитц!» – жиІами, абрэджым жэуап иритыжаш:

– БжесІэнц. Жыг къудамэрэ пэт, гъууэрэ гуэщІыкІыж хабзэщ. УрихъэлІакъэ зэи апхуэдэ?..

Бэлэтокъуэпщыр а псалгъэмакъ-зэдауэм здыщІэдэІум егупсысырт: «Уоу, Алыхъышхуэ! Сыт цІыху лІэужыгъуэ мы нобэ сызыхуэпшахэр? Мы тІум зэжраІэхэр... ИтІани, хабзэкІэ къезгъэблэгъащи, мыбыхэм сыт къызыкъуамахми, си хъэщІэху, хъэщІагъэ есхыпхъэщ. Дысакъын хуеящ. Іэлигъуэт-пэщэм и дэщІакІуэ Батыр ефэндым зэрызищІынуртцІэркъым. Мамсырыращи, Батыр ефэндыр мы дунейм трилгъагъуэ хъуркъым, ауэ Мырзэр и ныбжьэгъуц...»

Нэкъар, и абрэдж хабзэм тету, нэгъуейм псалгъэзэдауэ ирищІэкІми, и нэ чы тэхуауэ, Бэлэтокъуэпщым кІэлъыплгырт. Пщым иджыпсту зэригъэзахуэр жаней абрэджым зэхихам хуэдэу ищІэрт. «Тыншкъым, дауи, Бэлэтокъуэр зэрыува щытыкІэр: шууитІ иригъэблэгъамэ, зыр

абрэдж хьэхэбасэрэ адрејр кърымхэм я хьэхубжэхуэщІ нэгъуейуэ... Дязыхээми дзыхь кьытхуищІыркъым, итІани, адыгэ хабзэм зрегъэхьри, и хьэщІэщым дыщІешэ». Нэкъар кІэмыргуеипщым и гурыщхьуэхэр щхьэщихыну хэтт зэрыхузэфІэкІкІэ, арщхьэкІэ езыр абрэджти, хуэжыакІуэтэкъым а зыпэрыхьа Іуэхум. Мамсырыр щыму Бэлэтокъуэм хущІэплъырт...

КІэмыргуеипщри кІуэрт, уанэгум пкьыкІэ хэщІыхьа хуэдэ, уардэу зиІыгыу. Лы екІут ар езыр: щхьэпэлъагэрэ пллабгъуэу, и бгы псыгъуэр дыжбын бгырыпхкІэ зэщІэпхьуэтарэ, дыжбынхэкІ Іэщэфашэр кІэрылбыжу. Пщым и плІэм дохьутейр ильщ, дыжбын бгырыпхым сэшхуэрэ дыжбын сампІэ къамэрэ гуэлъыжщ. И цеищхьуэр хьэзыр дыжбын Іупэщ, щІопщыр и Іэдэжщ. Зи уанэгу ис щІэгуэплъыр и шу гъусэхэр зытесым ІупщІу къахобелджылыкІ.

Нэкъар игу ирихьыртэкъым пщыр зэрыгъэщІэрэщІар: «нысашэ ежъа нэхьей...». Арыххэуи а зэгупсысам хущІегъуэжырти: «Си Іуэху хэль пщым и шыфэлІыфэм? Зэрыхуейуэ зрырещІ! Сыт зыкІэримылхьэми и хьэлэлщ, лъэпкъым и Іуэху тхудих закъуэмэ, адыгэм лей кьытримыгъэхьэмэ... Мес, Абрэджри, мырзэ ящІыну мэхьуапсэри, Кърымым и унэІуту дэтщ. Пщыну е пщыхэм задищІыну мэлІэщІеиж! Ар Іуэхутэкъым. Мыдэ, жаІэр пэжмэ, кІэмыргуеипщыр Батыр ефэндым и ІэмыщІэм исщ, зэрызэхэсхамкІэ, игъэпІэтІауэркъым. Арауэ щытмэ, сытым и мыхьэнэ мыбы иджы сепсэлъылІэжкІэ? Пщыжбым (Болэт и адэм) и адыгагъэр, и лыгъэр цІыхухэм ящымыгъупщцауэ ноби яІуатэ. И къуэращи, мис, Батыр ефэндым здыхуеймкІэ ешэ. Ар пэжу щытмэ, япэрауэ – и адэм и щІыхьым Болэт йопщІыж, етІуанэрауэ – кІэмыргуей лІакъуэр кІуэдыжыпІэ ирешэ... ПцІымэ-щэ? Зыгуэр зыхужамыІэ пщы мы дунейм тет-тІэ?»

Щхьэж и гупсысэ и псэдауэу, кІуэрт шухэр. Дэтхэнэми щІэгуауэщхьэуэн и гъунэжт. Щым хьуа а гупым Іэта-Ильяс къахопсалъэри:

– Мо дыгъэр здынэсар флъагъуркьэ, шэрджэсхэ? Ичындыр къэблэгъащ.

Шухэр япэщІыкІэ дыгъэ тІысыжам хущІоплъри, итІанэ Бэлэтокъуэпщым хуоплъэкІыж.

– Уэ, нэгъуей, уи тхьэкІумэр хуабжыу жанщ. Дауэрэ зэхэпхат азэным и джэ макъыр? – жеІэ Нэкъар, къэмыІуа азэнымкІэ гупсысэр ишэщІыну хэту.

– Сэ жысІар мо дыгъэм дызэригъэгъуазэрщ, армыхъумэ, кІэмыргуей ефэндым и азэным и Іуэху зесхуэххакъым.

Іэта-Ильяс кърІуэкІар игъээщІэн мурад иІэтэкъым кІэмыргуеипщми. И бейгуэлхэм яшхэр хэплыхьауэ шыфІт, езым ейрати, – нэхьыфІыжт. Зэ я фІэщү ягъэлъэхъумэ, жылэм дыхьэжынут... Абы хэту, азэн джэ макъыр гъунэгъу дыдэу къоІури, шухэм къэуІэбжыауэ заплыхь: бгыщхьэм кьытеувэжауэ, Мырзэбэч азэн джэуэ арт.

Бэлэтокъуэм хысэпыр псынщІәу зэригъээхуащ: «Ичындыр иджыпсту дымышщІмэ, Батыр ефэндым зыгуэрым бзэгу хуихыжынущ, адреими гуфІәу Іәлигъуэт-пэщэм Іуридзэжынущ. Ауэ щыхъукІи, жылэм дынэсыжыпащ, сыт дэ мы нэгъуейм зыдэдгъэшын щІыхуейр?!»

Бэлэтокъуэм шыр лъэхъу-хъэмкІәу щыщІигъәІәм, бейгуэл шухәри хъэмкІәу пщым и ужь иуващ.

Іәта-Ильяс бгыщхъэм къытет Мырзэбэч дежкІә плъәри:

– Фыкъысхуеплът, кхъыІә, мы Іиманыншәм! Дапхуэдизрә гъуэгу сыдытемыхъами, зәи къызгурыІуакъым ар зищІысыр: щыхуейм деж зә ефэнды мэхъу, зэм – мырзэщ, ауэ тІум щыгъуәми – и Іи, и къами лъы защІәщ.

Бэлэтокъуэм и нәмэз уахътыр сыт щыгъуи и унә щищІырт. Иджыпстуи пщыр епсыыхыжщ, андезымрә нәмэзымрә зэфІигъәкІри, хъәщІәщымкІә иунәтІат, арщхъәкІә куэбжәмкІә къиІукІа зэрызехъә макъым къыдызәтеуыІәри, бжыхъым хуиІуэнтІәжащ. КІәмыргуеипщым и псәр занщІәу здәжар и пхъурылъху Даур дежт: «ЩІаләм зыгуэр къыщымышщІарәт!»

Куэбжәпәм шу гуп щызэрызехъәрт. Бейгуэлхәрабыхәм япәуващ. Шу гупым я пашәр зәры-Мырзэбэчыр пшәпә кІыфІым къыхильагъукІри, пщым:

– Жыләр къыфщІәплъу, фыщІызэрыгъәкІийр сыт?

– Зиусхъән! Мы гупыр ди хъәщІәхәм къакІәлътыкІуауә арщ, – жеІә Айдемыркъан бейгуәлым.

– Сыт я мураду? – щІоупщІә пщыр, Абрәджым мураду ищІынкІә хъунухәр имыщІәщыгъуәж пәтми.

– СымыщІә зэрыжысІәнури... Ди хъәщІәхәр я деж ирагъәблэгъәнү хәтщ.

– Сыт, Мырзэбэч имыщІәу ара адыгә хъәщІәм бысымхъуәж зәримыщІырт?

– Бэлэтокъуә, сә зыкІи сригузавәркъым уә пщІәм! – губжъауә къопсалгә Абрәджыр. – Уә уи пщыж кърымхәм я лыкІуә Іәлигъуәт-пэщэм и унафәкІә мыбы сыкъәкІуащ!

– Зиусхъән, шу гупыр къызыкІәлътыкІуар дәрауә щытмә, дә дыхъэзырщ абы жаІәр тщІәну, – жеІә Мамсырым, Іәта-Ильяс щІыгъуу хъәщІәщым къыздыщІәкІыжым.

– Мамсыр, хәт уи гугъә уә къыпхуәныкъуәр?! – къокІуатә Мырзэбэч. – Си цІыхухәм уәрыншәуи Іуашыфынущ гъәщІагъәкІә гъусә зыхуәщІа нэгъуейр.

Зәгуәр сыкъәпцІауә щытмә, сыкъэзыгъәпцІар уәращ, Абрәдж и къуә! НэгъуәщІкъым. – Іәта-Ильяс мамыру попсәлгәж къэзыгъәпудыну хәт Мырзэбэч.

А зәманым ирихәлІәу, еуәкІыпІәмкІә къыщыкъуәкІащ шу гуп. Абы яхәтт Абрәджым и къуә Даурыр.

И къуәр къызәрилгәгъуу, Абрәджыр щІоупщІә:

– Уәра ар, Даур? А къэзымщІыхуар?

– ГьэщІэгьуэнкьым иджы сыкьыумыщІыхуами... – ауан щІэлъу подыхьэшхыкІ Даур.

– ЗыкьэщІэжыт, щІалэ! Узэпсалъэр уи адэщ!

– Сыщыгьуазэщ хэт и пащхьэ иджыпсту ситми ... – кьикІуэтыркьым Даури.

Бэлэтокьуэр, кьэпІейтеяуэ, и пхьурылъхум хуоплъэкІри:

– ШыІэныгьэ, Даур... ШыІэныгьэ!..

АрщхьэкІэ щІалэр анэ дэлъхуми попсалъэри:

– Зиусхьэн, хабзэкІэ зысшыІэу щытми, икІагьэ кьызызыха мыбы хуэфащэ жэуапыр естыжыну емыкІукьым.

– Абрэдж Даур! Уэра ар? Лыгьэ пхэлъ, укьэзылъхуам упэувыжын хуэдэу?.. – мэгие Болэт.

Чий бжыхьымкІэ шабэрыкІуэу кьыкьуэкІа Батыр ефэндым и нэгум кьищырт псалъемакьым и пэм щегьэжьауэ кьызырыщІэдэІуар. Даур и псалъэр нримыгьэгьэсу, ефэндым и ИтІыр зэпсалъэхэмкІэ ишийуэрэ жеІэ:

– Муслъымэнхэ! Алыхьу дунеишхуэр кьэзыгьэщІамкІэ фыплъи, псалъэ дыджкІэ зым адреир фымыуІэ. Алыхьым псори елбагьу. Сэри сызэрыфІуплъэр абы и нэкІэщ. Мырзэбэч, уэр нэхъ цІыхуфІ Алыхьым кьыгьэщІатэкьым, уи шу гьусэхэр игьэкІуэтыж! Уэри, Даур, тІэкІу дэчыхи, Алыхьым гьуэгу кьыуитынщ. УщІалэщ, дяпэкІэщ уи насып кьэкІуэгьуэр. Сыт хуэдэ щхьэусыгьуэкІэ фызэпэщІэмыувами, муслъымэнхэ, шейтІанхэм фагьэщхьэрыуэу арщ. ПщІыхь Іейм хуэдэу мы псори зыщывгьэгьупщи, фи псэм нэхьыфІыр щывгьэуш.

Батыр ефэндым и псалъэр Іэзэу пхыкІри, Мырзэбэч и гупыр ІукІыжащ. ХьэщІэхэри мамыру хьэщІэщым щызэхэтІысхьащи, мэуэршэр. Мамсырым иджы Іэджэ зэпелъытыж: «Мы нэгьуейм шэч кьытесхьэурэ си щхьэ езмыпэсарэ пэт, псоми ди пащхьэ иту, Мырзэбэч хуэфащэ жэуап иритыфащ. Лыгьэщ ар!» Апхуэдэурэ здэгупсысэм аргуэру гурыщхьуэхэр кьыщхьэщыхьэрти: «Хьэуэ... Сыщымыуэу пІэрэ? ЗэрыгьэІущауэ, дыкьагьапцІэмэ-щэ?.. Емынэми зэхигьэкІынкьым мы гупым, я фейдэ хэлъмэ, кьызыкьуахынум и гьунэр! Уи щхьэр хо-зэрыхь мыбыхэм я хьэгьэщагьэхэм... Догьуэ, сыт нэгьуейм фейдэуэ иІэнуэр, Іэлигьуэт-пэщэмрэ Мырзэбэчрэ бзэгүзехьэу яхуІуткІэ?!»

ХьэщІэхэм я гьуэлъыжыгьуэти, и хьэщІэгьум ещхьыркьабзэу, Нэкьар кьамэр и пІэщхьагь щІилъхьащ. Жейм пэплъэу здыхэлъым Мамсырым и Іэр кьамэ ІэпщэмкІэ фІэкІуэрт. «Сыт сцІэ хьэдэгьуэдахэр!» – жиІэрти, укІытауэ кьэувыІэжырт. Тэлай дэкІри, абы и гьунэгьум зыхуигьэзащ:

– Нэгьуей, ужейрэ?

– Сыпырхьыу жумыІэ иджы...

– Хьэуэ. Ужейрэ умыжейрэ зэзгьэщІэну аркьудейщ.

– Ужеин, Мырзэбэч а зэхишахэм иужькІэ?..

– Пыхуу ужеинщ! СригуфІащ Абрэджым хуэфащэр зэрыжеп-Іэфам. КьызгурымыІуэр Батыр ефэндыр абдеж уащхьуэдэмыщхьуэу кьызырыщыхутарщ.

– Къыщыхутауи? КъызэрысщыхъумкІэ, ар абдеж къыщытпэплъауэ къысфІоуцІ... Мырзэбэчрэ абырэ я зэхуаку псы дэжыркъым, – мэдыхъэшх Іэта-Ильяс.

– Япэ дыдэ ущысльэгъуа лъандэрэ, Іэта-Ильяс, сигу усхудэмыхъэу Іумпэм усщІырт. Иджы хъэкъ сшохъу уи гум фІей зэрымылъыр. Хэбгъэзыхъмэ, дзыхъ пхуэфашъэу къызолъытэ. Сыхуейт Іуэхур апхуэдэу къыщІэкІыну... СщІэркъым адыгэбзэ щызэбгъэщІар дапщэщми: къабзэу уропсалъэ. Мырзэбэч ущригъусахэм щыгъуэ?

– Мырзэбэч абы зыкІи къыщыщкъым. Адыгэбзэ сэзыгъэщІар сызидэпсэуа шэрджэсхэрщ. Си анэшхуэр хуабжыу цІыху Іушт. Абы диушщІырт: «Фызыхэс лъэпкъым и бзэр хуиту зэвгъашІэмэ, фи псэукІэри нэхъ хуит хъунуш». Си анэшхуэм фІыщІэ лей щыхуэсщІа щытыкІэхэм дапщэрэ сихуа сэ! Адыгэбзэр сощІэ. Си гугъэщ фи пащхъэ емыкІу къыщызмыхъын хуэдэу сыпсалъэу. Мыдрейуэ, Чынгыз и шуудзэм дуней псор игъэгулэзу щытат-тІэ зэгуэр. Дэ дыкызыэрыфщыхъур абыхэм я кІэрыхубжьэрыхууш! Пэжщ ар, Чынгыз дрижылэщ дэ. Фэри зыщывмыгъэгъупщэ: дыкызыыхэкІари дощІэж, ди лъы къаруи зэи кІуэщІакъым. Дэри зэгуэр диІэгъат Орда лъэщ...

Мазэгъуэ нэхур мащІэ-мащІэурэ хъэщІэщым къыщІэкІуэтащ. Псори щымт. Ауэ, куэд дэмыкІыу, а даушыншэ жэщыр къызэпаудащ Нэкъар и псалъэхэм:

– Пэжщ а жыпІэр, Іэта-Ильяс. Сэри сыхуеякъым уи жагъуэ сщІыну. Ауэ, си ныбжьэгъу, Кърым хъаныгъуэр зэгуэр фи дэІуэгъуу щытауэ жыхуэпІэр къыпхуагъэгъункъым.

– Япэу зэхэсхыу аракъым ар сэ. Кърымхэм сащІыхэмызэгъари арагъэнщ сэ. Кърым хъаныгъуэрац си щхьи, си унагъуи, си лъэпкъышхуи насыпыншэ зыщІар! ИкІэм-икІэжым, пцІы зэфэзэщІкІэ зэщІэшха мо Абрэдж Мырзэбэч пэшэгъу схуэхъури, тесшэчэжам и мащІэри схурикъунти... Дапщэрэ сыкъеІа абы сыкъыпыкІыну?! Дапхуэдиз лей сэ абы къызипэсар! Ауэ, итІани, си щхьи, си гъащІи хъэрычэт хуэсщІэжыфакъым. Абдежщ си насыпыншагъэ псоми я къежъапІэр. Иджы псори блэкІащ.

– Иджыри къэс пшэчыххэн хуеятэкъым...

– Уэ сыпІумыщІатэмэ, адэкІи шэчыну къыщІэкІынт. Сыбэшэчщ сэ езыр. ШыІэныгъи си мащІэкъым. Закъуэныгъэм сыпэмыльэщу аркъудейщ.

– Сэра, нэгъуей, ар зыжепІэр?! Закъуэныгъэр зищІысыр сэ схуэдэу зыми игъэунэхуакъым. Шы уиІэтэкъэ уэ? Ар щІыжысІэр сэ си шыр си чэнджэщэгъуу илъэс зыбжанэ хъуауэ сызэрыпсэурщ.

– Апхуэди мымащІэу къысхуихуащ. СыкъыщыгурыІуаи щыІэщ си шым, сыщызэхимыхари нэхъыбэжщ.

– УзэхэзымыщІыкІыр уанэш зэи пхуэхъунукъым.

Жэщ ешар бгым щхъэдэхыжыну еІэрт. Нэхулъэр къэхъуапсэрт зыкъызэщІихыну, арщхэкІэ жаней абрэджымрэ нэгъуеймрэ я гу бампІэ къеблжам щІэ иІэтэкъыми, псалъэм псалъэр къыпащэрт. Нэкъар и гум щызэрызехъэ хъэкъувыкъухэр Іэта-Ильяс ириІуэты-

лІэри, и псэр нэхутхьэхуу итхьэщІыжат. Нэгъуейми, Кърымым щилъэгъуахэр абрэджим жриІэжурэ, и гужьгъэжь кІэкъинэр тІысырт. Нэгъуейм фІуэ хищІыкІырт кърымхэр щІызэпэщІэувам: ІэщІагъэкІэ лажьэхэмрэ сату зыщІэхэмрэ къыІэщІатхь къуэдымкІэ мырзэхэм зэи загъэнщІыртэкъым. Къэрал мылъкуми къэрал Іуэхухэми едыгъуэжурэ зи бохьшэр зыкъуа а гуп цІыкІум я зэфІэкІыр инт, зыІэрагъэхьа мылъкури нэхъ иныжт. Апхуэдэхэр, дауи, зауэ хуейтэкъым, сыту жыпІэмэ, зэхуалъэфэсар а зауэм хэкІуэдэжынут. Ауэ хъаныр зауэ хуэныкъуэт: япэрауэ, тырку султІаным иукъуэдияр зауэт, етІуанэрауэ, щІэмычэу кІуэщІІ хъан мылъкур Іэмал гуэркІэ иригъэкъужын хуейт. ДэнэкІи къыщызэпэлъыхьы, зауэ къезыхьэжьэнухэм я щхьэусыгъуэ фІэкІыпІэншэр фейдэщІэхым екІуэлІэжырт. Адыгэхэр нэгъуэщІт: мыбыхэм хабзи цІыхугъи зэрахьэ, ауэ щыхъукІи, тІасхьапІэшхуэу якъуэлыщ езыхэр зэрызэкъуэмытыр. Щхьэж и щхьэ и пщыжщи, абы токІуадэ зэрылъэкъыу. Иджы хъаным зауэ къарищІэкІрэ адыгэхэр псори зэкъуэмыувэмэ, нэгъуейхэм хуэдэу, «ди блэкІар щэджащэт» жаІэххэурэ, зырызу зэкъуэчауэ тхьэдэм хэкІуэдэжынущ.

– ЗауэфІ шыІэкъым, – хочэтыкІ Нэкъар. – Иджы гурыІуэгъуэщ Кърымыр зауэм щІыщІэхъуэпсыр.

– Зауэм зэхэгъэж ищІыркъым. Абы хокІуадэ лІыхъужьри, къэрабгъэри, цІыху пэжри, пщІыупсри.

– Ар апхуэдэу щытмэ, сыт-тІэ текІуэныгъэкІэ дызэдэжэжыр?

– ТекІуэныгъэри? Ар лъэкъыпсэр мычэму зыхуэныкъуэ къару лъэщщ. Абы елбытащ лъэкъым и пщэдейр...

Мамсырым игъэщІагъуэрт Іэта-Ильяс и губзыгъагъэр: «ЕдаІуэт абы жиІэхэм, и гупсысэкІэ Іушым. Мырзэбэч сыт щыгъуи ауан ищІ нэгъуейм жиІэхэм содаІуэри, хьэкъ сщохъу ар зэрыІушыр. Мы лІыр къыпщІодэІуф, узэхещІыкІ. Ауэ и закъуэныгъэм и щхьэусыгъуэкІэ сыщепщІым, и насыпыншагъэхэм я къежъапІэр Кърым хъаныгъуэрауэ жиІэри, адэкІэ зыри къыпищэну хуеякъым.

Мис сэ... СыбзыщІыркъым кърым тэтэрхэм я зэранкІэ абрэдж сызэрыхъуар. СыбзыщІыркъым Кърым щІыбым си Сурэт зэрыдадзэжрэ, дуней нэху зэрызмылъэгъуар. Зэт, мыдэ... Абрэджыр Іэта-Ильяс ехъурджауэу зэгуэрым зэхэсхат: «Уэ уздэщыІэн хуеяр мыбдежтэкъым, атІэ ущаугушхьуа хьэрэмырщ...» Ярэби, пэжу пІэрэ-тІэ ар?! А фІэщІыгъуей икІагъэр мы нэгъуейм къращІар пэжу щытмэ, гурыІуэгъуэщ кърымхэм мыбы яхуигъэш лъагъумыхъуныгъэр... Иджы гурыІуэгъуэщ нэгъуейр мыбдеж щІыщымызагъэр: ауан къашІыным зыщехъумэ». Зи къару илгыгъуэ цІыхухъум апхуэдэ икІагъэ епщІэныр гуэныхьу щыІэм я гуэныхь лейщ...»

Жаней абрэджим и гур нэгъуейм апхуэдизкІэ щІэузырти, адэкІэ уэршэрыну хуэмеижу, жейбашхъуэ макъ зещІри:

– НэхульэфІ укъикІ, Іэта-Ильяс.

– Уэри нэхульэфІ укъикІ, – къыпедзыж нэгъуейм.

Пщэдджыжьышхэ нэужьым Мамсырымрэ нэгъуеймрэ гъуэгу те-хъэжыну я шы-уанэ зэщIалъхъащ. Махуэм дахэу зиукъэбзырт, уафэ-ри мамырти, гъуэгуанэ зэгъкIэ гугъэ уигъэщIырт. ЛитIым Жанейм кIуэну я мурадти, дуней уэфIым игъэгущуауэ, езыхэри еужьэрэ-кIырт. Абы ирихъэлIэу, Бэлэтокъуэпщым и куэбжэм шу гуп зыщIыгъу гулэгъунэ кыIухъащ. Хуабжьу хуэсакъыу гулэгъунэм бзылхугъитI къраши, Бэлэтокъуэ гуащэр здыщIэсым щIашащ. Ахэр КIэрэф Нал-мэсрэ КIэдэш Сурэтрэт. Зи нитIыр бзылхугъэхэм ятедиеу зэфIэжы-хъа Мамсырым и цIэри зэхихыжтэкъым. Нэкъар кыщыщIар Iэта-Ильяс кыгурыIуати, и нэ зэвитIыр набдзэ цыплхэм ящIэпщхъэжауэ, Мамсырым и насыпым дэгуфIэрт.

ХъэщIэхэм къэхъуар зэрагъээзхуэну хунэмыс щIыкIэ, Бэлэто-къуэпщым и шы фIэдзапIэм аргуэру шууитI кыIухъащ:

– Кърым хъаныгъуэм и лыкIуэу Шэрджэсым щыIэ Iэлигъуэт-пэщэр кIэмыргуеипщым пщэдей шэджагъуэхуэкIуэу Сарайхъэлькъ кыщыпоплъэ.

XX

Бэлэтокъуэпщыр унэм кыщыщIэкIам уафэр иджыри пшэплъым къриIакIэтэкъым. Уэгум хуэмурэ нэхугъэ кыихъэрт. Пщэдджыжь пэ-сэм пежьюуэ, адакъэхэр уэру зэпэIуэжырт. Къурш жыжъэхэр иджыри хэщхъукъуэрт къундэпсо гъуэзым. Жьыбгъэ щабэми, дэхашIэурэ, зэм джэгуюу зиIэтырт, зэми сабыру щIыщхъэм зытрилъэфэжырт.

Пщыр шэщым щIыхъащ, кызэпиплъыхъащ фIыуэ илъагъу и натIэхур. Шхалъэм удз Iэгуэ худидзэу, хъэкхъуафэм псы тIэкIу хигъэ-хъуа нэужь, шым и джабэхэм теуIуэм-тельэщIыхурэ нэхъри кызэ-щигъэупащ. Шыр хэпырхыкIыурэ иджы и пэщхъыныр игъаджэрт. И джабэхэр, хуэш ирижэ нэхъей, пIэжъажьэу игъэтхытхырт.

Iуэм кыкIыжри, Бэлэтокъуэм жыг хадэм щезэх псыIэрышэмкIэ иунэтIащ. Псы щIыIэмкIэ хуиту зитхъэщIу унэм щIыхъэжа пщым иджы зэригъэзахуэрт Iэлигъуэт-пэщэр кыщIыхуеинкIэ хъунур. КIэмыргуеипщымрэ Кърымым и лыкIуэмрэ зыкIи зэмыпэшэгъу цIыхухэт: зэи зэжъэхэуатэкъым, зыщIыпIи кыщызэдэщIатэкъым. Сыт-тIэ иджы, кызэкъуипхъуэту, Iэлигъуэт-пэщэм шу джакIуэ пщым кыыхуигъэкIуэныр кызыыхэкIар?

Iэлигъуэт зыдэс жылэр Болэтей пэжыжъэтэкъым. Бгы зэпры-кIыгъуэу цэней къазэрыпэщылъыр мыхъуатэмэ, шэджагъуэхуэкIуэу нэсынут дзежъам.

ХъэщIэхэм пщэдджыжьышхэ ядищIри, гъуэгу техъащ Бэлэто-къуэпщыр. КIэмыргуеипщыр Сарайхъэлькъ зэрыраджам щыгъуазэ лъэпкъ шу зыбжанэр, IэщэкIэ зэщIэуздауэ, я пщым и ужь иуващ. Шу-хэр мэз лъапэм щынэблагъэм, абыхэм якIэлъысащ нэгъуэщI шу гуп цIыкIуитI. Ашабэ Миншакърэ Мамсыр Нэкъаррэ ящIыгъут абыхэм.

КIэмыргуеипщым «кыкIэлъыпхъэрахэр» щилъагъум, ябгъэды-хъэри Iэдэбу жиIащ:

– Миншакъ, Нэкъар, фЫщІэ фхузощІ гулътэ кызыэрысхуэф-щІамрэ фыкызыэрысхуэгузавэмрэ папщІэ, ауэ фэ кыывгурыІуэрэ ирагъэблэгъар си закъуэу зэрыщытыр? Бысымым кыыгурыІуэнкыым икІи фІэфІ хъункыым зыпэмыплъахэр хъэщІэ гъусэу зэрыхуэсшар.

– Зиусхъэн, дэ дыхъэщІэкъым! – пэроуэ пщым Миншакъ. – Зыпэмыплъа хъэщІэр а узыгъэблэгъауэ кыыппэплъэрщ.

– Пэжщ Миншакъ жиІэр, – кьопсалъэ Мамсырыр.

– Шэрджэсхэ, пэжщ тІуми жыфІэр. Ауэ си жыІэм укъедаІуэмэ, зиусхъэн, сэ чэнджэщ уэстынут: «УмыкІуэ а кьоджам и деж. Абы дзых хуэпщІ хъунукъым».

– Сэ сыадыгэщ, Іэта-Ильяс, – жэуап ет Бэлэтокъуэм. – Лы кыы-зэджамэ, псалъэ лей хэмылгу, сыдошэсыкІ. ИтІанэ, сыщыгъуазэщ а сыздэкІуэм и хъэсэпэ здынэсми. Си зырикІщ ар: жагъуэгъукъым, жэ-рэгъукъым... «Узыхуейр сыт?» – жесІэну кыыстохуэ. – ТІэкІурэ зыри жимыІэу щыта нэужь, кыыпыгуфІыкІыу захуегъазэ и гъусэхэм: – Дауэ феплърэ: «ШуудзэкІэ фымащІэщ, шу гъусэу – фыкуэдщ», – кыывжимыІэну пІэрэ Іэлигъуэт-пэщэм?

Шу гупыр зэщІэдыхъэшхэри, апхуэдэ нэжэгужагъэм псори иджы нэхъ ІэтІэлъатІэу дэгуфІэжат.

Бэлэтокъуэпщым пщІэ хуащІырт икІи фІыуэ ялъагъурт кІэ-мыргуейхэм. Зэрыпщым и хъэтыртэкъым ар кыызыхэкІыр. ЦІыхухэм ягу дыхъэрт Бэлэтокъуэм и Іуэху зехъэкІэр, и цІыхугъэ къабзэр. Хъэуэ, кІэмыргуеипщыр жагъуэгъуншэтэкъым, хэбгъэзыхъмэ, емы-шыжу кыыхущІэуэхэри и мащІэтэкъым. Апхуэдэ лы зэІузэпэщым бий имыІэныр, дауи, щхъэгъэпщІэжт. «Альпым дыгъужь хуэлъэщ», – жиІатэкъэ пасэрей Іущым! Бэлэтокъуэм дежтэкъым ар щаублар, щаухыжынури ар щыпсэу гъащІэртэкъым. ЦІыху гъуабжэлабжэм щыуагъэ бжыгъэр зэи кыытешыркъым: хозэрыхъ и щытыкІэ гъуаб-жэм. Ауэ кІэмыргуеипщым хуэдэ цІыху щыпкъэ нэІурытым щыуагъэ кыыІэщІэщІэмэ, и бийхэм къахэкІынукукыым кыыдэІэпыкъун, и Іэ кыы-хуэзышиин, атІэ, ягу тезэгъауэ, жаІэнуш: «Арат абы хуэфашэр!»

ГъащІэр зэрыщытыр апхуэдэуш, икІи абы зыри пхуешІэнукукыым. Бэлэтокъуэм дежи щихуыркъым бийхэм зэрахъэну бзаджэнаджагъэр, ахэр сыт щыгъуи йошэ я фейдэ къаІэрыхъэным. Ауэ езы гъащІэм хъар-зынэу зэпешачэ Іейри фІыри, и нэхъыбэми фІыр щытекІуэ щыІэщ. Іейр гъащІэм нэхъ щыжыджэрщ, ауэ гъащІэр ипэкІэ зыгъэкІуатэр фІыращ. Лъагъуныгъэм гъащІэм кыыпешэ, гулътэмрэ гумащІагъэмрэ ядоІэпыкъу насыпыншэхэмрэ тхъэмыщІэкІэхэмрэ.

Пэжщ, кІэмыргуеипщыр дагъуэншэкъым, ауэ зи акъыл зэтес адыгэлщи, щыуэу щыхэбжыхъуэ къэхъуми, зэригъээзэхуэжыну иужь итщ. ЦІыхугъэ хэлгу псэуну хэтщ. И дзыхъ къэзымылэжъхэр щызригъэуасэри мащІэкъым. Абы ещІэ псоми дзыхъ яхуэпщІ зэ-рымышъунур, итІани... ТхъэусыхакІуэ кыыхуэкІуэ дэтхэнэми гуп-сэхуу йодаІуэ, зэпэщІэтыныгъэхэр тэмэму иубзыхуну хэтщ, ауэ кыыщемыхъули Іэджэрэ къохъу. КІэмыргуейхэм я пщыр фІыуэ яцІыхуж: кыыпщІэдэІурэ пэт, Болэт и щхъэр мащІэу игъэсысрэ лъагэу

иІэтыжамэ, игу зэбгьэбгьауэ арши, пхуэфашэ жэуапри, нехьэкІ-кьехьэкІ хэмылгу, кьыштегьуэгьуэнуш! Жьэнахуэщ Бэлэтокьуэр.

... Шыр щІэушыкІгу макІуэ. Бэлэтокьуэпщыр мэгупсысэ. Иджыпсту абы зэрегьэзахуэ цІыху ерыщхэр щытепщэ дунеймрэ апхуэдэ дунейм шызекІуэ хабзэхэмрэ. «Мис езыр хушІокьу зыщхьэщыт лъэпкьым адэ палгэ захуишІыну. ПэжкІэ убгьэдыхьэмэ, а кьалэныр зыхьын хуейр ефэндырат, ауэ абыи езым и «ефэнды унафэщІхэр» кьыщхьэщытыжши, зыр – КІэмыргуейм, етІуанэр – Бахьшысэрей, ещанэр – Истамбыл щыІэу, абыхэм зэрахьэхэр емынэми хузэхэхужынкьым. Жэмыхьэтым и Іуэху дахэу дагьэкІыным и пІэкІэ, ахэр Абрэджым, Іэлигьуэт-пэщэм, кьрым хьаным, тырку султІаным, зэпеуэжу, кьахуоудж. Батыр ефэндыми, щыджэлэнкІэ хьуну здыхуигьэфашэхэм деж упщІэ щеубгьу: Іэлигьуэт-пэщэм иІыгь кьулыкьур кьылгысыным щІэхьуэпс Мырзэбэч и ныбжьэгьу пэж хуэдэу зещІ. Ауэ пэщэ ухьуну упщІэхьуэпс кьудейкІэ Іуэхур зэфІэкІрэ?! «ПэщэкІэ» е «пщыкІэ» залымыгьэкІэ зэбгьаджэ щхьэкІэ, пщыи пэщэи ухьунукьым. Кьрым хьанхэм я зэхэтыкІэри щІагьуэкьым: зыр тахьтэм тотІыхьэ, адрејр традз. Трамьдзыфыр яукІ. Кьэбэрдейр-тІэ нэхьыфІ Кьрымым нэхьрэ? Ахэри зонькьуэкьу, зэрошх: псори Іушщ, губзыгьэщ, псоми лІыгьэ яхэльши, махуэ кьэс пщы уэлий зэдэгьажэ ящІ. Кьатежар пІалгьэкІэ пщы уэлий мэхьури, аргуэру зэрышхын щІадзэж... СщІэркьым ХьэтІохьушчокьуэпщыр кьрымыдзэм зэрпэлгьэщыну... Зыр зым ауан ящІу зэхэмысу, езым я кьэралыгьуэ зэкьуэт кьызэрагьэпэщын хуеящ. Иджы мес, я щхьэм зауэр нэсати, «маржэ!» жаІэу кьэбэрдейхэр кьыдэуващ. Кьагубзыгьыжащ иджы зы лІакьуэу дыкьызэригьэщІар!..»

– Мес Сарайхьэлгькь...– кьызыфІимыгьэІуэхуу жеІэ Іэта-Ильяси, нэхьхьейуэ кьыщІегьуж. – Си нэгьуеегьухэм, дауи, ящыгьупщэжащ хьэщІэ зэрырагьэблагьэ щІыкІэр...

– Дэри кьрым тэтэру дыщытамэ, екІуу драгьэблэгьэнут, – жеІэ Нэкьари, адэкІэ кьыпещэ: – Сыт хуэдэ хьэщІэгьуэ уэ зи гугьу пщІыр, нэгьуей?! Зиусхьэным и жыІауэ, дэ шуудзэ хуэдиз дохьу...

Ашабэр Нэкьар жиІам дыпыгуфІыкІащ, ауэ Бэлэтокьуэр а кьышежьэм жиІауэ щытам хушІегьуэжауэ, кьопсалгэ:

– Гушышхуэу дыкьыщыкІуаи кьэхьуащ нэхьапэхэм.

– Мы нэгьуейм дзыхь хуэпщІрэ? – Миншакь Мамсырым йоІушащэ.

– Иджыпсту хузощІ, – щэхуу педзыж абы Нэкьар, – ауэ и лъэпкьэгьухэм дахыхьэмэ, кьызэрытхушІэкІ тІагьункьэ... Сытыт укьыщІызэупщІыр? Иджы ипэкІи зэ кьызэптат а упщІэр... ЛІо, зыгуэр дэщІэрэ мыбы?

– Мы иджырей дунейм гугьуш уи дзыхь зыгуэрым ебгьэзыну, – нэхьхьейуэ педзыж Ашабэми. – Хэт зыщІэр цІыхум и гум илгыр? Зэхэсхар пэжу щытмэ, Абрэджыр яхэтащ Іэта-Ильяс лей езыхьу зыгьэпудахэм. НэгьуэщІуи укьеплгьэ мэхьу а Іуэхум... – подыхьэшхыкІ аргуэру Миншакь. – Налмэсрэ Сурэтрэ я кьабзагьэм цІыхухьунэ

зэрытемыпльамкІэ мы нэгъуейр щыхъэт пэжщ. Мис ар нэхъ сфІэкъабылщ!

Шухэр Сарайхъэлькъ дыхъэпІэм екІуэлІащ. Бэлэтокъуэпщым шу гупым иджы закъыхуигъазэри:

– Фигу къэзгъэкІыжыну сыхуейщ: кърагъэблэгъар си закъуэщ. Фэ мыбдеж фыкъыщыспэплъэ. Ди зэІущІэр дауэ екІуэкІами иужькІэ къэфщІэнц. Ашабэ Миншакъ гъусэу здызоштэ.

– Зиусхъэн, – гузэвауэ къопсалъэ Іэта-Ильяс, – Мамсырымрэ сэрэ дыздэпшатэмэ нэхъ тэмэмт. Сэри тэрмэш сыпхуэхъуфынут.

Пщыр и пашІэкІэ щІогуфІыкІри, и шыщхэр Іэлигъуэт-пэщэр къызыдыпэплъэ СарайхъэлькъкІэ егъазэ. Абы и ужь йоувэ Ашабэ Миншакъ.

Іэта-Ильяс, укІытэжауэ, и щхэр ирихъэхащ. Абы ищІэрт нэгъуейхэм сыти къазэрылбыкъуэкІынур. Абы къыхэкІыу, пщыр хуэныкъуэнкІэ хъунут шу гъусэфІ. Ауэ пщым и пІэкІэ жэуап къытыжащ Айдемыркъан бейгуэлым:

– Ди зиусхъэным адыгэбзэри нэгъуеибзэри уэ нэхърэ мынэхъ Іейуэ ещІэ. Ар езыгъэблэгъами и адэшхуэр адыгэ малхъэу цытащ.

– И адэшхуэ Іущыр сыт хуэдэу щымытами, а и къуэрылхум хъэщІэ зэрырагъэблагъэм мэкъал хищІыкІыркъым.

– Къэвгъанэ иджы зэдауэр! – къопсалъэ Нэкъар. ИужькІэ нэгъуейр лъэныкъуэкІэ Іуешри жреІэ: – КъыбгурыІуэркъэ Іэлигъуэт-пэщэм Бэлэтокъуэр хъэщІапІэ къызэрымышар?

– Ара? – и нэ зэв цІыкІухэр нэхъри зэву зэхуишэурэ Іэта-Ильяс фэрыщІу жанейм зыпещІыж: – Сэ ар сщІатэкъыми-тІэ! НтІэ, зыгуэр къэхъумэ, дауэ абы дызэрыдэІэпыкъунур?

БэмпІат хуабжыу нэгъуейр. Гупым яхэкІщ, шым епсыхщ, ар хъуэкІуэну хуиту иутІыпщри, езыр дыгъэм къыгъэхуэба удзыпщІэм гууэщІу хэгъуэлъхъащ. Іэта-Ильяс и гупсысэхэр аргуэру кІуасэрт нэгъуей лъэкъым и тхыдэм. «Ди хъан щэджащэхэм, дуней хъурейр я ІэмышІэ иралхъэн къафІэщІыжу, дыкъыкІуэцІрашурэ мы шэрджэсхэм дыкъыханат. Адыгэхэр зищІысыр гурыІуэгъуафІэкъым: я псэ емыблэжу, езым ейр яхъумэ, ауэ хамэм ейр Іумпэм ящІ, ар дыщэу щытми. Адыгэ-шэрджэсхэр зэи хъэлыншэкъым. ЦІыхугъи, лыгъи, гуапагъи, акъылыфагъи ябгъэдэлъу, я хуитыныгъэр яхъумэж. Ауэ, хамэ яхэмыту, я закъуэу къыщынахэм деж, хэт нэхъыфІми, хэт япэ итми зэхагъэкІыну, зодауэ. Дапщэрэ си нэгу щІэкІа абыхэм зым адреім лъакъуэпэщІэдз зэрыхуищІыр. Языныкъуэхэм деж апхуэдизкІэ гуащІэу ахэр зодауэри, сфІапсэкІуэду сакІэлюплъ! Дауи ирехъуи, зэи сехъуэпсакъым сэ адыгэхэм...»

Уэгум икІэрэхъухъ пшэ гуэрэнхэм яхэплъэурэ нэгъуейм зэригъэза-хуэрт кърымхэм я зэхэтыкІэр, зэригъапщэрт илгъэгуахэр, зэхихахэр. «Абрэдж Мырзэбэч! Сэ тхъэрыІуэ сщІащ а къызэпха лейр уи щхъэкІэ уэзгъэгъэунэхужыну. Сэ сощІэ, щихъыу зыкъэзылгытэж Іэлигъуэт-пэщэм и деж уэ иджыпсту узэрыщыІэр. СощІэ Батыр ефэндъири фы-зэригъусэр. Ари, фэ фэщхъыркъабзэу, напитокІщ. Бэлэтокъуэ сэ сыныз-

диштамэ, а напэншэ гупым зезгьэцІыхужынти, я нэгү щІэзгьэкІынт цІыхугьи лыгьи зэрысхэльыр...»

... Сарайхьэлъкъ адыгэ жылэхэм емыщхьу зэхэсщ. Мыбы уэрам нэхьыщхьэ иІэкьым. Шэтыр щхьэ папцІэхэр лъэныкьуэ зырызурэ зэбгрыпхьащ. Шэтырхэм япэмыжыжьэу кьыщытщ шы фІэдзапІэхэр, абдеж дьдэм щызэтелъщ мэкьу Іэмбатэхэмрэ зэнтхьыр щаІыгь пхьэбгьу зэгүІулІахэмрэ. Шы табынхэр чий бжэгьум кьыхэщІыкІа Іуэшхуэхэм ярытщ. Мэлхэм щхьэкІэ Іуэ щхьэхуэхэр яІэщ. Унагьуэ кьэс я ІэщыІуэхэр зэпэщхьэхуэщ.

Жылэм кьыщхьэщыт бгым и лъапэхэмрэ нэпкъхэмрэ ярызу Іэщыр щохьуакІуэ – мэлхэр, шыхэр, махьшэхэр. Шэтырхэр е бжэгьукІэ, е чийкІэ, е мывэкІэ кьэхухьакьым. УщІауэ, тафэм тетщ ахэр. Джэдэщү е нэгьуэщІ кьуэдзапІэ хуэдэу, зы ухуэныгьэ гуэри абыхэм кьабгьэдэт-кьым: джэдкъаз зэрызэрамышуэр нэрылбагьуэщ. Шэтыр бжэІупэхэм, зыр нэхь ину, адреихэр нэхь цІыкІуу, гуарцэ Іэтэхэр щызэтелъщ. Ар нэгьуейхэм пхьэм и пІэкІэ кьабгьэсэбэп гьэсыныпхьэщ. Пхьэщхьэ-мыщхьэ жыг и гугьу умыщІыххи, сыт хуэдэуи зы жыг лІаужьыгьуэ хасэркьым абыхэм. Гьэмахуэ цІывыгьуэм жьауапІауэ зыщІэбдзэну, ихьуреягькІэ зы жыг ущрихьэлІаркьым.

– Зиусхьэн, нэгьуейхэр дэнэ щымытІысами, нэгьуейуэ кьонэж, – игьэщІагьуэу зеплтыхь Миншакь.

– Ар сыту, хьэщІэ? – щІаупщІэ хуэдэу зещІ Бэлэтокьуэпщым, Миншакь зи гугьу ищІыр фІы дьдэу кьыгурыІауа пэтми.

– Кьэбэрдэим щыІэ нэгьуей кьуажэхэм я псэукІэри мыпхуэдэщ – тедзэщ Іэпхьуэшапхьуэм и псэукІэщ. ЗыІэзыбжьэу защтэу гьуэгу зэрытехьэжыным теухуащ я зэхэсыкІэр.

– Беслъэнейхэм я жыІауэ, – кьыпогүфІыкІ Бэлэтокьуэр, – зэре-сам хуэдэу ирепсэу, я гуарцэ Іугьуэр ди нэм кьыщІэбжьэми, зыхуэдгьэшэчынтщ. Я кьрым лъэпкъэгьухэм якьуэлъэдэжу, кьыдэмызэуэж закьуэмэ, я гугьу тщІыркьым.

– А фэ кьыфхэс балъкьэрхэр – ди нэгьуейхэм я кьуэшхэрщ жы-хуэсхэр – дауэ кьыфхущыт?

– Ди нэщІыбагькІэ псалъэмакь гуэрхэр шрагьэкІуэкІ. Яхэтщ ахэр ІейкьытхуэзыщІыну иужь итхэри, ауэ иджыри кьэс зэгурымыІуэныгьэ гуэри ди яку кьыдэхьуакьым.

– ЗыкІи арэзы пхуэмыщІ цІыху щыІэщ дэни... Сэ кьызэрысщыхьумкІэ, Іэлигьуэт-пэщэм и шэтырым дащрихьэлІэнущ апхуэдэ гуэрхэм. Ауэ ди гьунэгьухэм ятеухуауэ сыт жамыІэми, – дэ зыщІ дыщопсэу, зы хьэуакІэ добауэ, зы уэшхщ кьыттещхэр, зы уа-фэгьуагьуэщ кьытщхьэщытыр.

– Ахэри апхуэдэу егупсысу пІэрэ?

– Дэ аращ ди гум яхуилъыр, атІэ езыхэр щхьэ нэгьуэщІу кьытху-щытын хуей?..

– Уи псалъэхэм арэзы сытехьуэну сыхьэзырт, абыхэм кьыдащІэр си нэкІэ сымылгьэгуауэ щытамэ...

– СщІэркьым, сщІэркьым...

Сарайхьэлъкъ адэжкІэ, Псыжь Іуфэ нэхъ пэгъунэгъуу, зэхэтт шэтырышхуэ зыбжанэ. Ахэрат Іэлигъуэт-пэщэм и хэщІапІэр.

Бэлэтокъуэмрэ Ашабэмрэ шы фІэдзапІэм ирахулІэри, епсыхахэщ. Шы фІэдзапІэр нэщІтэкъым. ГурыІуэгъуэт Іэлигъуэт-пэщэм зэримызакъуэр. Шэтыр щІыхьэпІэр Іэщэ якІэрылгуэ зыхъумэ лІитІыр къапешъэри, Бэлэтокъуэмрэ Ашабэмрэ ирашэжъащ.

Іэлигъуэт-пэщэм и псэупІэр зэрызэлгыІухам укъимыгъэу-ІэбжынкІэ Іэмал иІэтэкъым: алэрыбгъухэр, шэнтиуэ щабэхэр, Іэнэ хъуреишхуэ жыхафэм и щІэлъэныкъуэр зыубыдыр. Нэр имыгъапльэу, псори зэщІэлыдэрт. Миншакъ, ауан щІэлгуэ къыпыгуфІыкІри, езыр-езыру егупсысащ: «Мыпхуэдэ къыщІэкІынщ адыгэм делэ къуэлэн и щІасэщ, жыхуиІэр». Бысымыр къазэрыпэплъэм шэч хэлътэкъым: Іэнэшхуэм тетт пхьэ фалгэ цІыкІухэмрэ фадэ кхъуэщынышхуэхэмрэ.

Лъэныкъуэегъэзу къыщыт шэнт лъагэм тест къэпталрэ упщІэ пыІэрэ зыщхьэрыгъ лІы нэ зэв къамылыфэ пшэрышхуэ. Бэлэтокъуэпщым шэч къытрихьэртэкъым Іэлигъуэт-пэщэм и шэтырым Абрэджымрэ Батыр ефэндымрэ зэращыхуэзэнум. Абы къыхэкІыуи, игъэщІэгъуакъым ахэр мыбы зэрыщІэсыр. «Дэ ди зэхуэзэм сыткІэ я Іуэху хэлъ мыбыхэм?» – егупсысащ ар, губжъауэ.

Іэлигъуэт-пэщэм беслъэней псалъэкІэ зищІурэ:

– Зиусхьэн, кІэмыргуей ефэндымрэ Мырзэбэчрэ уэдгъэ-цІыхужын хуейуэ къыщІэкІынкъым, ауэ гуапэ тщыхъунт уи лІы гъусэр дыбгъэцІыхутэмэ...

– Си гъусэр, пэщэ, Къэбэрдейм ис лъэпкъылІ цІэрыІуэхэм язщ, Ашабэ уэркъхэм къахэкІащ, Миншакъщ и цІэр.

– Зэ догуэт, зиусхьэн! Мыр а Миншакъра? – кърым хъаным и лІыкІуэр фІуэу щыгъуазэт Менлы-Джэрийрэ Ашабэмрэ яку зэгуэр къыдэхъуа зэпэщІэтыныгъэм. Щыгъуазэт Миншакъ и щхьэгъусэм Актай зэрытрамыгъэплъами. – Уэлэхьы-билэхьы, си гуапэкІэ, Ашабэ, зиусхьэн Бэлэтокъуэр бысым уэ зэрыпхуэхъуар! Си гуапэщ уи щхьэкІэ укъызэрыцІыхуари.

Абрэджым игу ирихьакъым Іэлигъуэт-пэщэмрэ зэгуэр зи малъхъэу щыта Бэлэтокъуэпщымрэ я псалгэ ехьэжъэкІэр. Мырзэбэч бампІэм къызэщитхьыурэ:

– КъыджеІэт, Бэлэтокъуэ, абрэдж Мамсырымрэ абы гъусэу здищта Іэта-Ильясрэ Жанейм кІуэуэ ара хьэмэрэ къыкІыжрэ? Сыт хэпщІыкІрэ а тІур жанейхэм щІакІэлыкІуам? А уи унэм ебгъэблэгъа бзылхугъэхэри хэт хъуну! Сыт щхьэкІэ къыщыувыІа ахэр уи деж? Си къуэри къыспэбгъэувыжыну ущІыхэтыр сыт?

ШыІэныгъэкІэ, бэшэчагъкІэ зи цІэр Іуа Бэлэтокъуэпщыр нэщхьейуэ къыпогуфІыкІри:

– УпщІэ куэд уиІэщ, Абрэдж и къуэ, ауэ щыхъукІи, языхэзым и жэуапри уимыхамэу! Пэж жысІэр?

– Сэ уэращ сызэупщІыр, Бэлэтокъуэ! УлІмэ, жэуап къызэптынщ.

Иджыри къэс псалъитІ я щхьэ зэтезымыча Батыр ефэндым зэкІэлыгъэпІащІэурэ жеІэ:

– Мырзэбэч, Алыхьым и пащхьэ зыщышы!э!

– Сумыуцшиижыт иджы! – хокИиикI Мырзэбэч. – Дызэгуры!уа-тэкъэ си псалъэмакъым укъыхэмы!эбэну?

Абрэджыр кызыэрытехьам гу лытауэ, !элигъуэт-пэщэм и нэхэр щ!еукъуанц!эри, зэдауэр гушы!эм хуигъэк!уэжын и мураду:

– Сыт кыфщыщ!ар, си ныбжьэгъу шэрджэсхэ? Мыхъуми, Къэбэрдей кык!а хьэщ!эхэмк!э т!эк!у фыплъэ! Миншакъ, дауэрэ фыпсэурэ-т!э къэбэрдейхэр?! Хьэт!охъуцокъуэпщым сыт и узыншагъэ? Мыдэ, !уэры!уэтэжу зэхэтхаш абы и хьыбар... Фи гъунэгъу балъкъэрхэр дауэ псэурэ? Дэ ди деж къэсыжащ ахэр вэгъзэгъуу зэрыщымытыр...

Зэк!элъыгъэп!ащ!эу Миншакъ ирита упщ!э зэщымыщхъухэм я жэуап хуэныкъуэтэкъым !элигъуэт-пэщэр. Къэбэрдей хьэщ!эм хущ!эплъурэ: «Аджыдэ мыгъуэ! Зы махуэ нэхъ мыхъуми, Чынгыз е Батий хуэдэ зы дзэпщ ди!атэми! Сеплът ит!анэ фэ фи л!ыгъэр здынэ-сым! Пэжщ, тырку султ!анри, кърым хъанри зык!и нэхъ т!асхъэкъым я адэшхуэхэм нэхърэ... Деплътнщ, деплътнщ, мазит!-щы дэк!мэ, фэ кыфщыщ!ыным...»

Ик!эм-ик!эжым, !элигъуэт-пэщэ нэщ! мазэр кызыэрихьар игу къэк!ыжри, и !уэхутхьэбзащ!эхэм еджащ:

– Мы унэм шхын щамыпщэф!ыжу ара? – Зыгуэрым щ!эупщ!э щ!ык!эу, Бэлэтокъуэр еплъащ Миншакъ, мыдрейми псори кыгуры!уэри, жэуап къритыжащ и плъэк!эмк!э: «Умыгузавэ, !ей лъэпкъ жып!акъым».

– Пэщэ, уэ Алыхьым уриц!ыху нэщ, сыт шхын зи гугъу пщ!ыр? – егъэщ!агъуэ Батыр ефэндым. – Нобэ нэщ! мазэм и япэ махуэщ.

– Пэжщ, Батыр, нобэ нэщ! мазэ лъап!эм и япэ махуэщ. Дэ щэращ тщ!ащ, хэщхьэж пщ!ондэ нет т!ыгъщ, ауэ ди к!эмыргуейхэм нэщ! ямы!ыгъынри хэлъщ... – иужьк!э щ!игъужащ: – Нэщ! дик!ыжмэ, махуищк!э Хьидыр дгъэлъэп!энущ, Алыхьышхуэм кызыэрытхуиухам дытету. Пэжкъэ, ефэнды?

– Нт!э, ар пэж дыдэщ, – игу кызыэрыгъуэтыжыпауэ, кы!урошэщ Батыр ефэндым.

– Алыху лъап!эм кыдиггэхъул!э ди гурылхэм я нэхьыф!ыр. Алыху лъэщым и нэф!ыр муслътымэнхэм кытщыхуи, ди нэщ!и нэмэзи къабылу т!их. Иджы, зиусхьэн, к!ыхьл!ыхь зезмыгъэщ!у, укыщ!езгъэблэгъар пхуэс!уэтэнщ. Ашабэ уэркъри ди зэпсалъэм щы-хьэту кыщ!редэ!у. Абрэдж Мырзэбэч и къуэ Даур...

И бзэгупэм кытехьа: «Къэбэрдей фэрыщ!хэм К!эмыргуей зыф!ащар» жи!эу дыщ!игъунут, ауэ Миншакъ ф!ол!ык!ри ирекъу-хьж.

Бэлэтокъуэпщыр, адэк!э пэщэм жи!эным пэмыплъэу, щ!эупщ!ащ:

– Даур зыгуэр кыщыщ!ауэ ара, хьэмэрэ... зыгуэр кы!эщ!эщ!а?

– Хьэуэ, зиусхьэн, – !элигъуэт-пэщэм и п!эк!э жэуап къет Батыр ефэндым: – «Л!ыф! къуэф! хуэщкъым» зыхужа!эр Мырзэбэчрэ абы и къуэ Дауррэ хуэдэкъым. Ит!ани... дэ мызэ-мыт!эу зэхэтхыжащ а щ!алэр зипкъ, зи къупщхьэ кыхьэк!а и адэм гуемы!уу зэрыхуэпсалъэр.

Мырзэбэч апхуэдэ кылэжьыркъым. Ислъам диным дызыхуиушийра-
щи сабийр – ар хьулъхугъэу е бзылъхугъэу щыретити – зыгъэсэн хуейр
и жылэр кызыхэкIа и адэрщ. Адэмрэ анэмрэ яку зэгурымыIуэныгъэ
кыдэхуэмэ, сабийм и ныбжьым емылъытауэ, ар зыщIыгъун хуейр и
адэраш. Сэ сыщыгуэу сощIри, Алыхъ лъэщым и диныр щыуэнкIэ Iэмал
иIэкъым. ЖысIам мыхъумыщIагъэ хэлъу щытмэ, ди хьэщIэ Ашабэм
зэригъээзэхуэнщ.

Ашабэм «зыри зэримыгъэзахуэу» зэрыщымыр щилъагъум, Батыр
ефэндым и упщIэр нэхъри щIеIуантIэ:

– Зыри жыпIаркъыми, Миншакъ?

– Уэлэхыи, ефэнды, а узыщIэупщIэр димыщIэщыгъуэж, –
дыхъэшхыщIыгу кьопсалгэ Ашабэр. – Ауэ, пэжым ухуеймэ,
мызыгъуэгулкIэ сэ лIэн Iуэху зесхуэркъым. Мы дуней хьэхум Iуэху
нэмышIыса куэд иджыри кыщыспоплъэ... Дыпсэумэ, тлъагъунщ а
кыгътпэплъэхэри...

– Сыт, насыпыншэ, кыбгурымыIуар?! – губъяуэ кьоль Абрэ-
джыр. – Иджыпстущ кыщыбжаIар дуней нэщIэ узэрытетыр! Сыт-тIэ
иджыри зи Iуэху зепхуэр?!

Бэлэтокъуэпщым хуэшэчакъым Мырзэбэч зэрызищIхэр:

– Абрэдж, уэ уи щIыхьыр зыуи кыумыдзэми, хьэщIэм хуэфашэ
пщIэ хуэщI!

– ХьэщIэр зейр уэрамэ, уи унэ щыгъэхьэщIэж. ЕмылъэIу щIы-
хьэхуу, хамэм и унэ кыыздумылъэф, – Мырзэбэч иджы мыукIытэ-
жыххэу и напэр здынэсыр утыку кьещI. – ПщIэшхуэ зиIэ Актай дзэп-
щыр Къэбэрдейм зэрыщигъэпудар хуэдгъэгъуа иремыгугъэ абы...

Ашабэр тэджыжыну зэрелам гу лъитэри, Iэлигъуэт хылагъэ
хуекIуащ. И Iэр иIэтащ, псалъэмакъыр ягъуувыIэным кыхуриджэу.

– Мырзэбэч, уигу къээзгъэкIыжын хуейуэ пIэрэ бысымыр зэры-
сэрар? Си унэ ущIэсу, кIэмыргуеипщымрэ къэбэрдей хьэщIэмрэ уи
макъ яхуэпIэтыну сыт кыщIебгъээзгъар? Сыт ущIыпэпсэлъэжыр Ба-
тыр ефэндым? – пэщэм ефэндым дежкIэ зегъазэри: – ПщIэ зыхуэтщI
Батыр, щIэшыжи еущиет мы Мырзэбэч! Дэ зыхыдощIэ Абрэджым и
гукъеуэр зэрымыщIыкIуфэкIур... ИтIани, шыIэныгъэ зыхимыгъэлъу
хьунукъым. Ирегупсысэ. ИреупщIыIуж. Пщэдей-пщэдеймыщкIэ и
диным кыхьэжмэ, щIалэм теухуауэ Бэлэтокъуэм иджыри зэ деп-
сэлъэнщ. Согугъэ пэжкIэ дызэгурыIуэну. Гъуэгу махуэхэ! Фи жагъуэ
фымышI, лей гуэр жытIамэ.

Батыр ефэндымрэ Мырзэбэчрэ зэрыщIэкIыжу, Iэлигъуэт-пэщэм
Къэбэрдейм кыкIа уэркъым зыхуегъазэри:

– Сытыр ди Iэмал?.. Апхуэдэурэ допсэу. ШыIэныгъэ дахэ кы-
зыкъуэфхаш, хьэщIэхэ. АдэкIэ пытщэнщ-тIэ.. Нобэрей IуэхукIэ
псори дызыгъэгуауэщхьэуэр Кърымырэ Къэбэрдеймрэ зэрызэгу-
рымыIуэрщ... Фи фIэщ зэрыхъун, зы хьуаскIэм мафIэшхуэ
кыигъэлыдынкIэ! НэхъыфIт ди тетхэр зэдгъэкIужыфамэ?

Шэтырым кыщIыхьэу Iэлигъуэт-пэщэм щыIуплъа дакыккъэм
щегъэжъауэ Ашабэм кыгурыIуат мы бысымыр зищIысыр. Иджыпсту

пэщэм зэриггэкІэсыну зыпыль хылаггэхэри Миншакъ зыкІи иггэщІаггэуэртэкъым: «Диггэунэхуну хуейщ, ауэ щыхъукІи, и хы- лэр зэрызэкІэриІулІэн Іущыггэр и мащІэщ. Хъарзынэщ мы зэІущІэм дыккызыэрыраггэблэггяр, мыбдеж пэжыр щыжиІэнущ абы. Ауэ хэт ккыбггэдэкІыу? Хэт мыбы зи фейдэ хэлъыр? Е и мыхъэнэр зэрыиыр диггэлъаггуну ара? Плъаггурккэ ар, нэхъ лъаггэу тетІысхъэну хэту, алэрыбггу зытешхъуа а и шэнтым зэрыдэпщейр. Хылаггэ зэрехъэ: сэ сеггәфІэ, Мырзэбэчрэ ефэндымрэ щІихужащ, Бэлэтоккыуэпщым и гуггу ищІырккым. ИІуатэр зыщ, зэгупсысыр нэггэуэщІщ! Миншакъ ккэггүфІащ, Іэлиггэуэт-пэщэр зищІыс дыдэр ккэзыггэлъаггэуэ псалгэ ккызыэриггэуэтам папщІэ. – Ди Іуэхум иригузавэ хуэдэу зешІ... Сы- тыт абы жиІар ди ХъэтІохъуощоккыуэпщым щхъэкІэ?.. «Дэ зэхэтхаш хузэфІэмыкІын Іуэху и пщэм зэрыдилгхъэжар». ИужькІэ щІэупщІащ балккэрхэм... Абрэджим гуккәанэ хуешІ, ауэ «ккэггэуггэ абы и ккыуэм и Іуэхур нобэ-пщәдей хузэфІиггэкІыну». КкызыэрыщІэкІымкІэ, блын- джабэм и зы лъэныккыуэр щІетІыкІ, адрей лъэныккыуэр щІеггэбыдэ. Мыдэ Шурдым Жанхъуэт «икІи уимыкІ, икІи уимыс, уисуи зызу- мыггэлъаггэу», жыхуиІэм ещхъ дыдэщ...

Ашабэр Бэлэтоккыуэм здеплъым ккыгурыІуащ кІэмыргуеипщри езы Миншакъ и аккылэггэуу зэрыгупсысэр. ИужькІэ абы зыхуиггэзащ Іэлиггэуэт-пэщэм:

68

– Ди тетхэм я зэггэкІужыным ехъэлІауэ, пэщэ, сэ си Іуэху еплъыкІэр бжесІэнщ. Бэлэтоккыуэпщри абыкІэ аккылэггэуу ккыздэхъу- ну сфІощІ. Ккырымым зэи ккыщывмылгхыуэ захуаггэрэ зэгурыІуэрэ. Ар ккыщыфлгхыуэн хуейр Шэрджэсырщ. Абы хохъэ Ккэбэрдей- ри, ауэ ар ккэралыггэуэ щхъэхуэу ккәалытэн зыми ядэрккым. Пэжщ, адыггэ-шэрджэсхэм я тетхэр зэгурыІуэрккым, ауэ зэи ккэхъуаккым адыггэ Ілаккыуэхэр щІы щхъэкІэ зыр адрейм щезэуэжа! Ккэхъуаккым нэггэуэщІ лъэпккхэм я щІыр яубыдын щхъэкІэ зауэ ккыщаггэхъея. Тыркури, Ккырымри, Урысейри, Ккэжэрри щІохъуэпс ди адыггэщІыр зэхуаггэуэшыжыну.

– Пэжщ, хъэщІэ, пэжщ, – арэзы тетхуащ абы жиІэм Іэлиггэуэт- пэщэр, ауэ зэгупсысар нэггэуэщІщ: «А зи гуггу ккысхуэпщІ фи щІыр мафІэ лыггэм едггэщта нэужь, хэт и лъэныккыуэ ухъуну пІэрэ уэ?» – ТІэкІурэ щымри, ауан хэлъу щІиггужащ: – Шэхбэз-Джэрий зэраІэщІэукІам ккыхэкІыу, Ккэбэрдейм зыщызыггэпщкІу Ккәано- ккыуэпщым и жыІауэ: «Лъэпкк мащІэр тхъэмыщкІэщ икІи насыпын- шэщ».

Іэлиггэуэт-пэщэмрэ ккэбэрдей уэрккымрэ я псалгэмакк кІыхъыр ираггэкІуэкІыху, мызэ-мытІэу ккәраІуащ Бэлэтоккыуэпщым и щІэр, зы- гуэр жраггэІэн я мураду. Ауэ ар щыст, абыхэм жаІэм щыщу зыри зэ- химых хуэдэу.

... Жыжъэ дыдэ щыхэпщырт Бэлэтоккыуэм и гупсысэ нэщхъейхэр. КІэмыргуеипщыр егупсысырт и унаггэуэм, ккызыхэкІа и лъэпккым, и нэхъыжхэр нэхъапэхэм ккызыэрыггэугурыкІуам. А ггэуэггхэм пиша- чэрт езым и пщыггэуэ пІалгэр... Нэггәабэ пщІондэ гузэвэггэуэншэурэ

къкIуэкIат Бэлэтокъуэм и тетыгъуэр. Ауэ Шэхьбээз-Джэрий Бесльэнейм щаукIри, кърым хъаным и нейр, адреЙ адыгэ лIакъуэхэми ещхьу, КIэмыргуейм кыщхьэщыгъуэгъуат. Абы иужькIэ тхьэмыщкIагъэ куэд къэхьуаш, ауэ адыгэхэм къалгытащ Шэхьбээз-Джэрий и кIуэдыр зыдалгагъун хуейр Къанокъуэ зэшхэм я закъуэу, абыкIи зэтрагъэсабырэжащ лъхукъуэлIхэр. Кърым хъаныгъуэм пыщIа а Iуэхугъуэм зэлыщIысар Къэбэрдеймрэ Бесльэнеймрэ я закъуэтэкъым, атIэ адыгэ-шэрджэс зыщыпсэу щIыпIэ псори кыызэщIуыбыдащ. «Псори зи кIэм кыикIар нэгъуейхэрщ, мы Iэлигъуэт-пэщэр я пашэу. Иджыпстуи мыращ ахэр зэщIэзыгъапльэр, – егупсысырт пщыр: – Абы и закъуэтэм! Мес, Абрэджымрэ Батыр ефэндымрэ я жьэр увьIэххэркъым. Абазэхэр абыхэм къахыхьэжащи, псоми я щхьэм и фейдэ къалгыхьуэ... Ауэ сыту пIэрэ мы нэкIу тэбакъ тхьуэплъым сыкъыщIишар? Сыт иджы спихыну зыхэтыр? Даур теухуауэ унафэ ищIыну ара? Адэ-анэмрэ бынымрэ ятеухуауэ уаз ет. Апхуэдэ дьдэу, уаз-залымыгъэкIэ я унафэхэр сагъэгъээщIэну си ужь итхэщ. НэхьыфIщ Ашабэр гъусэ зэрысщIар... АрщхьэкIэ, иужькIэ дэ тIур ди закъуэу дькъызыэхуэнэнущ...»

– Дызэхэпх си гугъэкъым, зиусхьэн. Зыгуэрым уигъэпIейтейрэ? – къызыпхегъэIукI аргуэру пэщэм.

КIэмыргуеипщыр лIитIым яхущIопльри, подыхьэшхыкI. Iэлигъуэтщи, а зыщIэупщIам и жэуапым пэмыплъэу, и нэхэм хьуаскIэ къащIрегъэхри, Ашабэм зыхуегъээжэ:

– Пэжщ. Пэжщ, къэбэрдей хьэщIэ. НэгъуейхэмкIэ нэрылгагъуш лъэпкъ мащIэм и насыпншагъэр. Ауэ, си хьэщIэ лъапIэхэ, зыщывмыгъэгъупщэ нэгъуейхэр зэгуэр лъэпкъышхуэу, лъэпкъ уардэу зэрыщытар. Нобэр къыздэсым аращ ди лъэ щIэмыхуу дызэтезыIыгъэр. Иджыри куэдрэ дыпсэунущ, ди бийхэм я нэхейкIэ. Фэ, адыгэхэм, фхудиIэ гужьгъэжьыр къызыхэкIыр вжесIэнщ... Фипхьухэу, ди хъан нэхьыжхэм щхьэгъусэу ядэпсэуа Алтыншашрэ Мэлхьурыбрэ ялэкIащ Астрахъан хъаныгъуэмрэ Ордаишхуэмрэ Урысейм мамыру гурагъэIуэн. Абдежщ ди лъэпкъым и кIуэдыр къыщечежар.

Iэлигъуэт-пэщэм и губгъэныр нэхьри зэщIигъэсту, Ашабэм къыщIигъуаш:

– Фщыгъупщэжауэ ара Идарыпщ и къуэ Темрыкъуэ и пхьур урыс пащтыхь Иван и щхьэгъусэу зэрыщытар?..

– И чэзу дьдэу сигу къэбгъэкIыжащ ар, хьэщIэ... Аракъэ сэри жьысIэну сызыхэтыр: фэ вгъэфIа фипхьухэр пащтыхьхэмрэ хъанхэмрэ яхувогуэшири, мыгъуагъэу щыIэр абыхэм къыфхуахь...

– А жыхуэпIэхэм уи анэшхуэри ящыщтэкъэ, пэщэ? – погуфIыкI аргуэру Ашабэр.

Iэлигъуэт-пэщэм жэуап кытыжыну хунэмыс щIыкIэ, дыхьэшх макъ лъэщ лъагэ къэIуаш... Зыхуэмыубыдыжу дыхьэшхыр Бэлэтокъуэупщырт.

– Сыт, Бэлэтокъуэ, ущIэдыхьэшхыр? Дыхьэшхэн гуэр жытIауэ ара? – мыарэзыуэ къопсалъэ Iэлигъуэт.

– ПщІэ зыхуэтщІ пэщэ, – кыпогуфІыкІ кІэмыргуеипщыр, – ди малъхээр сигу къэкІыжауэ арщ. Ордаишхуэм и хъан Тихнэмэт Исмэ-хылщ зи гугъу сщІыр...

– Пэжщ, ар фи малъхээр щытащ. Ар Іушт, жыжъэ плъэрт, ауэ ари, дэ дэщхуэ, щхъэхуиттэкъым. Андрей Іэджэми хуэдэу, ари хуиттэкъым зэгуакІуэр илэжыну.

– Хуитыныгъэ жыхуаІэр... ар щхъэж кызэрыгурыІуэщ, Іэлигъуэт, – жеІэ Бэлэтокъуэм.

– КІэмыргуеипщ, ди жагъуэ хъун псалъэщ жыпІар... – пэщэр хыла-гагъэ хэлъу Бэлэтокъуэм Іуоплъэри, щхъэдигъэІухыжын и гугъуэ, жеІэ: – Хъунт ар, уагъэщхъэхуиту щытатэм...

Ашабэр иджы нэщхъейуэ Іэлигъуэт попсалъэ:

– Езы цІыхум елъытащ и хуитыныгъэ жыпхээр. Елъытащ и лІыгъэм, и Іушагъым, и къэххым. ИтІани, лъэпкъ псом я щхъэхуитыныгъэр зылІ и лІыгъэкІэ къазэуркъым. Іущыгъэрэ лІыгъэкІэ зэдэуэ зэкъуэувэн хуейщ лъэпкъыр. Къуэд-мащІэми, жыжъэ-гъунэгъуми, а зэкъуэтыр сыт щыгъуи лъэщщ. Мис, дэ мыбдеж лІищ дыщызопсалъэри, щыми зэгурыІуэ дяку илъкъым.

Іэлигъуэт-пэщэр подыхъэшхыкІ:

– Уэ уащыщкъым, хъэщІэ, зи Іуэху еплъыкІэ зимыІэж лІыхэм. Узыхуейр ІупщІу жыбоІэф.

– Апхуэдэу къэплъытэр пэжмэ, си гуапэщ...

БжэІупэмкІэ кыІукІа зэрыгъэкІий макъым шэтырым щІэсхэр зэригъэплъыжат. Хъумакуэ Бэубэч кыщІэлъадэри:

– Адыгэхэр къэкІуащ!

– Сыт зыхуейр?

– ХъэщІэхэр здэтхъам щІоупщІэ.

– Дауэ?... ХъэщІэхэм яшхэр шы фІэдзапІэм зэрыІутыр ялъагъуркыэ?

– Ялъагъуми, ар яфІэмащІэщ. ЗэщІэплъауэ, къамэ Іэпщэм йопхуэхэр.

– ЯжефІэ, пщыри абы и гъусэ уэркъри дэ зэрыдихъэщІэр.

– Дызэхарэ, яжетІэкІэ?!

Іэлигъуэт-пэщэм зигъэгусэ щІыкІэу:

– Флъагъуркыэ, хъэщІэхэ, а ди зэхэтыкІэр? Мис апхуэдэу къау-гъэщ фи лъэпкъэгъу адыгэхэр: кІэмыргуеи, беслъэнеи, абази – псори зэщхуэ кыдоныкъуэкъу. Езыхэми гурыщхуэ зэхуащІыж, дэраши, дзыхъ кытхуащІыххэркъым! Дауэ феплърэ, сыщІэкІыу сайпсалъэмэ нэхъ къезэгърэ?

– Дзыхъ кыпхуэзымышІым, пэщэ, уи псалъэр зэхыщІыкІын уи гугъэ? НэгъуэщІ Іуэху кытхууимыІэжмэ, дежъэжынщ дэри. Дыкъалъагъумэ, езыхэри сабырыжынхэщ.

– Арауэ щытмэ, зэрыжыфІэщ... – Іэлигъуэт-пэщэр хъэщІэхэм якІэлъокІуатэ: – Армыхъуамэ, дыуэршэрынтэкъэ иджыри... Хэщхъэжыгъуэри къэблэгъащ. Дызэдыхэщхъэжынт Алыхъым кыдита ерыскъымкІэ. Гъуэгу махуэхэ! ФІыкІэ Алыхъым дызэхуишэ!

Апхуэдэу кьакIэлъыкIуатэурэ, пэщэр Бэлэтокъуэпщым кIэлъоIэбэри, и IэфракIащхьэр иубыдурэ:

– А зи гугъу пхуэсIауэ цыта мэлищэр кьуршым ис дзэм икIэщIыпIэкIэ яIэрымышьэмэ, уагъэпшыныну р цэнейкIэ нэхъыбэщ.

Миншакъ гу лъитащ Бэлэтокъуэр пэщэм хуищIауэ пелэжу и IэфракIэр кьызэрыIэщIиудыжам, ауэ кьыгурыIуакъым апхуэдэу щIищIам и щхьэусыгъуэр.

XXI

Зэдауэхэмрэ зэгурымыIуэхэмрэ лIэужьыгъуэ зыбжанэ мэхъу: хэт Iэщэ кьызэдрахри, лъы ягъажэ, хэти лъыгъажэншэу зэрогъэкIий, языныкъуэхэр щэху-щэхуу зопIэскIури, нэгъуэщIхэм гу кьылъамаытауэ, зэбгъэдокIыж.

Нобэ Ашабэм тIэунейрэ и нэгү щIэкIа зэгурымыIуэныгъэхэри зэхуэдэтэкъым. Япэр – Абрэджымрэ Батыр ефэндымрэ Iэлигъуэт-пэщэм и шэтырым кьыщIахуат. ЕтIуанэр – хэIущIыIуи замыщIу, Бэлэтокъуэм и IэфракIэр Iэлигъуэт-пэщэм кьыIэщIичыжат. Зыми гу лъитатэкъым а етIуанэм. Зыми... Миншакъ кьыщынэмыщIа. Иджы Ашабэр егупсысырт Iэлигъуэт-пэщэмрэ кIэмыргуеипщымрэ яку, бзыщIыпауэ, щэху гуэр зэрыдэлъым. Ауэ сыт хуэдэ щэху ар?

Миншакъ илъэгъуар кьыфIэщIа кьудейуэ кьызыщигъэхъуну зэныкъуэкъуж щхьэкIэ кьехъулIэртэкъым, сыту жыпIэмэ, кьыфIэщIатэкъым ар! Кьыщыхъуатэкъыми, иджы кьыфIеблыжурэ, пщым гурыщхъуэ ирищIэкIырт. Пщыри ерыщү псалъэншэт, итIани нэрылъагъут бампIэ гуэрым зэрихьыр. Зыгуэрым иризэгупырт Бэлэтокъуэр: зэм, губжьауэ, и жьэпкьыр щIикъузэрт, зэм щэхуу и щхьэ хуэдыхьэшхьжурэ, и пашIэкIэм ауан IупщIэр щIэжырт, зэми шылажьэншэм имычезууэ щIопщыр тришашIэрти, сабэр и шыкIэу, ари иригъэлъырт.

Дауи, и кIэр хуабэ щIыкIэ, Миншакъ и нэгү щIэкIам теухуауэ Бэлэтокъуэм еупщIами зы ягъэ кIынутэкъым, итIани, пIащIэу ипэ имылъадэмэ нэхъ кьыщтэу, зишыIэрт. Шэч хэлътэкъым кIэмыргуеипщымрэ Iэлигъуэт-пэщэмрэ я зэхуаку щэху гуемыIу гуэр зэрыдэлъым. Ашабэм игу ирильхьащ и ежьэжыгъуэ пщэдджыжь пщIондэ пщым жиIэну пэплъэну, ауэ зыри жимыIэмэ, езыр щIэупщIэну...

«Къэбэрдэим шагъэхьыбару зэхэсхаш, – егупсысырт Ашабэр, хьэщIэщым здыщIэсым, – кIэмыргуеипщымрэ Кърымымрэ я зэхушытыкIэ кьызэрымыгуэкIыр. Нобэ си нэкIэ слъэгъуар къэбэрдэихэм яхуэсIуатэкIэ я фIэщ сыхъуни-сымышъуни...»

Ичындыр къэблэгъати, хьэщIэхэм къащIэупщIэну кьыщIыхьа гъунэгъухэри пIащIэу зэбгрыкIыжырт. Нэкъаррэ Мэремрэ Бэлэтокъуэ гуащэр щыпсэу щIэлъэныкъуэмкIэ – я къэшэнхэр щыхьэщIэмкIэ – екIуэкIахэт.

Миншакъ иджышту и закъуэу хьэщIэщым щIэсти, аргуэру ар зэщIаубыдэрт зыгъэпIейтей и гупсысэхэм. Абыхэм къалэщIэкIын папщIэ нэгъуэщI зыгуэрым егупсысыну хэтт: «Кърым тэтэрхэм къафIэддыгъужа пщашэ цIыкIуитIыр фIэгъэнапIэ тщIыуэ щытми, аркъудеймкIэ къытхузэщIэгъэушэнукъым лъэпкъыр. Дэ ди щыпэлъагъукъым тэтэрхэм къыдащIэкI пудыныгъэр. Дэ дынэхъыфI-тIэ абыхэм нэхърэ? Нобэ уэ уи нэкIэ плъэгъуащ адыгитIым – Абрэдж Мырзэбэчрэ Батыр ефэндымрэ – пэщэм и шэтырым здыщIэсым, Бэлэтокъуэпщыр ягъэикIэну зэрыхэтар. Iэлигъуэт-пэщэ, бажэ щытыкIэу, зэ Абрэджым дэщIырт, зэми – дэ. КъытщыгуфIыкI хуэдэурэ, ди лъабжьэр щIетIыкI... Пэжщ, ар икIи сакъщ, икIи бзитI-щхьитIщ, икIи губзыгъэщ. Хьэуэ, а ди къыщIэкIыжыгъуэ къудейр-щэ...» – Ашабэм аргуэру и нэгъу кыщIыхъэжаш кIэмыргуеипщым и IэфракIэ еIэжыкIэр, аргуэру ар зэщIаубыдащ гурыщхъуэ мыфэмыщхэм. «Мы дызыхъэщIэ пщыр ди жагъуэгъу хьэмэрэ ди ныбжьэгъу? Хьэуэ, сэ къызгуроIуэ, сэ фIы дыдэу зэхызощIыкI кIэмыргуейхэмрэ нэгъуейхэмрэ, зы лэгъуп ишхыкIыу, ящI-япс зэрызэбгъурылгъыр? Я мази, я дыгъи, я Iэхъупи, я мэз лъахи зэнтIэIужу щызэдэпсэукIэ, дауи, куэд зэдайуэ яхэлгъ. Зэгъунэгъуши, гъунэгъу хабзэ зэкIэлгызэрахъэ. Сыт-тIэ иджы абы шэч гуэрхэр щIесщIэкIыжыр? Абы кыкIрэ кIэмыргуеипщым, и адыгагъэр щыгъупщэу, нэгъуейхэм задигъэшауэ?! И IэфракIэр пэщэм къызэрыIэщIиудыжам щIагъыбзэ хэслъэгъуэну сыхуит-тIэ сэ? Гуэныхъ къээмыхъу пIэрэ?...»

Азэныр щыджэм, Ашабэр хуей-хуэмейуэрэ яхуеплгъакIаш бжэ къуагъым къуэт къубгъанымрэ тасымрэ, икIи, мэджытым дэмыкIыу, нэмэзыр хьэщIэщым деж щищIыным къытеувыIаш. Абы хэту, Бэлэтокъуэр хьэщIэщым къыщIыхъаш:

– Андез пщтакIэу, укъыспэплгъэ си гугъати, хьэщIэ?

– Пэжыр жысIэнци, зиусхъэн, нобэ Батыр ефэндымрэ Абрэджымрэ дагъэлгъэуам иужькIэ, мэджытым ськIуэу, нэмэз сщIыну сыхуейкъым абыхэм я гъусэу...

– Уэлэхыи, Миншакъ, уи гъащIэр Алыхъым кIыхъ ищI, узахуэкIэ... Ауэ нобэрей нэщI махуэшхуэм...

– Пэжщ, зиусхъэн, пэжщ, – Ашабэм къыгурыIуащ пщым нмыжыIысар. – Мэджытым укIуэу, жэмыхъэтым ичындыр ядэпщIыну уи пщы къалэнщ. Уэрэ сэрэ дызэхуэдэкъым: сэ сыкъыдыхъамэ, сьдэкIыжынущ, уэраши – жэмыхъэтым уахэсщ.

– Миншакъ, а нобэ ди нэгъу щIэкIар адыгэ зэхэтыкIэм и теплъэгъуэ къызэрыгуэкIщ. Плъэгъуакъэ, Iэлигъуэт-пэщэм и деж фIыщIэ къыщахъын папщIэ, адыгэ хабзэм елъэпауэурэ, ди лъэпкъэгъухэм зыхуагъэфэщэжым и мардэр. Нобэ Iэлигъуэт-пэщэм апхуэдэу зыхуащIамэ, пщэдей султIаным е хъаным зыхуагъэщхъынущ, я фейдэ щхъэкIэ... СэркIэ ахэр хьэдзыгъуанэ шэрэсщ. Къыщызэдзакъэми, зызошыIэ, жагъуэгъугъэгуфIэ сымыхъун папщIэ, зыхэсщIауи гу зылъезгъатэркъым.

– Ари хъарзынэт, ауэ нэхъыфIыжыр уапэдзэкъэжмэщ.

– Сэ сызэІуопль зэкІэ... Ауэ... – Болэт езым зэпиудыжащ жиІэр. – Миншакъ, уэ демыжьэмэ нэхьыфІу кьэплъытэрэ?

– Сигу укьипсэлъыкІащ, зиусхьэн, – Миншакъ хуейт Бэлэтокъуэпщым Іэлигъуэт-пэщэм и деж щильэгъуамкІэ щІэупщІэну, ауэ зыщІильэфыжащ. Пщэдджыжь иджыри иІэщ пІалъэу. Иджыпстущи, пщым игу кьэкІыжащ нэмэзыр, и къуажэгъухэр кыщещьэ мэджытыр: – Уи нэмэзыр, зиусхьэн, Алыхьым кьабылу пІих. Ефэндыр е Мырзэбэч кысщІэупщІэ хьумэ, яжепІэнщ си лЫкІуэ кьалэн уэ зэрумышьыр. Кьаугъэ кьагъэхьеину хэтрэ, запумышэ, зыхуэгъэшэч. Кьэхьунщ зэман дэ ахэри, зигу Іей кьытхуиль адреихэри абы щыхущІедгъэгъуэжын. Сэ си нэмэзыр мыбдеж щысщІынущ. Нэкьаррэ Мэремрэ, я пщашэхэр кьрагъани, уи гьусэу мэджытым нрекІуэ.

– Абыхэми зэран дахуэхьункьым. Алыхьым зэхуишэжахэщи, насыпыфІэ ирехьухэ, – гуапэу погуфІыкІ Бэлэтокъуэр.

Ашабэ Миншакъ и нэмэз уахьтыр псынщІэу зэфІигъэкІащ: щэнейрэ къульхуолэ кьибжурэ, тЫсащ, тэджыжащ, итІанэ адыгэбзэкІэ тхьэ елъэІуащ, и унагъуэкІэ, и лъэпкъкІэ зауэм щихьумэну. А зыщхьэщыльэІукІ зауэр хэкум кьихьэн щыхьуми, ар зыулам и щхьэ-и псэкІэ езы Кьрымым пекІуэкІыжыну тхьэм елъэІуащ. Ашабэр тхьэ хуелъэІуащ ХьэтІохьущокъуэ Кургъуокъуи: лЫгъэрэ Іуцыгъэрэ кьызыкьуиху, Кьрымым пщы уэлийр пэщІэувэну.

Нэмэзлыкьыр фІидзэжри, Миншакъ щхьэгъубжэм бгъэдыхьащ. Мазэгъуэ нэхур пэрыхьэту пщІантІэм дэшт. Жыг пщІащэхэр зэщІэхьаеурэ дыжыныфэу тепщІыпщІыкІырт. Жьыбгъэ гуапэр едэхашІэрт жыг къудамэ гуэрэнхэм. Ауэ дунейм и дахагъэм нэхь кІащхьэ ищІакьым абы и псэм кьытехьэлъэ гупсысэхэр: «Сыт насыпыншагъэ ткІэрымыкІыу ди ужь итыр?.. ДэнэкІэ зыдмыгъазэми, льякъуэпэщІэдз кьытхуащІ. Нобэ ар дэтльэгъуащ нэгъуей пэщэм. Дыщхьэхуиту зытлгытэж щхьэкІэ, пэрыуэншэу зыдгъэщхьыу, лъэдийм фІэль льяхьэр зытлгытхыфыркьым. Напэрэ пэжкІэ дызэдэпсэу ди гугъэжщ, ауэ щыхьукІи, зытшыІэурэ дошэч фэрыщІагъыр, напэншагъэр, залымыгъэр. Махуэ кьэс дрихьэлІэрэ пэт, яхудэтчыхуэрэ дошэч. Зыр адреим дыщысхь хуэдэу зызэхудошІ, укьыткІэлъыплъыжмэ, дызэрыщІэгъэлъэдэну дыхьэзырщ. Ди хабзэр, Іэщэр, фашэр дунейм тетым я нэхьыфІу жытІэурэ, дропагэ. Дипхьухэр пащтыхь е султІан нэхь цІэрыІуэхэм щхьэгъусэу яшэ. АрщхьэкІэ сыт?! А ди пхьурылху дыдэхэр тетыгъуэ йохьэри, Іэщэр, бжыкІ пэбдзу, кьытхуагъэдалъэ!»

Миншакъ и нэхэр мазэгъуэ пщІыпщІым тезашэри, щхьэгъубжэм кьыІукІыжауэ, аргуэру зегъэкъуэншэж: «УщІэмызагъэр сыт, Ашабэ? Зэм уащотхьу уи адыгэхэм, зэми уахуошхыдэ. Уи дыджри, уи ІэфІри иджы зы псыежэх щІэхьуар сыт? Дэ езыхэм кьэдмылэжьыжа лъэпкъ дгъэвыркьым! – Миншакъ и гупсысэр Нэкьаррэ Мэремрэ я дежкІэ йокІуэкІыж: – Абыхэм иджыри кьагъэзэжакьым. Жэщыбг нэблэгъащ, ауэ уэ, Мэрем, гухэлтым и дамэхэм иджыри узэрахьэ... Налмэс и анэр дунейм зэрехьажар кьыжьэдэмыкІащэрэт, имыщІэу. Абы теухуауэ сэ

унафэ быдэ хуэсцIат... Чыдэш ХьэтIатIи, и пхьум гу щимыхуэ щIыкIэ, Налмэс Кьэбэрдейм ныддишэжыну кьытщIигьуаш. Нэкъар-щэ?.. Хэт и гугьэнт Сурэтрэ абырэ КIэмыргуейм иджы щызэрихьэлIэжыну? Уоу, дуней, дунейж, дуней хьэху... Си шыпхьу тхьэмыщкIэми жиIауэ, сыту уIэфIыщэт уэ, сыту егъэлеяуи удыджт... Модэ лъэ макъ гуэр зэхызох: псэлыхьухэр икIэм-икIэжым кьекIуэкIыжа хуэдэщ...»

Ичындыр мэджытым щызыщIа Бэлэтокъуэпщым хьэщIэм зэри-закъуэр шилъагьум, ар игъэщIагьуэу щIоупщIэ:

– Уи закъуэ? Нэкъаррэ Мэремерэ дэнэ щыIэ?

– Зэрыпльагьущ, зиусхьэн, – погуфIыкI Миншакъ, – ауэ сэ си закъуэкьым, Алыхьыр си гьусэщ. Нэкъари, Мэреми, Iэта-Ильяси, Даур ящIыгьужу, мэджытым нэмыкIуауэ ара?

– Даур си гьусащ, ауэ мыдрейхэм сатеплъакъым, – дыхьэшхырт кIэмыргуеипщыр: – Ди пщащэ хьэщIэхэм я щхьэгьубжэхэр иджыри нэхущ. Си гугьэмкIэ, абыхэм ящыгьунщауэ кьыщIэкIынуц зэманыр дэнэ нэсами.

– Ари пэжщ, зиусхьэн, ауэ хьунщ – Джэрыджэр щIалэщ, мыдрейтIыр: Iэта-Ильясрэ Нэкъаррэ, шкIащIэм ягъэдела выжью, сыт зыщIагьэгувэр?

– Ашабэ, уэ езым щIалэгьуэ уимыIа хуэдэ?! Гухэль мафIэр, жьэ-ражью, куэдрэ маблэ.

– Пэжщ. Уи псэр зыхьэхуам мафIэм укIэлъыхохьэ, – акъылэгьу мэху Ашабэр. – Сэ сощIэ абы яхуэфашэр. Сигу кьэбгьэкIыжари: си ныбжьэгьумрэ сэрэ зэгур хьэщIапIэ дыкIуат си хьыджэбзым я деж. Ар иджыпсту си унэм щIэсырщ. Дыщысащ, дыуэршэращ, гу лъыдмытэурэ жэщри хэкIуэтащ. Зыщыдмыгьэхьейххэм, пщащэм и анэшхуэр бжэм адэкIэ кьыщопсалгъэри жеIэ: «Ди хьэщIэхэм я пIэр яхуэщIыжи, загьэпсэхунщ, сипхьу цIыкIу. Уэри си лъэпагь кьакIуэ...» Ар зэрызэхэтхыу, дэ псынщIэу дызэбгрыжащ! Мы ди щауэхэми апхуэдэ зыгуэрщ кьалэжыыр.

– Пэжщ, хьэщIэ, жыпIэр, – гушыIэну хэтщ Болэт, – ауэ жэщыр апхуэдизуи хэкIуэтакъым, иреуэршэр щIалэхэр иджыри. Узэзауэ нэхьрэ уи кьэшэным и деж ущыIэмэ нэхьыфIщ.

– Уэлэхьы, ари пэжмэ... – Ашабэр ину хэщэтыкIри, гуапэу жиIащ: – Ди мыIуэхум зедгьэхурэ, ди гьащIэр макIуэ, зиусхьэн. ИпэжыпIэкIэ, сыт щыIэн нысашэ дауэдапщэм нэхьрэ нэхь Iуэху дахэ...

Ахэр тэлайкIэ щыму щыса нэужь, Миншакъ зыхуигъэзащ кIэмыргуеипщым:

– Зиусхьэн, емыкIу сыкьыумыщIынымэ... Махуэ енкIэ сегупсысащ Iэлигьуэт-пэщэм уи IэфракIэр кьызэрыIэщIэпчыжам. Сыт апхуэдэу щIэпщIар?

– Ар, Ашабэ, нэгьуей пэщэм и хьуцацэ кIэухыншэр адэкIэ си псэм зэрытемыхуэжарщ.

– Абыхэм дзыхь яхуумыщIмэ нэхьыфIщ, убэлэрыгьамэ, уи щхьэм кьыфIэтIысхьэнухэщ.

– Сыарэзыщ а жыпІэмкІэ. Апхуэдэщ тепщэгъуэ зыІыгъхэр, ауэ мыдрей цІыху кызыэрыгуэкІхэр нэгъуэщІуц адыгэхэм зэрахуцытыр. Ахэр жумартхэщ, гу якІуэцІылыщ, ди хабзэм пщІэ кыыхуащІ.

– Абы шэч кыитесхъанут, зиусхъэн, я бынхэм дэ атэлыкь¹ дахуэхъуу, ди адыгэ хабзэм тету дымыгъасэу шытамэ.

... Бэлэтокъуэпщыр Миншакъ нэхульфІкІэ ехъуэхъури, хъэщІэщым щІэкІыжащ. Ашабэри щІалэхэм япэмыплъэу гъуэлъыжа щхъэкІэ, жейм езэгъыртэкъым. «Дауи, Бэлэтокъуэм нэхъыбэ ядешІэ а нэгъуейхэм. Апхуэдэу щытрэ пэт, езым, си упщІэм жэуап тэрэз къримыту, сыкызыпиыгъэкІмэ нэхъ кыищтащ, – мэгупсысэ Миншакъ. – Сыт щхъэкІэ?.. Пэжу пІэрэ-тІэ кІэмыргуеипщым напитокІ иІэр? Абрэдж Мырзэбэчрэ Батыр ефэндымрэ запэщІисэ хуэдэуи дызолъагъу мы пщым, арщхъэкІэ, шэч уагъэщІу, щыми зыгуэрхэр ябзыщІ. Ярэби, зы Іуэхуу пІэрэ-тІэ а щыми зэрахуэр? ИтІанэ гурыІуэгъуэкъым Даур-КІэмыргуей и Іуэхур. Хэт-тІэ ар зи лъэныкыуэр? Хъэуэ, хъэуэ, дауэ сигу къэкІыхха апхуэдэр?! ТІэкІу дэкІмэ, си щхъэ дыдэ гурыщхъуэ ещІэкІыу сыхъунуц!»

Ашабэм ипкъ зІэщІэлъышхуэр псынщІэу кыиІэтри, кызыэфІэ-тІысхъащ: «А псом я пэжыпІэр зыщІэр ЦыпІынэ Хъэсанщ. Гъунэгъу жылэм кыыщытпоплъэ ари».

Нэхъыжыыр къамыгъэушын щхъэкІэ, щІалэхэр лъапэпщІийуэ кыыщІыхъэжащ хъэщІэщым. Миншакъ зэуэ къэпсэльащ:

– Сэ сыжейркъым. Зэ фыкъекІуэлІэжамэ, ари Іейкъым. – Нэ-къаррэ Іэта-Ильясрэ, укІытауэ, зоплыж. – Фыгъуэлъи зывгъэпсэху. Пщэдджыжь жыуэ, щэращыр зэрызэфІэкІыу, гъуэгу дытехъэжынуц. Ефэндыхэм жаІэ гъуэгуанэ тетхэм нэщІ ямыІыгъми хъуну.

– Пэжщ, жаІэ, – къопсалъэ Іэта-Ильяс, – сымаджэхэми гъуэгу тетхэми къатехуэркъым нэщІ.

– Зы фІы гуэр зээмызэ жаІэми ягъэ кІынкъым. Ауэ фэ, щауэхэ, фи мыгугъэт нэщІым апхуэдэу фыфІэкІыну. Щэращ дощІри, гъуэгу дытохъэж. Мэрэм, ЦыпІынэ Хъэсанш хъыбар ебгъэщІа дыщыхуэзэну щІыпІэм теухуауэ?

– Даур деж Мэрэм еблэгъащ, – къопсалъэ Нэкъар.

¹ Атэлыкь хабзэр яхэльащ Кавказ Ищхъэрэм щыпсэу лъэпкъхэм я нэхъыбэм, псом хуэмыдэу адыгэ-шерджэсхэм. Абы теухуауэ XIX лІэщІыгъуэм и япэ Іыхъэм щыгъуэ Хъан-Джэрий итхыгъащ мыпхуэдэу: «ЗыхузэфІэкІ унагъуэ лъэрызехъэм къахэхъуа сабийр кыщальхуа унагъуэм шапІыжыртэкъым, адэ-анэм я нэлэ тету, атІэ, пІалъэ кыыхамыгъэкІыу, хамэ унэ ирагъашэрт, абы шрагъэгъэсэн папщІэ». «Атэлыкь» псалъэм и мыхъэнэр: сабийр зыпІыну къэзыщтэ цІыху. Сабиймрэ ар зыпІа атэлыкымырэ яку зэпыщІэныгъэ быдэ кыдэнэрт. Къэзылхуахэм нэхърэ зыпІахэр нэхъ шапэгъунэгъу куэдрэ къэхурт. Хабзэм ипкъ иткІэ, атэлыкыыр кыалыгъэрт а и гъэсэнэм дежкІэ абы нэхърэ нэхъ чэнджэщэгъуфІ щымыІэу. Атэлыкыым и щхъэгъусэр сабийм анэ пэлыгъэ хуэхурт, и бынхэр – кыуэщ, шыпхъу. «Быфыкыуэ адэ», «быфыкыуэ анэ» жыхуаІэхэр кыщещъар а зэманырщ. Апхуэдэу япІа сабийм «къанкІэ» еджэрт. Куэдрэ къэхуыгъащ я атэлыкыыр кызыыхэкІа ллакыуэм и фІэщыгъэр сабийм цІэу шратыжа: Убых, Беслъэней, Бжъэдыгъу, КІэмыргуей, Шапсыгъ. Кърым хъанхэм, хабзэ яхуэхъуауэ, я бынхэр зрагъэпІу шыгар адыгэ лъэпкъхэм къахэкІа атэлыкхэрщ. Езы адыгэпщхэми яхэтэщ я ллакыуэгъуу атэлыкь зыбжанэ зилахэр. Псалъэм папщІэ, кІэмыргуеипщ Бэлэтокъуэ Жамболэт и кыуэ Аслъэнбэч атэлыкыищ иІащ: къэбэрдей уэркъ Къундет, абазэхэ старшынэ Аджы Аджымыкыуэ, убых уэркъ Бэрэддж Хъэжы.

– Апхуэдэ ящІэрэ?! – кыдохокІиикІ Миншакъ.
– ЯщІащ апхуэдэу. Даур кытхугурыгъэІуакъым апхуэдэ хабзэ зэрыщымыІэр, – желэ Іэга-Ильяс.

– Зи бысым зыхъуэжым иращІэр пщІэркъэ?

– НтІэ. Зи бысым зыхъуэжым чыщІыхъу хуаукІ, – мэдыхъэшх нэгъуейр.

– ЧыщІыхъури мащІащ абы дежкІэ. Мыдэ, зы бажэжь хуаукІыну хуэфашщ абы, – мэшхыдэ Ашабэр. – Хъунщ, нэхулъэфІ тхъэм фыкъригъэкІ.

Щэращ нэужьым кІэмыргуеипщым и пщІантІэм щызэхыхъащ хъэшІэхэр езыгъэжьэж унэрысхэр. Бзылхугъэхэр зэрытІысхъэну гулэгъунэри абыхэм я шу гъусэ щІалэхэри хъэзыру зэхэтт. ЛъэныкъуэкІэ ІукІуэтауэ щыуэршэрырт Бэлэтокъуэмрэ Ашабэмрэ. Псори зыпэплъэр Бэлэтокъуэхэ япхъу пажэ Къудасрэ пщы гуащэ Лашынрэт. Ахэр унэм кыщІашын хуейт Сурэтрэ Налмэсрэ. ЦІыхубзхэм загъэгувэрти, Бэлэтокъуэпщыр укІытапэурэ къэпсэлъащ.

– Бзылхугъэхэм дызыпагъаплъэ...

– Бзылхугъэр, зиусхъэн, дэнэ щІыпІэ щымыІами, бзылхугъэу къонэж...

Абы хэту, гуащэхэр кыщІэкІащ, Сурэтрэ Налмэсрэ ящІыгъуу. Абыхэм кыкІэлъыщІахырт саугъэтхэр (щэкІ, фэилхъэгъуэ цІыкІуфІэкІу дахэ Іэджэ) зыдэль пхъуантэшхуэхэр. Ахэр кызыерилъагъуу, Айдемыркъан бейгуэлым захуигъэзащ абдеж гъунэгъуу щыт лъхукъуэлІхэм:

– ФызэлъыІукІуэти, гуащэхэр блэвгъэкІ.

Шу гъусэ гупыр зи ужь ит гулэгъунэ есыр иджы Къэбэрдейм узышэ гъуэгум техъэрт.

XXII

Хъид махуищыр псынщІэу икІат. МыпІащІэурэ Бахъсэн псыхъуэ Іуту кІуэрт къэбэрдей пщы уэлийр. Баналгъэ Іувымрэ жыгыщІэ цІырхъ цІыкІухэмрэ яуфэбгъуа Афэбг и нэпкъхэр пщым мамыру кызэхиплхыхырт. Мис мыращ гъэмахуэм и ІутІыжыр! ЩІым хуабэкІэ зигъэнщІри, щхъуантІагъэкІэ зызэщІиуфэжауэ мэбауэ.

Джэдмышх лъапэ зыщІэзыукъуэдия мэкъупІэ задэхэм ущу дэкІырт ХъэтІохъущокъуэпщым и шыр. Дыжьын Іэпслъэпсхэр уэзджынэ жьгъейуэ зэрызэщІэжьыуэм екІупсу шыщхъэр дыщІиупскІэрт. Кургуокъуэ мащІэу зигъэщхъауэ уанэгум ист. Бгы нэпкъхэр нэрыгъуазэкІэ кызэхиплхыхыми, пщым и гупсысэ кІапэр жыжьэ дыдэ ІукІуэсыкІат. Кърымым кыкІ хыбархэр пщІэгъуалэтэкъым. ЗыкІи нэхыфІтэкъым КІэмыргуейм иджы дыдэ кыхурахахэри.

Шэч зыхэмылгыжраци, зауэм щІэх щІидзэнущ... Іэмал гуэри щыІэу кыщІэкІынкъым адыгэхэм а зауэм кызыерипакІухын. Хъэлъэм и хъэлыр зытешІэнур Къэбэрдейращ. Зауэм фІуэ зыхуэгъэхъэзырын хуейщ, дыбэлэрыгъауэ кыттемыуэн щхъэкІэ. ІэщэкІэ,

цыхукIэ, гьуэмылэкIэ. Кьуршхэм зыщыгьэбыдэн, гьэтIылыгьэхэр зыри зыщымыгьуазэ кьурш жьэгьухэм щызэхуэхьэсын хуейщ. Зауэм цыху зэхэгьэж ищIыркьым. Сэшхуэми шэми я зэхуэдэщ хэт техуэми.

Зауэм зэхэгьэж ищIыркьым, ауэ цыхубэр апхуэдэкьым: я пщыр езыхэм хахыжамэ, абыхэм гугьапIэу яIэр аращ. Апхуэдэм деж пщы уэлийм и закьуэщ жэуапу щыIэр зыхьынур. Пэлъэщрэ – арэзы хуэхьунуц, щытхьупсыр кьрагьэжэхьунуц, ауэ пэмылэщрэ – кьыхуэпсэлъэжурэ нэгьуэщI хахьунуц, икIи ипэкIэ хахауэ щытар ауану тхьэдэм кьыхэнэнущ.

А тхьэдэр езыр сыт зищIысыр? Кургьуокьуэ шхуэмылакIэр ешэщIри зеплыхь, мэгупсысэ: – Зым жеIэ тхьэдэр цыху щхьэхуэхэм, лъэпкь псом я гьащIэу зэхэлъу, ари лIэщIыгьуэкIэрэ зэпхыжауэ. Адрейр, ар и фIэщ мыхьуу, ауан хэлъу подыхьэшхыкI. Ещанэр блэкIам зэи хуеплэкIыжыркьым, кьэкIуэнуми зэи егупсысыркьым ар, атIэ, зыхуейр ищIэу, нобэрей махуэмкIэ мэпсэу. Дуней кьэхьукьащIэхэр кьащтэт: зэм дыгьэ кьопс, зэм – пшагьуэщ, зэм – уэшх кьошх, зэми – уэс кьос...»

Иджыпсту ХьэтIохьуцокьуэпщыр Тамбиикьуэ щхьэщыхьэжаци, зи лъапэм жыгхэр гуэрэну щыкI бгым йоплэ. Уафэбгыкьу и щIыбагьым дыгьэр кьыдэтрэ пэт, езым кIыфI фIыцIафэу уIуоплэ. Ар лъагэу кьыщхьэщытц Iэщхэр щыхьуакIуэ хьупIэшхуэм. Уафэ нэзым щIагьэлъэда бгыкьу абрагьуэу зыкьыщхьэщехьэ кьуцхьэхьуцIым.

«Апхуэдизу уцIэнэщхьыдзэр сыт? Хэт уи жагьуэ кьэзыщIар? – и гупэр кьыхуигьэзауэ, абы кьеушщI хуэдэщ насып Iуащхьэу Iуащхэмахуэ. АрщхьэкIэ Уафэбгыкьу зэрыщымщ. Ар якIэлъоплэ и щхьэщыгум щыхуарзэ бгьэ зи закьуэмрэ щхьэхьынэ-щхьэхьынэу блэсыкI пшэ хужьхэмрэ.

«Хьарзынэ хьунут мыбдеж кьрымыдзэр кьыдэтшэфамэ! Бгы зэгьуэкIым кьащыпкьрыхьэнт хамэ щIыналъэм зауэ ипхьэмэ, кьып-лысынур зыхуэдэр. ЛIыхьужыгьэрэ кьаруушхуэрэ пхэлъу ущызэуэфьунукьым хамэщIым. – Пщы Кургьуокьуэ и ушцIэхэм я жэуапыр зэуэ кьыгьуэта нэхьей, адэкIэ зрегьэужь и гупсысэхэм: – Дызэхуэ-дикIуэтыж хуэдэурэ, мо псыхьуэшхуэмкIэ тхудэшатэмэ, бетэмал, абдеж нэхь зэкьуэхупIэфI дыхуейт?! Нэхьыжьхэм зэраIуэтэжым тепщIыхьэмэ, ди пасэрейхэр Чынгыз и дзэ емынэ кIаблэм зэрытекIуауэ щытар апхуэдэ IэмалкIэщ. Тафэм кьыкIа дзэр, ар лъэщуйи щрырети, бгылэ щIыпIэм щылIыхьужькьым. Дэращ кьуршхэр зи лъахэжьыр. Дэращ мыбдеж щыльэщыр... Ар жыпIэ щхьэкIэ, зэманым хуэдэу, цыхухэми захьуэж... НэгьуэщI шапхьи диIэщ дэ: Бгитху зэхэтым я лъахэм адыгэр щиса лъэхьэнэм кьрымыр кьеуэсэпати, нэхь щIыпIэ зэгьуэкIхэм зрагуашэри, апхуэдэкIэ лъэпкьыр кьелат. НтIэ, иджып-сту кьемызэгьыу пIэрэ хьаныдзэр нэхьапэ зытеуэну хьэблэр кьур-шым идгьэтIысхьэныр? Апхуэдэ Iэмалыр кьэдмыгьэсэбэпмэ, лъэпкь-кIуэдыр кьытхуэкIуэнущ. ДызэхашцIыкIыну пIэрэ ди лIакьуэгьухэм? Зэхахьыну пIэрэ ди «маржэр?»

ХьэтIохъушокъуэпщым теплъэгъуэ кIэщIурэ и нэгү кыщIы-хьэжырт Менлы-Джэрий и лулэ кIэфылъэр... «Нобэ зэщIызогъэуIуэ си дэщIэгъухэр. Апхуэдэхэр щыIэщ, ахэр зэщIодэIуж, зэгуроIуэ, зэ-акъылэгъухэщ. Абыхэм хьэкъыу япхыкIащ дызыIут IэнатIэр. ИтIани, псы икIыпIэм дынэмыс щIыкIэ, сэ абыхэм яжесIэфынукуым: «Фи цеикIэ зэщIэфкъуэ!» Мыдэ бахъсэн хасэр зэхыхьэмэ, псом я жыIэми дыщIэдэIунщи, нэхъ тэмэму къэтлътэр къэдгъэсэбэпынщ унафэ кыщытгтэкIэ. Дауи, ди мурадыр къыддэзымыIыгъынухэри щыIэщ, ауэ щыхъуки, дэнэ кIуэн, зауэ фIэкIыпIэншэм Iуплъэмэ?»

Къэбэрдей пщы уэлийр унэм щынэсыжам, пщэфIапIэмкIэ Iэуэлыауэшхуэ кьиIукирт: лыр якъутэрт, лэгъупхэр ятхъунщIырт, пхьэ якъутэрт.

Пщым зитхьэщIауэ, пэным щыщIыхьэжым щIыбагъыбжэр кIыргъащ. ХьэтIохъушокъуэр кызэплъэкIри, Нэрынэ гуащэр щилъагъум:

– Зыгуэрим уигъэпIейтейрэ, гуащэ?

– Хьэуэ, зиусхьэн. Укъэтти... сыкъэкIуат къэсщIэну...

– УкъызэрысхуэгумашIэр си гуапэщ. КъэтIысыт.

– Солъагъу иджы, си псэ, хасэм узэрыхуэхьэзырыр. СыкIуэнщи, пщэдджыжьышхэр кыпхуахьыну яжесIэнщ.

– Упсэу, – погүфIыкI Кургъуокъуэ, – хьэщIэхэм я шэджагъуашхэми уи нэлэ тегъэт.

Пщыр щхьэгъубжэм бгъэдыхьэри, пщIантIэр кызэхиплгы-хьащ. Кургъуокъуэ пщы уэлиигъуэ кыщцрата гъэм яухуат мо зэхуэсыпIэшхуэр. А бгъэныщхьэ зэхуэсыпIэм щIэтт цIыху щэщIым нэс зыIухуэн стIолышхуэ. Пщым и шэнтри, мес, жьантIэмкIэ кы-дэтщ. Иужьрей илъэс ныкъуэм къриубыдэу, пщым зыбжанэрэ зэхуэс зэхышат. Нобэрей зэIуцIэм къригъэблэгъахэм Кургъуокъуэ щхьэж и щхьэкIэ епсэлъылIат, хэт сыт хуэдэ гупсысэ кызыкъуихынуми фIыуэ хищIыкIырт, итIани пщым нэхьыфIу кылгытащ псори зэхуишэу, зым и нэгум адреир иплъэу зэригъэпсэлъэнхэу. «Апхуэдэу тщIымэ, зы унафэ зэдайкIэ дызэгурьIуэнщ. Зэдэуэн ирагъажьэмэ, ягу къэзгъэкIыжынщ иужь псалъэр сыт щыгъуи пщы уэлийм зэрыIурылъыр. ДызэгурьIуэрэ зы лъагъуэкIэ дунэтIмэ, Iэмалри зэщIыгъуу кыщIэтIукиынщ. Ди Iуэхур иджыпсту щIагъуэкъыми, дэтхэнэ зыри абы зэрэплъыр жезгъэIапхьэщ. Ди адэми и жыIауэ: «Зы щхьэ нэхърэ щхьитIыр нэхьыфIщ». Пщы уэлиигъуэр кыщыстрагъэхуам къэбэрдеипщхэм яхэтащ зи нэм бжэгъуу сыщIэуахэр. Апхуэдэхэр иджыпстуи поплъэ сыкъыщIэхуэу, ауан сыкъыщашIыну махуэм. Еууей, си лъэпкъэгъухэ! Къэбэрдейр ХьэтIохъушокъуэм и уней лъахэу зэрыщымытыр дапщэщ кыывгурыIуэну пIэрэ? Къэбэрдейр пщыми, уэркъми, лъхукъуэлIми, унэIутми я зэхуэдэщ. Пэжым фыхуеймэ, вжесIэнщ: «Къэбэрдейр зейр зи бжыгъэкIэ нэхьыбэу бэгъуа лъхукъуэлIхэрщ! НтIэ, нтIэ. Пщыхэми уэркъхэми я Iыхьэу мащIэщ мыбы хэлъыр. ЛъхукъуэлI лъапсэщ Къэ-бэрдейр...»

Унэ лъэгу джафэм щылъэпэрэпа нэхъей, ХьэтIохъуцокъуэр зэуэ зэцIэувыIыкIри, зэушцIыжащ: «Сыт кыпщыщIар, шы мыгъасэм ещху, иджыпсту ушцIэерыщым сыт и щхъэусыгъуэ? Пэжщ, пщыхэмрэ уэркхэмрэ мащIэщ, лъхукъуэлIхэр куэд мэху. ИтIани, апхуэдэ гупсысэхэм тепшэ хъунукъым лъхукъуэлIхэр. Армырами, гужыгъэ-жышхуэ ягукIэ зэрахъэ абыхэм, зыгуэр зэрыжыпIэу, уи гушцIыIу кыи-хъэну хъэзырхэщ... Пэжщ, ауэ дэ нобэ лъхукъуэлIхэм яжетIэн хуейщ бэкIэ дазэрыщыгугъыр. Къэбэрдейр зэрыщыту ахэращ зыщыгугъыр. ЛъхукъуэлIхэм ар я гуапэ хъунуц. Фейдэи, къулеигъэ гуэри хахыну-къым, ауэ а псалъэхэм я щхъэр лъагэу ирагъэлъагъужынуц. Ди адэжь-хэм кыитхуагъэна щIым Iуэхур иджы нэсащи, е хамэ зэрыпхуакIуэм ар худэтчыхын, е, адыгэ щIыхьыр ди гъуазэу, щIыр адэкIэ кыитцIэхъуэнухэм яхуэтхъумэн хуейщ. Аращ, ХьэтIохъуцокъуэ! А гупсысэр лъэпкъым деж нэпхъэсыну иджы уи къалэнщ».

... Пэшым аргуэру кышцIыхъэжащ Нэрынэ гуащэр. Зи ныбжькIэ мыщIалэж а бзылхугъэр иджыри зэрыдахэт. И плIэр задэу иIыгъу, гуащэм кыихьырт хъэлыуэ хуабэрэ фоупс фальэрэ зэрыт тепщэчыр.

– Уи IэкIэ шхыныр кысхубохъри, си псэ. Зыгуэр зыдэбгъэIэ-пыкьуртэкъэ? – погуфIыкI Кургъуокъуэ.

– Пщы уэлиигъуэр кызырэпхуагъэфащэрэ сэ езыр сыкIэлъопль уи шхыным.

– Пщы уэлиигъуэр хъэхуц, гуащэ, – мэгушыIэ ХьэтIохъуцокъуэр.

– СэркIэ ар пIалгэншэщ. Сыпсэууэ дунейм сытетыху, си дежкIэ уэ пщы уэлийуэ ушцытынуц.

– Тхъэм и нэфI кыпщыхуэ, – гуащэм и жыIэр гуапэ зэрыщы-хъуар хэлущIыIу имыщIу, и пащIэкIэ щIогуфIыкI пщыр: – Уи ерыс-кыыр IэфIщ.

КуэбжэмкIэ шы лъэ макъ кыыщиIукIым, Кургъуокъуэ маплъэри:

– Зэхуос хасэри, – жиIэурэ щхъэгъубжэм бгъэдохъэ.

ПщIантIэм кыдыхьэрт ЦIыпIынэ Хьэсаншрэ Ашабэ Миншакъ-рэ. Абыхэм я ужь итт Елэн, Къэбард, Мэрем сымэ. НэгъуэщI шухэри абыхэм къакIэлъыкIуэрт. ЩIэкIыжыну тэджа гуащэм зыхуигъазэурэ пщым жеIэ:

– Сигу хупех Джэрыджэ Мэрем. И къэшэныр и гъусэу, гукъыдэж иIэрэ насыпыфIэу, ар Кърымым кыкIыжащ, ауэ иджыпсту кыишэ хъуркыым: Налмэс и анэр лIащи, абы хуошчыгъуэ.

– Ара мыгъуэщ, Кургъуокъуэ, – нэщхъейуэ кыпедзыж Нэрынэ гуащэм. – Налмэс Алыхъым и фIыщIэкIэ узыншэ цIыкIуу кыигъээ-жат, къэгъазэ зимыIэнур анэ тхъэмыщкIэрщ. Сурэт нэхъ насыпыфIэу кышцIэкIащ: гугъу ехъами, ар блэкIащ, иджы Нэкъар йожъэ я хъэгъуэлIыгъуэр шащIыну махуэр къэблэгъэным.

– Алыхъым абыхэми я Iуэху къахузэпищи, дэри Алыхъым ды-кыихъумэ.

ХьэщIэхэм гуащэр лIы Iуэхум хэлэбэу къашчымыхъун щхъэкIэ, Нэрынэ пIащIэу щIэкIыжащ пэшым. Гуащэм здыкIэлътыпльым, ХьэтIохъуцокъуэр йоупсыс: «Дауэрэ дымыщIми, дэ кърымхэм датекIуэн хуейщ!»

ХьэщIэхэр зэпымыуэ къекIуалIэрт. Шы фIэдзапIэхэм шы-хэр нэхьри Iув щыхьурт. ПщIантIэшхуэм дэзт лIы уэршэрхэр. ХьэтIохьушчокьуэр хьэщIэхэм яыхьэну пIащIэртэкьым: хасэр кьызеIутыхуэ зэпсэлъэнхэщ, я гупсысэхэр зэхуаIуэтэнщ.

Къуэнымэ-бжьынымэр пщIантIэшхуэм щхьэщытт. Лэгъупхэр изт. Лыбжьэр дяпэкIэ хьэзырынут.

И жьакIэ папцIэ цIыкIур зэщIэлъэщIэпауэ, Къэсей ефэндьри кьэсащ. Сыт щыгъуи хуэдэу, дыжьын баш цIыкIум зытригъащIэурэ, ефэндьр, и унэж кьэкIуэжа нэхьей, пщы уэлийм деж щIыхьащ, икIи зэхуэсахэм кьабгъэдэкIыу абы зыхуигъэзащ:

– Алыхьым и фIыщIэкIэ, зиусхьэн, Бахьсэн хасэр зэхыхьащ. Жэ-мышьэтыр кышпоплъэ.

... Пщы уэлийр кьащыхыхьэм, хасэм къекIуэлIахэр зэщIэтэджащ. ХьэтIохьушчокьуэми щхьэгъэщхь мащIэкIэ псоми фIэхьус ярихри, и тIысыпIэмкIэ дыхьащ. ЦIыхухэр зэрызэгъар, щхьэж здэщысыр кы-зэхиплгыхьа нэужь:

– Къедгъэблэгъа псори кьрихьэлIауэ пIэрэ?

Сэбанш бейгуэлым и жэуапыр хьэзырт:

– Шурдым Жанхьуэт КъушхьэхьукIэ Уафэбгьыкьу IэхьупIэм щыIэщ. Къевмыгъэблэгъаи кьытхэсщ: Нэгъуей Iэта-Ильясщ ар. Нэгъуейм тригъэчыныхуэ щхьэщыпсэлъыкIар Быж Нэгъурщ.

Хасэм къекIуэлIахэр щэхуу зэIушащэу щыхуежьэм, пщы уэлийр яхэплъэри:

– Сыщыгъуазэщ Iэта-Ильяс и кьэкIуэкIам. Мамсыр Нэкъари лъэIуащ абы щхьэкIэ, – жиIэурэ Къэзанокьуэм зыхуигъэзащ: – Сыт абазэхэр кьыщIытхэмыхьар? Джэрыджэ Таукъан слъагъуркьыми. Иджьри кьэт хьунщ а лIыкIуэу яхуэдгъэкIуар.

Абы хэту, куэбжэмкIэ шы лъэ макъ кьыщыIуащ. Мэрем и гур кы-зэрыгъуэтыжауэ гуфIэурэ:

– Мис, зиусхьэн, кьэсыжащ Таукъани! КьыкIэрыхуакьым...

ХьэтIохьушчокьуэр кьыпыгуфIыкIри жиIащ:

– Фыарэнымэ, иджы кьызеIусхынщ хасэр. Джылахьстэнейм иджыблагъэ щызэхэта пщы-уэркъ хасэм кьыщашта унафэм кьыщыщIэздэну си мурадщ. Абы ипкъ иткIэ сыныволъэIу мызыгъуэгукIэ дызыIуува IэнатIэм фIыуэ девгъэгупсысыну, ды-зэвгъэчэнджэщыну. ЗауэкIэ кьытлгыхьэну зи мурад лъэпкъхэм кьабгъэдэкIыу хьыбар мыхьумыщIэ куэд кьытIэрохьэ. Дыщыгъуа-зэщ нэгъуейхэм ягъэшэса дээр кьуршхэм щитIысыкIауэ, кьрымыдзэм гьусэ зыхуащIыну зэрыпэплъэм. Абы и закъуэкьым... Нэгъуей-хэм цIыхухэр хагъэзыхьурэ дзэм и гьуэмылапхьэр кьыхах. КъищынэмышIауэ, Шэрэдж кьурш жьэгъухэм зизыгуэша кьущхьэ-тэ-тэр хьэблэ цIыкIухэм яхэсщ хьаныр кьыщысыным пэплъэхэри. Дауи, ахэр кьэса нэужь, ягухьэу, кьыдэзэуэжыну я мурадщ. АдэкIэ езы Кьрымым щIэгъэхуэбжьауэ зауэм зыщыхуагъэхьэзыр: я дээр кьрым IэщэкIэ зэщIауэзадэ. Дэ зэман кьытхуэнэжакьым кIыхьлIыхуэ дыгуп-сысэнэу. Нобэ-ныжэбэщ зауэр. ДяпэкIэ тщIэным теухуауэ унафэ быдэ

дыхуэныкгуэщ. Сэ сощлэ фэ адыгэгу зэрыфкгуэцлылтыр, икли зы адыгэ пыли зэрытщхэрымыхуар. Фи нэгу сыщиплэклэ солбаггуэ кьэ- рабггаггэ гуэри абы кьызэримыщыр. Гуэхугуэ нэхьыщхэр ди щлыр, ди хэкур, ди сабийхэр, ди лыжь-фызыжьхэр, ди бзылхуггэхэр зэ- рытхумэжыну лэмалым и хэклиплэр кьэггуэтынырщ. Ди щхэм, ди щлэблэм папщлэ тхумэжыфыну Кьэбэрдейр? Ди уафэр, ди щлыр – ар ди щлыхьщ, ди напэщ. Кьэбэрдейр дыщылэну ди гуггэмэ, мыр ди лыггэ зэхэггэклиплэщи, е дыллэнщ, е дыллынщ! Аращи, фыхасэ Кьэ- бэрдейр. Дэтхэнэм и жылэми акьыл кьыхэтхынущ.

Хасэр щымт. Хьэтлохушококгуэпщым мамыру зыкьипллыхьри:

– Си псалгэхэм фаггэгужьеямэ, кьысхуэвггэгу... Ауэ аращ нобэ ди Гуэхур зыгутыр.

– Хьэуэ, зиусхьэн, хьэуэ, – кьэгузэващ Кьэсей хьэжыр, – уи жылэм щлэлыр шынакьым, уи псалгэхэм яхьыр Алыху лгэщым и захуэрщ. Шейтланхэмрэ жинхэмрэ яггэундэрэщхуауэ лыы хуэны- кгуэхэм Алыхьыр ящлэну щыхуэмеижккэ, ди щхэщыгу кьытым ахэр тришэнщ лыы ггуэгу ггэзаплэншэм. Муслыман Ииманыр ерыщу лэщлыб зыщлхэм хьэкьыу яггуэтыжынщ яхуэфашэр.

– Алыхьым уи псалгэр зэхиух, хьэжы, – кьыпедзыж абы зыгуэ- рым.

– Узахуэщ, Кьэсей. Узахуэщ, – кьопсалгэ нэггуэщлэ зыи.

Хьэтлохушококгуэпщым аргуэру псалгэр кьештэжри:

– Зивмылгэфыхуэ, кгуэшхэ, вггэбелджылы фи гурылхэр. Пса- лгэр изот Ашабэ Миншакь. Ар, Джэрыджэ Мэрем гусэу здищтэ- ри, Кьрымым щызэхэзекгуащ и унаггуэ Гуэхуккэ. Аркбудейкьым... Ди лгэлулкэ Ашабэм Кьрымым нэггуэщлэ кьалэн гуэрхэри щытхуиггэзэщлэщи, зи нэккэ псори зылгэгуар дггэпсалгэнщ. Жыкэ, Миншакь. Ущысу жыкэ... Дытэджынкьым, жэмыхьэт. Зэманыр лгэплэщи, клэщлу кьэлэуатэт.

– Дынодалуэ, дынодалуэ, Миншакь.

– Пэжщ, зиусхьэн, жытлэр нэхь мащлэу, тщлэр нэхьыбэу щы- тын хуейщ. Кьрымым дыщылэщ махуэ зыбжанэккэ, лэмал зэриэккэ хэлущлыгу зыдыщлурэ дызэхэзекгуащ, дызэщлэдэлулкэщ. Кьэбэрдейм теухуауэ абы ди нэгу щыщлэккэхэри щызэхэтхэхэри пщлэггуалэкьым. Абы псори щытэмэму, щызэгурыгуэу жытлэмэ, фэри фыкьэдггапщлэу, ди щхэри кьэдггэпщлэжу аращ. Зэпэщлэувэныггэ илщ хьаны- ггуэм. Зауэ хуэмейуэ кьыхэпсалгьыккэхэм я жьэр клэщлу ираггэубы- дащ. Ираггэуплэхэщ апхуэдэхэр, хэт лгэхуэщккэ, хэти шынаггэккэ. Лгэхэр ихуэжмэ нэхь кьэзыщтаи кьахэккэщ. Каффэ щагыг тырку- дзэм ипщ Муртаз-пэщэр хьэзырщ зауэллэ минутхуккэ Кьаплгэн-Джэ- рий кьыкгуэувэну. Езы Кьрымым и дзэр бжыггэккэ мин щэ ныкгуэ мэхуэ. Клэщлу жыплэмэ, аращ дэ кьытхуэщлар зэрыхур.

– Елэн, Кьэбард, Даур-Ккэмыргуей сымэ тщлыггуу, дэ Шэрджэс Ищхэрэри кьызэхэтккэхуэщ, – Ашабэм жилам мыплэщлэу пещэ Цыплына Хьэсанш. – Дэ кьытщыхуэщ абы щыпсэу ди лгэпкьэггу адыгэхэм мы дэ дызыггэгузавэ Гуэхум зыкли иримыгуазэу. Ахэр

езыхэм я гьащІәкІә мәпсәуж: нэхъыжьыр ялытә, хабзә зәрахъә, щІәблә япІ, щІы явә, Іәщ зәрахуә, щІаләгьуаләр унагьуәу мәтІысыж, жыкІәфәкІәми хуәм-хуәмурә я Іуәху ящІәж. Ауә псалъэмакьыр Кърымым зәрынәсу, дзәхупс ІурагьәткІуам ещхьци, ди лІакьуәгьухәм я бзәр е еубыд, е псалъәр нәгьуәщІ ІуәхухәмкІә трауантІә. Дә гу зылыттараци, лъхукьуәлІхәм я Іуәху щытынщІ Шәрджәс Ищхьәрәм. Кьалән нэхъ хьәләр зытешІәр пщыхәмрә уәркхәмрәщ. Нәгьуейхәр зәкІуәцІылыщ: ягу ихьи кьащІә зыхуейр! ЛәщІыгьуәкІәрә дигу зәхуилъыр зәжедмыІәу нәгьуейхәмрә дәрә дыкьызәдогьуәгурыкІуә. Уоплъри – гуапәхәщ, жумартхәщ. УакІәльоплъыжри – я тәтәрылъыр кьащхьәщокьуәлъыкІ.

– Зиусхьән, кхьыІә, емыкІу сыкьыумыщІ, – кьопсалъә Іәта-Ильяс, – дауи, нәгьуейхәми яхәту кьыщІәкІынщ напә зиІә лы куәд... Шәрджәсхәм я щІым дә тщыщу щыпсәур зәрымащІәм кьикІыркьым дә дьләпкь мыхьәнәншәу.

– Уа, мыбы жиІәр зәхәфхрә?! Диушиижыну мы кьәкІуам фыкьысхуеплъыт! – кьыхоуә псалъэмакьым Дәмдей.

– ЗыфшыІәт, жәмыхьәт. Ләпкь гужьгьәжьыр дакьәжь мафІәщ, – кьопсалъә пщы уәлийр.

Быж Нәгьуррә Кьәзанокьуәмрә зоплъыжри, ХьәтІохьуцокьуәр нәгьуейм кьызәрәдәщІам гукІә дыпогуфІыкІ. Мамсыр Нәкьар и ныбжьәгьум кьыщхьәщыжын хьәзыру зешәщІ. Кьашыргьә гьукІәм игукІә зәрәгьзәхуә: «Ди зиусхьән хьиләшымрә мы нәгьуеймрә зы Іуәху гуәр зәдәІәу фә тетщ...»

Пщы уәлийм хасәр кьызәхиплъыхьурә макь лъахьшә дьдә зыкьешІри:

– Дәтхәнә зы ләпкьылми, нәгьуей, урыс, тәтәр, шәшән имыІәу, пщІә хуәфащәщ, кьызыхәкІам кьыщыдәщІыжым деж. Дәтхәнә зы зәрыпхьуакІуәми, ләпкькІә зәхәмыгьәкІауә, нәлат хуәфащәщ, залымыгьәр хамә лъахә щрихьәм деж. Узәзауә нәхрә зым адрейм пщІә хуищІу узәдәпсәумә нәхьфІщ. АдәкІә жыІәт, Хьәсанш.

– Зиусхьән, уә жыпІам пыслъхьән сиІәкьым. Сыакьыләгьущ, – мыпІащІәу пщым педзыж ЦыпІынәм, – жәмыхьәтыр зылІ и быну дьзәкьуәувәмә...

– Мис аращ пәжыр, Хьәсанш! Мис аращ захуәр: ди напәр хужьмә, Алыхьыр ди дәщІәгьущ! – дыжьын башыр уафәмкІә ишиЙуәрә кьопсалъә Кьәсей хьәжыр.

– Пәжыр жысІәнщи, – пещә Хьәсанш, – дә дьздәщыІа Шәрджәс Ипщәм мамырыгьә илкъкьым. Я пщәдейр зәхәмыбзщ ди ләпкьәгьухәм. Кьуршхәм хьаныдзәр щәхуу кьызәритІысхьәм адыги, абазы, нәгьуеи егьәпІейтей. Сә кьызгурыІуар арщи, Іәлигьуәт-пәщәм и хьилагьәр Бәләтокьуәпщым ейм темькІуәу щытмә, кІәмыргьуейхәм иджыри хәкІыпІә кьахуәгьуәтынущ.

ЦыпІынәм гупсәхуу щІәдәІуа нәужь, пщы уәлийм Джәрыджәм зыхуегьазә:

– Уэ сыт кыджепІэн, Таукъан? Абазэхэм сыткІэ уагъэгүфІа?

– Абазэхэр, зиусхъэн, сыт шыгъуи хуэдэу, псалъалэ Іуэху машІэш. Зыкытхуагъэгүсэ. Бгитху Іэшэлышэм езыхэр кыиднэу, Бахъсэн псыхуэ дыккызырыдэтІысхъар нобэр кыыздэсым кытхуагъэгүфырккъым. Шынагъэм кыыхэкІыу, мыбдеж гъэпщкІупІэ щыдгъуэтауэ яІуатэ. Ауэ цыхъукІи, «маржэ!» зэрыжытІэу, замыІэжьэу, кыткыуэу-вэну хъэзырхэш.

– А-а! – аргуэру кыыхокІиикІ Дэмдей, – Къармэхэ я абазэхэм ещкыу кыщІэмькІыжыну пІэрэ ахэр?

– Гуэныхъ зытемыль дэри кытхэткъым, Дэмдей... Къармэхэ ямыукІыжар я благъэжыщ. Зумыгъапщэ, – къопсалъэ Къэзанокъуэр: – Псэ къабзэрэ захуагъэкІэ зауэм Іухъар бий лъэгу зэи хъунуккъым. Ди гум пэжыр ильмэ, ди насыпыр текІуэнщ. Лыгъэ щІапІэ лыикуадэркъым.

– Иншаллахъ! – Жэбагъы жиІар диІыгъыу, гу зылъимытэжыхъу, хъэрыпыбзэкІэ къепсалъ пщы уэлийм, иужькІэ адыгэбзэкІэ кыщІегъуж: – Шэч кытесхъэркъым ди текІуэныгъэм.

– Уи дзыхъыр гъусэ кытхуэщІ, зиусхъэн!

– ДылІынщ!

– Е дылІэнщ! – бжэ къуагъымкІэ уэру кыщыІурт щІалэгъуалэм я макъ хэІэтыкІар.

ХъэтІохъуцокъуэр, къэгумэщІауэ, щІэблэр здэщысымкІэ плъэри:

– Тхъэм фиузэщІ, щІалэхэ! Нэхъыжьхэр фэращ зыщыгугъыр.

Къашыргъэ щІалэхэм я Іэуэлыауэ кІыхъыр хуэмышэчыжу:

– Зэ фызэгъэж хъунуц, гъуэгу махуэ техъэнхэ! ФыувыІэт зэ! – яхокІиери, пщы уэлийм зыхуегъазэ:

– Зиусхъэн, Алыхъым гъащІэ кІыхъ кыуит. Къысхуэгъэгү псалъемакъыр зэрызэпызудар. Ауэ сэ зы упщІэ сиІэт: Урыс пащтыхъ Пётр къэбэрдейхэм кытхуигугъэр сыту пІэрэ? Дипхъу я урыс нысэу, тхыдэм дызэдыыхъат зэгуэр.

ХъэтІохъуцокъуэпщыр хуэхъэзырт а упщІэм:

– Ар сэ езыми вжесІэну сигу ильт, Къашыргъэ. Си япэ укыи-щаш... Тырку сулытІанырэ пащтыхъ Пётррэ Іэ зытрадза дэфтэрым ипкъ иткІэ, Урысейр адыгэхэм кыддэІэпыкъуну хуиткъым. Арац зэрыщытыр. Ар пэжщ. Ауэ ди малъхъэ къалмыкъ хъаным, Урысейм и жыІэщІэ пэжу зэрыщытым ебакъуэри, ІэщэкІэ хуабжыу зыкытщІигъэкъуаш. Къалмыкъым лыкІуэ дгъэкІуахэм шу пашэу яІар Быж Нэгъурщ. Нэгъури, абы и гъуса щІалэхэми, уэри, Къашыргъэ, фІыщІэ лей фхузощІ. Мазэ бжыгъэ хъуауэ, кърым хъаным, тырку хъаныр кыкыуэту, зауэ кыдищІылІэну хэтщ. Дэри ауэ сытми дыщысккъым: пщы-уэркъ хасэри, лъхукъуэлІ хасэри зэхэтшаш. Анэхэм, шыпхъухэм, щхъэгъусэхэм кыддаІыгъыурэ, дэри дызэхуэарэзыуэ, Іуэхур зетхъаш. Ди лакъуэгъухэри тщІатэккъым хъыбарыншэ, я тетхэм лІыкІуэхэр яхуэдгъэкІуаш, яжетІаш ди Іуэху зыІутыр. ИтІани абыхэм дызэхашІыкІаккъым, дызэхаккъым. Апхуэдэхэм деж, «Уи щхъэ си щхъэ нэхърэ – си щхъэ гуэр» – жаІэ хабзэщ адыгэхэм. Дауи ирехъуи,

дыщІэгужьеин шымыІэу, къэбэрдейхэр дызэхурокъуж. АбыкІэ дигу мамыру, зэхуэтщІыжынщ иджы Бахъсэн хасэр. Дэ Іуэху куэд къыт-поплъэ.

– «Іэмин!» жыфІэ, жэмыхъэт! – пшэ фІыщІэ гуэрэнхэм Іуву щІалъэфа уэгумкІэ и Іэгухэр лъагэу ишийуэрэ, Къэсей хъэжым дыуэ ищІащ, иужькІэ къыпищаш: – Жэмыхъэт лъапІэ, фэ Нэрынэ гуащэ и шэджагъуашхэр зыІувгъахуэ, сэ мэджытымкІэ сымыкІуэу хъунукъым: азэн джэгъуэщ. АдэкІэ, псори мэджытым фынекІуэлІэ-жынщи, шэджагъуэ нэмэзыр тщІымэ, Алыхъу лъэщым зэгъусэу делъэІунщ, ди Іуэхур текІуэныгъэкІэ иухыну.

Къэсей хъэжым и азэн джэ макъым къышэджэжу, уафэр ину гъуагъуэри хэхъуэпскІыкІащ. ИпщэкІэ къыщылыда уафэхъуэпскІым къыІэщІэщэща нэхъей, уэшх джэш пІащэр иджы пщы уэлийм и пщІантІэм щыджэгурт.

ХъэтІохъушокъуэр уафэм дэплъейри:

– Сэбанш, Къарэжь, фыкІуи, азэн джапІэм Къэсей къыщехыжкІэ фыдэІэпыкъут.

XXIII

Іуащхъэ лъапэхэм ядыщІэкІ гъуэгу нашэкъашэм ирокІуэ Сурэт зэрыс гулэгъунэр. Шу гъуситІыр абы и ужь итыжщи, бгитху зэхэтыр и гъуазэу, зреш гъуэгуанэм. Мес, Іэгъуэщ иджы бгитху щІыналъэр, жыг щхъуантІэ гуэрэнхэри цІыхум зэриІэужьыр ІупщІу, пхъэщхъемыщхъальэщ. Іэхэлъахэм жылэ зэрыщыпсэум и нэцэнэхэри иджы нэхъ наІуэщ.

ШууитІыр – Нэкъаррэ Іэта-Ильясрэ – мыпІащІэурэ зэдоуэршэр. ГъащІэм зэрымыщІэкІэ зэридзылІа мы лІитІыр сытым темыпсэ-лъыхьми, псалъемакъым егъээж я гъащІэм щызэхэээрыхъа Іуэхуу иджы зэхыхыжын хуейхэмкІэ. Сурэт мэщхъэукъуэ. Пщашэр гуащІэншэ ищІащ апхуэдизыр зи кІыхъагъ гъуэгуанэм: Кърымым къыкІуы – Къэбэрдейм нэс, адэжкІэ – Жанейм хуэкІуэ гъуэгу иджы зытеувар.

Іэта-Ильясрэ Нэкъаррэ я шыщхъэ зэтауэ здэкІуэм, Мамсырыр зыхуэмышыІэу подыхъэшхыкІри, игукІэ зэрегъэзахуэ: «И нитІ зэпэзэнэу-зэгъунэгъубзэхэри, и пэбгыщхъэм Іуву щызэхэкІэж набдзэ цыплъхэри, къуалэ бзаджэ гуэрым ещхъу, уІуэн хъэзырщ. ЛІыр къызыхэкІа монгол къуэпсхэр и натІэм сэфэту къытощ. Мыдэ и щхъэ щІыбымкІэ зы щхъэц ухуэныгъуэ цІыкІу иридзыхыжатэмэ, къепсри къильэтауэ чынгызыкъуэт!»

Нэкъар иджы къигъуэтыжа и ныбжьэгъушІэр, нэхъ гъунэгъуу къыщІыхуху нэхъри игъэщІагъуэу, азиат лъабжьэжьщ. Мамсырым мызэ-мытІэу и нэгу щІэкІащ, и лІакъуэ тхыдэм зыгуэр мащІэу зэрецырхъыу, Іэта-Ильяс елэныхъум ещхъу зэрызыкъритІэр. А къызыхэкІа лъэпкъыжьым и набжьэр, а дуней щІэлъэныкъуэр зи

лъэгу щІэзылъхьа лъэпкъ залымым и куцІыр Іэта-Ильяс иджы ІупщІу дилъагъуурэ, Мамсырыр, зыхищІэжу, нэщхъей къэхьурт... Дыгъуасэ пщІондэ абрэдж щхъэхуиту къуршым ита жаней щІалэм и гур щІэузырт мо нэгъуейм, тхыдэ щэджащэ зиІэ лъэпкъым мо и жылакІэм, лыгъэрэ зауэ щІыхькІэ дуней хъурейр бгъунлъэу зэщІэзыгъэхъея Іакъуэм мо и кІэсыжым! Нэкъар щІэх-щІэхьурэ зэупщІыжрей хъуат: «Ярэби, зэгуэр, аддэ къэкІуэну жыжьащэм, гъуэщауэ къыхэпльыжыну пІэрэ, мы нэгъуейм ещхъу, лъэпкъым и кугъуэр зи псэм щызэхуэкъуса лЫ щхъэхуэ закъуэтІакъуэхэр?!»

Іэта-Ильяс зэрыхэщхъэукъуэм Мамсырым гу лъитэри:

– Си гугъэнтэкъым, нэгъуей, апхуэдэу укъытхущІэкІыну...

– Дапхуэдэу ар?

– ХьэтІохъушчокъуэпщымрэ уэрэ фи зэпсалъэр...

– Сыту пІэрэ апхуэдизу укъэзыгъэуІэбжъар?

– ПщІэрэ ар... Сэ си гъащІэм къабзэу ущызэкІэщІопль. Псори щы-нэрылъагъуш. Уэращи?..

– Сысейри жэщ къарэжь защІэу зэпыщакъым, жаней.

– НэгъуэщІхэм яхуэІуатэ уэ а шыпсэр!

Іэта-Ильяс зэуэ шхуэІур къыжьэдекъуапэри:

– Хьэуэ, Нэкъар! Куэдщ ар. Дызэпсэлъэн хуейщ нэхъ жьэнахуэу.

ЖыІэт, сыт уигу иримыхьар?!

Мамсырым и шыщхъэр иригъэІуантІэщ, кІэщІу къыжьэдикъуэжри, нэгъуейм и шыпэм пэуващ:

– ЖысІэмэ, жысІэщ! Кърым хъаным хуэлажъэ уи шынэхъыщІэм и лъэныкъуэр яІыгъыу нэгъуейхэр къыдэзэуэну къытхуэкІуэмэ, уи лъэпкъэгъухэм уепщІыжыфыну?

– Ущымыуэ, Мамсыр. Нэгъуейхэми яхэтщ напигІхэр, я мащІэкъым фейдэхуэлІэхэри, хьэжьвакъэжьышххэри, ауэ абы къыкІыркъым лъэпкъ псор нэхъ ІейхэмкІэ къэспщытэн хуейуэ. УмыщІэр умыІуатэу, тІэкІу зышыИ нэхъыфІщ, щІалэ.

– Зэ догуэт! Уэ узэригугъэмкІэ, уи шынэхъыщІэм зэрыхузэфІэкІкІэ нэгъуейхэр Іейм щихъумэу ара?

– Апхуэдэу сыщоугъ. Лъэпкъыр ягъэбэлэрыгъыурэ пщІыІуэ-пщІышэхэм дамышэхын папщІэ, зы Іуш гуэр къащыхэкІыр насышышхуэщ. Пэжщ, апхуэдэ Іушхэр нэхъыбэм деж шэпІудз мэхъу.

– Ягу-я псэр мафІэм пэралъхъэури? – ауан щІэлъу мэхъурджауэ зи абрэдж щэным къыІэщІэмыкІыф Мамсырыр: – Еплъыт абы жиІэхэм! Хъунщ аддэ. Неуэ, гулэгъунэм дыкъыкІэрыхуаш.

ШууитІыр зыкъомрэ зэмыпсалъэу кІуаш. Нэкъар зэригъэзэхуэну елІалІэрт Іэта-Ильяс и псалъэхэм ящІэлъыр. Нэгъуейм и жыІэм зэкІэ дэкІуэщІыртэкъым Мамсырым и гурыщхъуэхэр.

– Унафэр сІэщІэлъамэ, сэ сщІэнт абыхэм яхуэфашэр.

– Хэт «абыхэм» жыхуэпІэр?

– Сыт кыбыгуремылуэр? Къэбэрдей пщы уэлиймрэ кърым хъанымрэщ жыхуэсІэр... ДзитІри зэпэщІэзгъэувэнуги, аддэ, пасэрей ко-сог-адыгэжъхэм я Ридадэрэ урысхэм я Мстиславрэ¹ зэрызэрагъэзэуам ещхьу, пщы уэлиймрэ хъанымрэ зэзутІыпщынуги. Ахэр зэзэуэнт, зыр адреім ІэщІэукІэху! ТекІуэм и лъэныкьуэр текІуат... Хъэуэ, хъэуэ, ари къемызэгъщ...

– Сыт шхъэкІэ? А жыхуэпІэр, Нэкъар, ІэмалыфІ дьдэт. Ар ящІэну щытатэмэ!..

– Ар щыІэмалыфІыр лЫгъэм хылагъэ щыхэмылгырщ. Иджы щыІэхэм «хылагъэри лЫгъэм щыщщ» жаІэ, нэгъуей.

– Хылагъэ жыпІа?! Напэншагъэщ апхуэдэм зэреджер... Псэ-жыгыгъэщ ар! – къоль Іэта-Ильяс.

– Мызэ-мытІэу дэ апхуэдэ кыткІэлъызэрахъащ...

Гулэгъунэм кыкІэрыхуа шууитІыр хэмкІэ-лъэхуу зрачыжауэ здэкІуэм, Іэта-Ильяс нэщхъейуэ егупсысырт: «Ярэби, Мамсырым апхуэдизу дзыхь кысхуимыщІыныр сыт кызыхэкІар? Си гущхъэ къридзэнтэкъым иджыри къэс Нэкъар гурыщхъуэ гуэр схущІуифуэ. Пэжщ, абрэдж хъэлщ ар: ерыщрэ дзыхьмыщІу... ИтІани, Мамсырым нэхрэ мынэхъ мащІэрэ ситащ сэ губгъуэжъ. Ситащ, сыщхъэегъэзыпІэншэрэ си гуІэгъуэр си гуфІакІэу. Сыт хищІыкІрэ-тІэ Нэкъар сэ згъэвым? Езым и гуауэр щыгъупщэжынт, сысейр зыхуэдэм зэ щІэупщІатэмэ! Мамсырым и гухэлгыр мес, ди япэ иту макІуэ, гугъу ехъахэми, зэрыгъуэтыжахэщ. Къыщысша махуэм кърымхэм сІэщІатхъа си тхъэІухудыр зэи сымыгъуэтыжыххэнухэм ящыщщ. Ар уз цІыкІуфэкІукъым! Уи псэр зыхьым упыхъуэрэ укІэлъокІуатэ. Сэ сыздэкІуэну лъэныкьуэри сщІэрэт? Си нысащІэр къэслъыхъуэуэрэ, Кърымым лъагъуэ ІусщІыкІауэ, Абрэдж псэжъ напэншэр пэшэгъу кысхуэхъуат. Мырзэбэчыжъым иджыри сыщыгугъырт е щыуагъа-гъэкІэ, е фейдэ гугъэкІэ зы лъагъуэ гуэр сытришэну. АрщхъэкІэ Абрэдж Мырзэбэч псэжъ дьдэу кыщІэкІри, саугущхъуауэ, сымыщІыхухъужу стригъэІукІащ! Сыту насыпышхуэт а псыкьуийм деж, силъ сщІэж си гугъуэрэ, Даур зэрыщысІэщІэмыукІар! Сыту насыпышхуэт а махуэм къэбэрдей шухэм сазэрыІущІар... Абдеж зыкыщысхуигъэзащ

¹ А хъыбарыжъ гуузыр «Повесть временных лет» тхыгъэм кыхошчыж: «6530 гъэм (1022) Ярослав кыІухъат Берестъ. А лъэхъэнэм Тэмтэрэкъейм и тегу щыта Мстиславыр косогхэм езуэну зекІуэ ежъат. Косогхэм япщ Ридадэ, бийр кызырэкІуэр щызэхихым, дзэм пэуващ. ДзитІыр зэхуээн хунэмысу, Ридадэ Мстиславым жреІэ: «Сытым шхъэкІэ хей куэдым яль дгъэжэн? Уэрэ сэрэ дызэгъэзауэ. УкыстекІуэрэ – си мылькуи, си физи, си быни, си щыналби кыпхуэнэнщ. СыныптекІуэрэ – ууейуэ уилэр сысейр хьунщ». Мстислав кьопсалъэри: «Ірехуэ апхуэдэу!», – жи. «ІэщэкІэ дызэргьуэнкъым, ІэпщэкІэ дызэпэщІэувэнщ», – желэ Ридадэ. ПщитІыр зэпэщІэуващи, ІэпщэкІэ зэрорэт, зэрогъэтІыльыж. Лъэщт Ридадэ. Пасхъэтэкъым Мстислави. АрщхъэкІэ Ридадэ и гуащІэр кІуэщІыртэкъым, Мстислави, косогыпщым и Іэпщэм ажал кызырэыхухэкІынур кыгурыІуауэ: «Уоу, хур мелыІычу мелыІычхэм я къабзашэ, сыкъэхъумэ! Си насып текІуэмэ, тхъэльэупІэ унэ уи цІэкІэ сухуэнщ!». Ар жиІэщ, и маисэр кърипхъуэтри, щІыщхъэм Іэпщэ пцІанэкІэ кыщэбэн Ридадэм и пщэ лъынтхуэр зэпигъэхуащ. Апхуэдэ ІэмалкІэ Ридадэм и мылькуи, и бынуги урысым кыщтэри, косогхэм Іульхъэтыхь кьуэды ятрилъхъащ. Мстиславым Тэмтэрэкъей кыгъэзэжа нуужъ, хур мелыІычым и цІэкІэ иухуа тхъэльэупІэр иджыпстуги щытщ».

си вагъуэм, мыхьэнэ пэж илэу си гуащлэм сылулгъэжыфащ. Мырзэбэч стригъэлука напэтехым и ужьклэ, хэт хуэслуэтэнт-тлэ си гукъеуэр? Уэри, си шу гъусэ, сызэхэпщыкынукуым. Хьэуэ! Дзыхь здэщымылэм зэхэщыкыны цылэкъым. Ей, Мамсыр, Мамсыр! Мыдэ жалэркъэ, дахагъэм лыр игъэгущуэу... Пэжкъым ар. Си нысащлэм и дахагъэр тлүми мыгъуагъэ тхуэхуат. Дэнэ иджы ар здэщылэр? Султланыжъым и хьэрэмым шладэжа, е зы кыулей гущыкыгъуэжъ гуэрым и луэхутхьэбзащлэ?! Сэри зэгуэр кьэзгъуэтыжынщ ар... Си псэр пытмэ, кьэзгъуэтыжынщ...» Зигу кьызэфлэна лэта-Ильяс зэрымыщлэклэ шхуэлур жьэдикъуэлүэри, шыр клэбдзклэ тхуэурэ хэщыщыкылащ. Нэкъар кьэуэлэбжауэ кьызэплэклэри:

– Сыт кьэхуар?

– Псори тэмэмщ. Мыдэ си шым зыгуэр зыдегъуэри...

– Уэ зыдэбгъуэр зыхищлэу арагъэнщ уи шым...

– Ар дауэ?

– Пщлэрэ уэ «черкешклэ» узэджэ адыгэхэм ящлэр? Зэчэнджэщын ямылэмэ, я пылэр я пащхьэм иралхьэри, йочэнджэщ. Дыщизакъуэм и деж дэ шымы допсалгэ, дызыгъэгузави, кыиттехьэлгэ луэхуи абы дыдогуэш. Кьызэрысщыхьумклэ, дэ абы куэдым дыкьрегъэл...

Бгитхум пэмыжыжъэу кьыщытт Кьамлэхьэлкьэ нэгъуей жылэм и шэтырхэр. Мамсырым, игу кьызэрыгъуэтыжауэ, псалъэмакыыр нэгъуэщлэ лъэныкыуэклэ еунэтлэ:

– Мыдэ, жылэм дыдэмыхьэ щыкылэ, уи лъэпкъэгъухэм флэхъус едгъэх.

– «Сэлам алейкум» яжетлэнщ, – адыгэ хабзэм тету, лэта-Ильяс уанэгум зыкьрелэтыкылэ, Нэкъари абы зыдещлэ. – Ялуэтэжу зэхэсхат си адэшхуэри, си адэшхуэм и адэшхуэжри мы Кьамлэхьэлкьэ жылэм кыщальхуауэ.

– Мыр уи жылэжъу кыщцокылэ!.. Абыхэм я кхэ мащэхэри абдеж щылэ-тлэ?

– Хьэуэ. Си лъэпкъым мыбдеж лъабжэжъ щыщлакыым. Си адэшхуэр мыбы икыри, бесльэнейхэм я щыналгэм иткысхьат. Сцыхужыркыым сэ ар... Зэраукалм и хыбар нэгъуэщлэхэм кысхуэлүэтэжауэ аркыудейщ. Хэт абазэм лэщлэклуэдауэ жилэрт, хэти зыуклар бесльэнейуэ игъэхьыбарырт. Пэжыр дэнэ кысхын? Хэт а лы уасэр иджы зытелгыр?

– Зэман куэдылуэ дэкыжащ абы лъандэрэ...

– Лыщлэжыр палъэншэщ, – нэгъуейм и нэкущхьэр морэ-фыцлафэу кьызэщцоплъэ: – Палъэншэщ! Апхуэдэм и пэжыр дапщэмми зэ кыщлэщынущ. Си адэшхуэм илгъ сымыщлэжмэ, и цлэр, сэ кысфлащыжа и цлэр, ауэ сытми згъэхьэулеяуэ сылэжынущ. Къуэ сийатэмэ, си адэшхуэм и цлэр абы флэсщыжынт, – лэта-Ильяс и макыыр иджы йохуэхыпэ.

– Кыпхуахыфат уэри гухэщкышхуэ... – игу щлэгъуу педзыж Нэкъар, занщлэуи кыпещэ: – Уи цлэр сщлэ щхьэклэ, уи унэцлэр зэи зэхэсхакыым. Уэ си унэцлэм ущыгъуазэщ – Мамсырхэ сашыщц.

– УщІәушщІәу бжезмыІа хуэдэ! Махуэм и кІәщІыпІәм тІошщІрэ си унәцІәмкІә укыызоджә уә! – мәдыхәшх Іәта-Ильяс. – Нәгъуейщ си унәцІәр.

– УнәцІә хьәләмәтщ, – жеІә Нәкъар, ауэ езыр йогупсыс: «Насып диІәти, Чынгызккъым уи унәцІәр...»

– НтІә, унәцІә Іейккъым.

– УнәцІәр, Нәгъуей, зезыхьәми елытащ. Елытащ ямыгъәульий-уә зэрызәрахьам.

– Мис ар фІуә жыпІащ, Нәкъар! ПщІәрә, Къамлэхьәлккә дыщызәтеувыІәрә, зыщыдгъәпсәхуамә нәхьыфІт. Сурәти ешащ. Дәри, шыхәри жыІурыхьәгъуә дыхуәныккәуәщ.

– Къәбәрдей хьиләшыхәм я жыІәкІәу: «Фыкъеблагъә... фымыпІащІәмә», жыхуәпІәщ.

– Апхуәдә сә схужыІәнутәккъым, Нәкъар...

– СыгушыІащ. Дә, адыгә ләккәуәхәр, апхуәдәу дызәпәгушыІә ди хабзәщ. Пәжыр бжесІәнщи, Бесльәнейм дихьәным къәнәжа щыІәккъым. Пшапә зәхуәгъуәм дынәсынущ. Уи лъабжә здәщымыІәж Къамлэхьәлккәми сыт щхьәкІә иджы дыдыхьән... Уи мыгугъә уи лъәпккәгъухәм дзыхь яхуәзмышщІу, ауә, итІани, дунейр мамырккъыми, ди гъуәгу хәдгъәщІмә нәхьыфІщ.

«Уи лъәпккәгъухәм дзыхь яхуәзмышщІ уи мыгугъә», – игукІә кытрегъәзәж Іәта-Ильяс. – ЯхуәпщІырккъым дзыхь. Узыхуейрамә, си ныбжьәгъу, уигу ильымрә уи бзәгупәм телъымрә зәмыгуәгъуш уә лым. Узгъәккәуаншәрккъым, жаней. Цыхухәм дзыхь кызырыгуәкІ щызәхуамыщІыж лъәхьәнәм тІури дрибынщ. Нәбгъуз-нәджабәкІә псори дызәхушщІопль. Си лъәпккәгъу зи гугъу пщІахәри, фә адыгәхәм фәщхьырккәбзәу, дзыхьмышщІ гурыщхьуәщІхәщ. Аращи, фәри, дәри, тәтәрхәми жытІәр зыщ, дигукІә зетхьәр нәгъуәщІщ. Дызәхуәфащәккә дә гуыр псори?! Зы щІыналъә пытхәхуәм мамыру дызәдытәзагъәрккъым. Зым зыхеш, адрейм зегъәпщ, ещанәм, щымыІа таурыхьхәр кыигупсысурә, тхыдәщІә ныккәуәцІалә зәрегъәпщІ. Зым и фІым адрейр дыщыгуфІыкІу, мы дуней хьәхум кыщыдита пІалъә кІәщІыр кьәтпсәуфырккъым! Дә дывогъәккәуаншә тәтәрыль зәрытщІәтымкІә. Кърым-тәтәрхәр фогъәккәуаншә: гуәныхь зыпыль Іуәху яләжәуә жывоІәри, пщІы ятыволхьә... Дә езыхәми дыбзыщІырккъым тәтәр-монголхәр ІыхьлыгъәкІә зәрыдиккәуәпсыр. Абыхәм я шылъәм дуней щІәлгәныккәуәр кыдәскІәрт... Зыщ ди хабзәр, дызытетри зы динщ – ислъамырщ. Ди хьәгъуәлІыгъуәхәри ди хьәдә хуәІухуәщІәхәри зәрекІуәкІыр зәщхьщ. Хәт-тІә зи ягъәр ди Ордаишхуәр зәрыккәуәдар? Махуә кьәскІә ди нәр кызыәривуІукІ а кърым-тәтәрхәр арауә пІәрә ккәуаншәр? Ахәри, дә тхуәдабзәу, ящІ тесыжккъым, фә куәд щІауә – иджыри Чынгыз мыбы дыккәщымышә дъандәрә – мыбдеж фисщ. НтІә, физәгурыІуәу фисауә пІәрә? Іәщәр зәхуәвгъәдалгәрә физәпә-увыжуш физәрисар. Мис а ди Ордаишхуәм Тыркумрә Кърымымрә ккәрашІараш фә адыгәхәм иджыпсту Урысеймрә а Кърым дыдәмрә кыфкІәлгъызәрахьәр...»

– УнэцІэ Іумахуэ зезыхьэ Іэта-Ильяс, – мэгушыІэ Мамсырыр, – гьуэгуи дэдмьдзыхьу занщІэу дыкІуэмэ, дауэ уеплэрэ?

– Зыгуэр жыпІат, Нэкьар? – кьызэщоуж гупсысэ хьэльэхэм зэщІаубыда Іэта-Ильяс.

– Зы гупсысэ гуэрым усфІехь уэ лЫр, – педзыж абы Мамсырым.

– Хьэуэ, хьэуэ... – и нэ зэвитЫр Іуданэ шэщІауэ зэІупщхьэжурэ мэдыхьэшх иджы Іэта-Ильяс. – Гупсысэу мы дунейм кьытехьэлэр уэрэ сэрэ плэрыхь тхуэхьуат, Нэкьар!

– Пэжщ, мызыгьуэгукІэ куэдыщэ дгьэунэхуащ уэрэ сэрэ. Ари пІалгьэ кІэщІым кьриубыдэу... Уи сэбэп кьызэкІащ, нэгьуей: апхуэдиз ильэскІэ згьэва гуауэр усщІыгьуу зэрытІэтыкІащ. Иджы сыхьэзырщ уигу кьеуэр – ар сытуи щырет – бдэзгуэшыну. КьызжеІэ кьудей, умыбзыщІу.

– СогушыІэ, Мамсыр, – кьыпогуфІыкІ Іэта-Ильяс, – хуабэм нэхь гукьеуэ сиІэкьым.

– Зым хуабэвэхыр и щІасэщ, адреир егьэмэх. Дыгьэр кьухьэнущ куэд мыщІэу. Беслгьэнейри жыжьэжкьым. Нартхэ ящыщ Бибард и хьэщІэщым деблэгэнщ, жызоІэ. Гулэгьунэр абдеж щытхьуэжынщи, уэри уи лгьэкьэгьухэм уакьыхэнэжынщ.

– Зэхэзмыхауэ бжы а жыпІар, Нэкьар. Дауэрэ сыныбжьэгьут сэ, гьуэгуи ныкьуэм укьытезнэу? Жанейм уисшэжынущ, уи нысашэм адыгэ кьафэ сыкьыщыфэнущ. АдэкІэ депльынщ, си хьэщІэ.

– Тхьэм уиузэщІ, Іэта-Ильяс, – Нэкьар уанэгум зреІэтыкІ, – ар лЫ и псалгьэщ. Ауэ «адэкІэ» жыхуэпІа гупсысэр зыщыгьэгьупщэт! Дэ тІуми закьуэныгьэр дгьэунэхуащи, абыи дегупсысынщ дызэгьусэу.

– Ар иджыпстукьым... – Іэта-Ильяс зэуэ зэІынащ. – Уэрэ сэрэ иджыри Іуэху куэд кьытпоплгьэ, Мамсыр.

– Бетэмал, а куэдыр мамырыгьэ Іуэхуу щытаи сыт хьунт... – псэхьуапсэм Нэкьар ирехьэжьэри, аргуэрыжьу гурыщхьуэмкІэ йошэ-тэкІыж: «Дигухэр зэІухауэ дызэхуыщытщ, итІани, сыт кьыщІызжымыІэр апхуэдизу игу щІэгьур? ПсэкІэ зыхьызощІэ: гуауэ щэху гуэрым еудыныщІэ мы лЫр! Пэжщ, цІыху кьэс иІэжщ хьэдрыхэ мащэм здрихьэхьж щэхухэр. Іэта-Ильяс иджыпсту хэзыгьащІэр апхуэдэ гуэру щытмэ, сщІэну сыхуейкьым. Кьэсей ефэндым дегьэгужьей, щэху псо-ри зэгуэрым нахуэ хьуну жеІэри. Ди мыгьуагьэ лгьагьуэхэр щызэхьы-хьа махуэм щегьэжьауэ, нэгьуейр иджыпсту хуэдэу гунэджыншэу зэи слгьэгьуакьым. ХьэтІохьуощокуэпщымрэ Кьэзанокьуэмрэ и закьуэу кьызэрепсэлгьылІэрэ гупсысэх хьуащ. ЩІэмычэу, ар иджы зыгуэрым егьэпІейтей. СыткІэ сщІэн сэ пщы уэлиймрэ Жэбагырэ нэгьуейм кьыжраІар?»

– Іэта-Ильяс, сыноупщІыну сигу илгьэ зэпытщи, сытемыгушхуэурэ изокьухьж... Уи шынэхьыщІэр кьрымыдзэм хэт?

– Хьэуэ, кьрымыдзэуи жыпІэ хьунукьым ар.

– НтІэ, сытыдзэ?

– ПщІэжрэт Іэлигьуэт-пэщэм и шэтырым зэ дыщыІухьар? ЩІыхьэпІэм деж, щІопщыр игьэдэжэгуу, щыта Бэубэч бейгуэлым гу лгыптагьэнщ а махуэм... Аращ си шынэхьыщІэр.

– Ауэ сытми сщІэжрэ! – Нэкъар, къэуІэбжьауэ, шхуэІур жьэдикъуэІуэри, шыр зэщІигъэувыІыкІащ. – Дауи зыфшыІат абы щыгъуэ, зы анэ фыкъызэрильхуар хэІущІыІу фымыщІу?

– Куэдрэ гузэвэгъуэ ихуа цІыхум и шыІэныгъэр тІуащІэ-щащІэщ, Мамсыр... Ныжэбэ си къуэшым сыІущІэну си мурадщ...

– ГурыІуэгъуэщ... Уэ зыри жыпІакъым, сэ зыри зэхэхакъым.

Гъунэгъухэр зэбгрыкІыжу, зэныбжьэгъуитІыр я закъуэ къызэрынэу, Іэта-Ильяс жиІащ:

– Нэкъар, и чэзур къэсащ. Сэ сокІуэ си къуэшым сыхуэзэну.

– Сыздэпщтэтэмэ, сыхъэзырт...

– Хъэуэ, Мамсыр, нобэрей ІуэхукІэ, си закъуэу сыкІуэнущ. Уи жагъуэ умыщІ, си закъуэ сыкІуэмэ, нэхъ къызощтэ. Мыбдежщ ар, сыкъэгувэнукъым.

– Абы щыгъуэ, гъуэгу махуэ!

Жэщ Іувым къыххэІукІа шы лъэ макъым Бибард къыдэушри, хьэщІэщым къыщІыхъащ:

– Къэхъуар сыт? Уи гъусэр дэнэ щыІэ?

– Умыгузавэ, Бибард, Іэта-Ильяс и щхъэ ІуэхукІэ нэгъуей жылэм кІуауэ аращ.

– Жэщыбгым дэнэ къикІа «щхъэ Іуэху»? – мэгъумэтІымэ бысымыр. – Уи гъусэр хэтми пщІыхуу пІэрэ уэ езым? Хэт хъуну ар? Дзыхъ къылэжьрэ?

– Ари сэ схуэдэу цІыху дэхуэха щхъэзакъуэщ.

– Ар нэхъ щхъэзакъуэти?! Абы и къуэшыр хэтми пщІащэрэт! Іэлигъуэт-пэщэм и бейгуэлхэм я нэхъ къанлы дыдэрщ... СщІэркъым иджы абы сызэрегупсысынур. Сакъ, хьэщІэ, а нэ зэвхэр егъэлеяуэ гущІэгъуншэ лъапсэщ...

– Умыгузавэ, беслъэней, – бысымым и лъэпкъыщІэмкІэ зыхуегъа-зэ Нэкъар, – дзыхъ къээзымылэжьба лы сэ зэи гъуэгу здытесшэркъым. Дауэ уеплърэ, уэри пщэдей укъыхыхъэнтэкъэ ди нысашэ гъуэгуанэм?

– Зэ догуэт, Нэкъар, – къыпопсалъэ бысымыр. – Нысашэр Беслъэнейм щедгъажьэу, Жанейм унэ щитшэжамэ нэхъ дэгъуэтэкъэ?! Ямыльэгъуауэ хьэгъуэлІыгъуэ зэхэтшэнт!

Мамсырым игу къэкІыжащ и щхъэкІэ игъэва закъуэныгъэри, иджыпсту псори зыгъэпІейтей кърым гукъеуэхэри. ИкІи, фІыщІэ хуищІу, абы Бибард зыхуигъэзащ:

– Тхъэм уиузэщІ, Бибард ауэ нысашэр щедгъэжьэнур ди унэ-жьырщ – Жанейрщ.

Іэта-Ильяс къэмыгувэну жиІа щхъэкІэ, къыщекІуэлІэжам нэхульэ къызэщІитхъакІэт. Нэкъар абы и нэгум зэриплъэу къыгурыІуащ: Іуэхур нэгъуейм къехъулІат. Езы Іэта-Ильяс хьэщІэщым къыщІина Мамсырым зихуэпакІэу Іуплъэри, къуаншафэ зищІу гушыІащ:

– ПІэ кІуэщІ уимыгъуэлъхъауэ ара иджыри?

– ИкІи сигъуальхъэри, жейкІи зызгъэнщІри, икІи сытэджыж-ри, си пащІэ-жьакІи сыкІэлъыплъыжащ. ХъыбарыфІкІэ сынотэнщ, ухуеймэ: Бибард, и ныбжьэгъуитІ щІыгъуу, Жанейм ныддокІуэ.

- Сыту фЫт ари! Сэращи – сыпщІэншэрыкІуэкъым.
- Уи нэгум кьощ ар, нэгъуей. Алыхьыр нэхьыфІкІэ кьыфхуэупсэ!
- Псоми кьытхуэупсэ Алыхьыр. ФЫ зигу иль дэтхэнэми Алыхьым кьыдиІыгъ а фІыр.

... «КІуэм и гьуэгур хощІ» жыхуаІэрати, Мамсырым и гупыр КІэмыргуейми блэкІщ, Абазэхэри кьызэранэкІщ, Шапсыгъымрэ Бжьэдыгъумрэ кьыпакІухьри, Жанейм ихьэжахэщ.

Нэкъаррэ Сурэтрэ апхуэдиз ильэскІэ зыпэплъа я хьэгъуэлІыгъуэм и етІуанэ махуэу, шухэм хьыбар щхьэкІуэ кьахьэсащ: «Мин бжыгъэ хьу кьрымыдзэр Кьэбэрдейм кьыхуокІуэ. Муртаз-пэщэр зи шупашэ дзэр (миниплІ зи бжыгъэр), Каффэ кьыдэкІауэ, кьокІуэ, кьрымхэм кьахьыхэжыну. Хы Іуэзым кьызэпрыкІа кьрым дзэшхуэр адыгэ шэрджэсхэм я щІыналъэм кьыхьакІэщ.

XXIV

Болэтей жэмыхьэтыр зэхуэсырт, шэджагъуэ нэмэз уахьтыр мэжджытым щашІыну. Батыр ефэндым Даур зыхуигъазэри щэхуу жриІаш:

- Шэджагъуэ нэмэзыр зэфІэкІмэ, си деж ныщІыхьэ. Сыпхуейщ.

Нэмэзыр зыщІа цыыхухэр мэжджыт пщІантІэм щыдэкІыжым, Даур щІыхьаш ефэндым деж. Пэш ныкьуэкІыфІым и жьантІэмкІэ дэст Батыр, нэмэз щыгъэ фІыщІэ пашэр хуэмурэ зыІэшІигъэжу. Бжэблыпкъ бгъузэм щІалэр бгъэдыхьэри, адэкІэ щІыхьэн кьримыгъээзэгъу, жиІаш:

- СынодаІуэ, ефэнды.
- КьыщІыхьэ, Даур, умыукІытэу кьыщІыхьэ!

ЩІалэр пэш жьауэ цыкІум щІыхьэри, бжэ кьуагъым щызэтеувыІаш.

- Кьыдыхьапэ. ТЫс, Даур.
- Нэхьыжыым дауэ сыббгъэдэтІысхьэн?! СынодаІуэ.
- УзыгъэтІыс уиубыжыркъым, жаІэ адыгэхэм. ТЫс, жысІаи...
- Губгъэн кьысхуумыщІ, ефэнды, цыыху кьыспоплъэ.
- Іэстофрилэхь! Сыт хуэдэ Іуэхуу пІэрэ фэ щІалэгъуалэр фызыкІэлгыжэр?! – кьыпогуфІыкІ ефэндыр. – Дэ дыщыщІалэм щыгъуэ, ди щхьэр здэтхьын дымыщІэу, зэманыр кьыдэлыжт... – жеІэ ефэндыми, арыххэу кьыщІегъуж: – Уи адэр плъагъуну ухуей?

Ефэндым кьыжриІар зэхимыха нэхьей, Даур щІэупщІэжащ:

- Хэт жыпІа?

– Уи адэр плъагъуну ухуейкъэ? – пычыгъуэ зырызу зэпишурэ, кьытрегъээж ефэндым.

– Ефэнды, сэ Алыхьым и унэм сыкьыщІэкІуар нэмэз уахьтыр сщІыну арщ, зыгуэрым сыІушІэн мурадкІэкъым.

- Алыхьым деж нэмысын псалгэщ а иджыпсту кьызжепІар, щІалэ.

– Зэт!.. – жиІэурэ кІуэцІыбжэмкІэ Абрэдж Мырзэбэч кьыщІэувыкІри, и кьуэр игъэкъуаншэ щІыкІэу жиІаш: – Си щІалэ,

Алыхым и лэжыакІуэм кыбжиІам сыт ущІелэпауэр? Сэ сыадэщ.
Мыбдежым сыщыпхуээну сэращ кыхэхэыхар.

Батыр ефэндым зыкыиІэтащ, пэшым щІэкІын мурад иІәу:

– Зэадээкыуэр фи закыуэу фыкызогъанэ. Фызэпсалъэ.

Абрэджым, ар имыдэу, и Іэр еІәт:

– Уэ пщыдбзыщІын дэ ткыуэлъкыым, ефэнды.

Даури пхъашэу кыопсалъэ:

– ЗэтеувыІәт, ефэнды. Мы лЫм щэхуи нахуи дэщІәну сыхуей-
кыым сэ.

Зэхиха псалъэхэм кыагъэуІәбжыри, Абрэджым пхъашэу жиІащ:

– Бэләтокыуэхэ ялэ зэрыщІәтыр зыщыгэгъупщи, кыбжаІәр
гъэзащІә!

Даур кыигъэлыбат и адэм и псалъэкІәм, ауэ зишыІәурэ жәуап ири-
тыжащ:

– А жыпІәр сэ зәи сщІәну кыым! Нобә щегъэжыауэ, Абрэдж унәцІәр
сәркІә дунейм тетыжкыым. Ефэндыр абыкІә си щыхъэтщ.

Бжэр зәуэ кыиуихри, Къудас гуащәр пэшым кыщІыхъащ:

– Алыхым и унәм иджы щэфщІэкІыр сыт мы си кыуэм?!

Мырзәбәч кыызәкІуәкІыпати, зищІәжыртәкыым:

– Бэләтокыуэхэ япхъу! Уи кІәкыуащІәм нәсыркыым а уи акылыр.

92 Си нәгум щІәкІ иджыпсту! Армырамэ...

Даур лъәбакыуэ ичри, анәр ихъумә щІыкІәу, и гупә кыиуащ:

– Иджыри зә бжызоІәж, Абрэдж: сэ уә усщІыхуркыым, уәри
сыкыәпщІыхуркыым! НакІуә, ди анә.

Къудас гуащәр бжәм нәсри, дыджу кыызәпсалъэкІащ:

– УлІәмә нәхыфІщ, кыәплъхуа уи кыуэм апхуэдә кыуипәс нәхъ-
рә!

Мырзәбәч зэрыригъәлеяр кыгурыІуәжауэ, нәхъ макъ щабәкІә
зыхуегъазә и кыуэм:

– Лы хуэдәу дызәгъәпсалъэ, ар иужь дыдәу щытми...

Къудас зэрызихъунщІәм мыхъәнә иримыту, Даур зәщІәувыІы-
кІащ. Гуащәри икІуәтыртәкыым, щІаләр зыхуигъәжыІәщІәну ныкыуа-
кыуәрт. Щымыхъуххәм Даур и Іәр иІәтри жиІащ: – Зәт, ди анә, лЫ и
псалъэкІә кыщыскІәлгыджакІә, сэ абы себәкыуәнукыым. СиІәщ сәри
сызыщІәупщІән... Унәм дыхъәжи кыспәплъэ. Сә зызгъәгувәнкыым.

Губгъән хәлъу и кыуэм кыеплъри, Къудас губжыауэ щІәкІыжащ.

– СынодаІуә иджы, сытыт узытепсалъыхынуэр? – йоупщІә Даур и
адәм.

– КыызжеІәт, Даур, щхъә зыкыысщыбдзейрә? Сыадэщ сэ...

– Уадәуи?! Ади ани сиІәрә пәт, сыибә хурейуә кыалмыкххәм
лъапәкІә сыщызәрахуэм, дәнә фыщыІа? Хәт сыкызәзылтыхъуар?
Илъәс зыбжанәкІә сызәрыта пщылІыпІәр Къәбәрдей кыикІа шухәм
щысщхъәшахым дәнә фыщыІа? Си анәри уәри фыхуит бын фарз
спыфхыжыну?

Мырзэбэч, плыжь хьурэ и фэр пыкыжу, кьуэм кьыжриэм щIэдэIурт. Дакьикъэ ныкьуэм лым и нэгу щIэлъэтыжат и гьащIэ псор зэрыщыту. Уэркъ унагуэм кьыхэкIа Абрэджыр зэрыщIалэ цIыкIурэ Бэлэтокьуэпщым ехьуапсэрт. Нэхъ балигъ кьыщыхьум, Мырзэбэч ефыгьуэу хуежыащ Бэлэтокьуэм. Андрейхэм зарефIэкIыр и лым хэти, абы зэрихуэрт, ауэ щыхьукIи пщыгьэр зейри зеинури а зэфыгьуэр арати, Мырзэбэч бампIэм ихьырт.

Адыгэ лIакьуэхэм пщIэ хуащIырт Бэлэтокьуэпщыр кьызыхэкIа лъапкьым. ЩIалэ дахэ, щIалэ уардэ Мырзэбэч Бэлэтокьуэм и шыпхьу Кьудас гуащэр кьишат. Абрэджхэ я лъапсэ щыщевэха махуэм кьыщыщIэдзауэ, Кьудас и щхьэгьусэр жьэкIэ зэрихуэрт, езыр нэхъ лъапкьыфIым кьыхэкIауэ зилгытэжырти. Бэлэтокьуэхэ я пхьур щIэчэ имыIэу тхьэусыхэрт: «Гуащэу ськьальхуами, «гуащэ ныкьуэ» сыхьуащ, си бынхэри пщы нэмыхьусу кьэнэнущ», – жиIурэ. Абрэдж Мырзэбэч хузэщIэкьуакьым Кьудас и жьэшхуэр, езы бзыльхугьэми мэскьал дичыхакьым. Даур дунейм кьытехьа нэужь анэ-нысащIэ палъэу нэхъ шабэ хьуным и пIэкIэ, зэзым и дыджыр кьызыкьуиыхьащ Бэлэтокьуэхэ я пхьум.

Кьудас зэрыдэпсэуа илгэс зыбжанэм кьриубыдэу, Мырзэбэч и щхьэр, и псэр здихьынуз имыщIэу кьэнат. Бэлэтокьуэхэ я пхьум и унафэм нэхьри зэрыщIэхуэр щилыагьум, тIэкIу-тIэкIуурэ физкIэкьуащIэм зэрыкьуадзэжынуз кьыщыгурыIуэм, и нысащIэ жьейри, и кьуэри кьыгьанэри, натIэм кьритха лы Iыхьэр игьэунэхуну, Мырзэбэч КьрымымкIэ игьэзащ, хьаным кьулыкьу хуищIэнуи мурад ищIащ. Абрэджыр езыри гу зылъамытэхэм ящыщтэкьым – хуэфащэ увыпIэ кьритынщи, зы цIэрэ зы щхьэрэ иIэу, адыгэхэм кьащхьэщигьэувэнщ! Мырзэбэч и Iуэху Кьрымым щыIейтэкьым. И пщэм кьыдэхуа кьалэнхэм хэкIэрэхьуапэри, кьуэ зэриIэми зы зэманкIэ теплъэкьукIыжат. Абрэджыр кьыдалъхуахэм зэи кьахыхьэртэкьым. Кьудаси и кьуэр зэрадыгьуам теухуауэ Мырзэбэч хьыбар лыгьэIэсыххатэкьым. Псори зэрымыщIэкIэ кьекIэрэхьуэкIыу, кьэбэрдейхэм Даур хуит кьащIыжа нэужь, щIалэм и анэр игьэкьуэншащ: «Сызэрадыгьуар си адэм щхьэ иумыгьэщIарэ?» – жиIэу. Кьудаси, хэкIыпIэр тынш дыдэу кьыгьуэтри, ар езыгьэдыгьуар и адэ Мырзэбэчу кьуэм и фIэщ ищIыфащ. Абдежи кьыщызэтемыувыIэу, Абрэджым и кьуэр Кьрымым залымыгьэкIэ щыIыгьауэ жиIащ. Иджы Даур зейншэ хьурейуэ зелгытэж...

– Даур, тхьэланэ сощI а кьэхьуам сызэрыщамыгьэгьуэзамкIэ! Ар сэ щызэхэсхам, уэ куэд щIауэ щхьэхуит укьащIыжакIэт. Аращ зыми укьыщIамылгыхьуар...

– ЗэфIэкIащ ар, – гуауэу хоцэтыкI Даур, – си сабиигьуэр зэи кьысхуеплъэкIыжынузкьым. Си анэрти, и гужыгьэжь пагэм гьэзапIэншэу хиульэрэхьащ. Уэрти, щхьэзыфIэфIыгьэм удишэхаш. Сэращи, «уей-уей» жезыгьэIэ унэцIэхэм ськьальхуарэ пэт, фэ тIум фи зэрышх кIэхуыншэм сыщIэдэIум, щэхуу ськьыгьыкIыурэ, за-

кьуэныгъэ лъагъуэм сытехьащ... Сыт иджы фэ сызэрыфщIынур? Фэри сыткIэ сыфхуей? Къэбэрдейм щызиIэщ лъапси, нэхъыжь Iуши, ныбжьэгъу пэжи. Умыкьутэ а си дунеищIэр, Абрэдж. Сэри сыпсэун хуейщ. УзыщIэхъуэпса гъащIэр егъэкIуэкI адэкIи... ДиIэкъым уэрэ сэрэ дызытепсэлъыхьын.

Даур жьы щIэту зигъазэри, къемыплъэкIыу щIэкIыжащ мэжджытым.

XXV

«Акъыл зиIэр си щIыб ису къезыухъэкI», – жиIащ пасэрейм. Лъыжьыгъэ-щIалагъэм елъытакъым цIыхум бгъэдэль Iушыгъэр. Илъэс тIощIрэ тхурэ фIэкIа къимыгъэщIарэ пэт, Къэзанокъуэ Жэбагъы емычэнджэщрэ абы и жыIэм зыдэзымыгъэщрэ яхэттэкъым къэбэрдей адыгэхэм. Мис, ноби, адреи махуэхэми хуэдэу, ар йогупсыс Къэбэрдейр зыIухъэну зауэ шынагъуэм. Жэбагъы емызэшу игъэщIагъуэрт и лъэкъэгъухэм я Iуэху еплъыкIэр хуабжьу зэрызэщхъэщыкIыр.

... «Зыпс дызэдофэ, зы дыгъэ къыттопсэри, зыщI дыщIалъхъэж. Зыщ ди хабзи, ди бзи, арщхъэкIэ зыкIи зэщхъкъым ди хьэл-щэныр. ГъэщIэгъуэнраши, гуфIэгъуэ е гузэвэгъуэ къэхъумэ, псори зэхуэдэщ: зэщхъу мэгушхуэ, мэгуфIэ, мэхъуахъуэ, мэнэщхъей, мэщыгъуэ. Ауэ иджы, зауаеи гузэвэгъуэр ди бжэщхъэIу къэсаши, мис: шейтIан уджыр лъэльэжри, ХьэтIохъуощокъуэпщым и закъуэ утыку къинащ. Пщы уэлийм и щхъэ закъуэщ хьэлъэу щыIэр иджы зытещIар. Уи губжьэрэ уи дзэпкърэ зэтауэ бийм упэщIэувэн папщIэ, лъыгъэ пцIанэри мащIэщ. Мыпхуэдэм деж акъылырщ лъыгъэм и джакIуэр. ХьэтIохъуощокъуэм, дауи, игъэтIыгъуэу къыщIэкIынщ зыми хуимыIуатэ хысэп щэху гуэрхэр. НэхъыфIщ зэрымыIуатэри: зым адреи фIэделэжу къызэхуэвэнхэши, псори зэхатхъуэжынщ. Апхуэдэщ цIыхур... Шурэ лъэсрэ зэльэщIыхъэркъым. Къулейм факъырэр зэхищIыкIыркъым. Дамэ зытетым ар хуарзэу зэльэщIехри, мэлъатэ. Зытемытыр а лъатэм «йофыгъуэ».

Къэзанокъуэр «йофыгъуэ» псалъэм кIэлъыгупсысэжри, зыхуэмышыIэу зыщыдыхъэшхыжащ: «Зэ догуэт! НтIэ, сэри ХьэтIохъуощокъуэпщым сефыгъуэу ара? Сыту фIыт мы си гупсысэхэр зыми зэрызэхимыхыр. Дауи, софыгъуэ, сыту жыпIэмэ, ар пщы уэлийши. Ауэ щыхъукIи, хэт мыгъуэ а пщы уэлийр иджыпсту зыIут IэнатIэм ехъуэпсэнкIэ хъунур? Абы и пщэм иджыпсту къалэну дэлъым и хьэлъагъыр зыхуэхьын куэд щыIэкъым. Ар щогугъ и лIакъуэгъухэм я лъыгъэм, ауэ сыт илъагъур? Гужьейгъуэ къызэрыщ нэгухэр, гугъэ нэпщI къезытхэр, гурыщхъуэм къыIэщIэмыкIыфхэр... Пэжщ, ахэри тэрэзу егупсысын хуейщ мы Iуэхум, ауэ иджыри къэс къагурымыIуар зауэ пэнцIывым пылъ мазэ зыбжанэм къриубыдэу къапкърыхъэжыну?!

Дунейр гъэзапIиплIици, гъэри зэманиплIиц. ЦIыхум дамэ теткъым, итI-лъитIиц. TIу... ПсыдзэкIэ кытщIэуэ мо Бахъсэнъж псыпэ зэриIэм ещхьыпсу, псыкIи иIэщ. Езыри IуфитIиц. TIу къудей... Псом нэхърэ нэхъ гъэщIэгъуэныжыр арщи: псынэ IуфитIми псыежэх IуфитIми я зы нэккыр сыт щыгъуи нэхъ лъагэщ. Ар сыт? ГуащIэшхуэ зиIэр нэхъ гуащIэмащIэм сыт щыгъуи цхъэщыту ара?..»

Блыным кIэрыль нэмэзлыкъым Жэбагъы и нэр щытехуэм, и гупсысэхэм аргуэру зэщIаубыдэжаш. «Зэт, диныр-щэ? ЗэраIуатэмкIэ, дин пажэу мы дунейм щызекIуэр плIы мэхъу: ислъамыр, чыристаныр, хьиудейр, модэ кълалмыкхэм я дин «буддэ»-кIэ зэджэр. Мы дунейр цхъэ апхуэдэу ухуа?..

Нобэрей мэрэм нэмэзыр мэджытышхуэм щрихыну мурад ещIри, Къэзанокъуэм ХьэтIохъущыкыуей хьэблэмкIэ еунэтI. Нэмэз зыщIыну кызыэхуэса жэмыхьэтыр, зэи хуэмыдэжу, Iувт нобэ. ЦIыхухэр мэджыт пщIантIэм дэхуэртэкъыми, гуп-гупурэ уэрамым щызэхэтт. Къэблэгъа кырымыдзэм псори игъэпIейтейуэ, зэпсалгэрт жэмыхьэтыр. ЛIыхэр щырыщ-плIырыплIурэ уэршэрырт. КъыIухьэхэм фIэхъус ятурэ, псалъэмакъым адэкIэ пащэжырт.

Жэбагъы цIыху Iувым яхэплъэри, иджыри зэ щыхьэт техъуащ и гупсысэхэр зэрыпэжым: «Мылкъум зэфIигъэкIуэдхэр зауэ гуауэкIэ зэкъуоувэж». Ар жиIэурэ, мэджыт пщIантIэм дыхьащ.

ХьэтIохъущокъуэ пщы уэлийр къащыхьхэм, жэмыхьэтыр зэлыIукIуэтри, пщым гъуэгу иратащ. Къэсей хьэжыр пIащIэу лъэбакъуэ ущкIэ пщы уэлийм къыпежьэри:

– Жэмыхьэт! Алыху лъэщым ди пщы уэлийр узыншэу кытхуихьумэ! Къэблагъэ ди мэрэм нэмэзым. Жэбагъы, уэри моуэ ХьэтIохъущокъуэмрэ сэрэ кыдбгъэдэувэт... Ислъам дин лъапIэр зыIыгъ ди нэхъыжьыфIхэри нэхъ фыкъэкIуэтэIуэт: щIэблэм шапхэ дахэ евгъэлъагъунщ, – унафэ-чэнджэщхэр жьакIуэу зэкIэлъыгъэпIащIэурэ, Къэсей хьэжым тэлайкIэ зыкыиплIыхьыжа нэужь: – Сыт тцIэнур? Нобэ къекIуэлIахэр мэджытым щIэхуэнукъым. Нэхъыжьхэм, ди пщы уэлийр я гъусэу, нэмэзыр мэджытым шацIынщ, нэхъыщIэхэр, мэджыт щIыхьэпIэм и деж щызэхэувэнщ. Бжэр Iухауэ къэдгъанэмэ, сэ къэзбжыну духьэр псоми зэхэфхыурэ, мэрэм нэмэзыр зэдэтщIынщ.

Нэмэзыр яуха пэтми, жэмыхьэтыр зэхэкIыжыртэкъым. Псори пэплгэрт ХьэтIохъущокъуэпщым нобэ къажриIэnum.

Нэхъыжьхэр мэджытым къыщыщIэкIыжым, Къэсей хьэжым нэмэзщыгъэр зыIэщIэлъ и Iэ ижыр иIэтри:

– Ди мэрэм жумэр Алыхьым къабылу тIих, жэмыхьэт. Алыху дыкъэзыгъэщIам псори зэхуэдэу дыкыихьумэ! Нобэ уаз стынукъым. Нобэ пщы уэлийм и жыIэм фыщIэдэIунуш. Гугъэу диIэр зэпхар аращи, Алыхышхуэм и жыIэр абы нихьэсынщ фи деж.

– Фыкызыэхуэсащи, Алыхьым псори фиузэщI, – къопсалгэ пщы уэлийр. – Фигу зэрызгъэфIын сиIэкъым, жэмыхьэт. Къырымыдзэр къо-

благгэ. Гульхэ-тыхькыым мызыгъуэгукIэ кызыкIэлъежъар... дищIрэ ди псэ пIалъэрэщ кызыкIэлъыкIуэр. ПщылIыпIэм драгъэувэну, ди щIыр ттрахыну я мурадщ. Ахэр кыттекIуэмэ, ди щхьэгъусэхэмрэ дипхъухэмрэ ягъэжыIэщIэнуш, ди бынхэр я лIыщIэ хъунуш. Сыт тщIэнур, жэмыхъэт? Дэ тхъумэжын хуейш ди напэрэ ди щIыхьрэ. НэгъуэщI хэкIыпIэ диIэкъым. Зауэщ кытпнэплъэр, жэмыхъэт! Ар мафIэм хуэдэщи, псори елыпщI.

Лъэныкъуэ псомкIи кыIуекIаш макъ зэхуэмыдэхэр:

- Афэрым, зиусхъэн!
- ЖыIэ, зиусхъэн, тщIэн хуейр!
- Иджыри къэс фыздэщыIар дэнэ?

Иужьрейр щызэхихым, Къэсей хъэжым зэуэ зыкъретIэри:

– Еплъыт а Ииманыншэхэм! Мэжджыт пщIантIэм апхуэдэр щыжаIэрэ? Псалъэ, зиусхъэн! Абы жиIар уэ уи емыкIукъым. Псалъэ!

– ЕмыкIу жаIауэ кысщыхъуркыым, ефэнды. Щхъэж игу иль иIуэтэну хуитщ. ВжесIэнщ дяпэкIэ фщIэнур. Сызэхэфх нэужьмэ, псом нэхьрэ нэхь лъапIау диIэр – ди бынхэр – кытхуегъэлынуш. ЯщI исыжу гъащIэ яухуэн хуэдэу, щIэблэр щытхъумэфынуш залымыгъэ ажалым. ТщIэнуращи, кърымыдзэр здимыхъэфыну къурш жъанэхэм зыщыдгъэпщIкIунш. Ди адэжъхэм апхуэдэу ящIэ хабзэт, бийр къащылыхьэхэм деж...

– Сыт, хамэхьэр кьокIуэ, жытIауэ, унэхьэр къуршым дилъэдэжыну ара?

– ДылIкъэ дэ, зиунагъуэрэ?!

– ФыувыIэж хъуну зэ?! – зэпэпсэлъэжхэр и псэм темыхуэу, яхокIие иджы Къашыргъэ.

– Зиусхъэн, – кьопсалъэ уанэгум ису зи нэмэзыр зыщIа лIыжь бжыфIэр, – нэмысыншафэ кызыумыпльынымэ, сэри жысIэн сиIэт...

Къарэж бейгуэлыр лIыжь шум бгъэдолъадэри, шы IумпIэм йопхуэ.

– УтIыпщыт шхуэIур, щIопщкIэ узэпыслъэщIэну ухуэмеймэ! – ткIыбжы кьопсалъэх лIыжьыр: – СыкъэпщIыхужрэ, зиусхъэн? Iурыт Мэчыхъуш си цIэр. Мызэ-мытIау дызэдэщэкIуат уэрэ сэрэ. Уи мэхъумэуи зэгуэр сыщытат. Ауэ сытми гугъэнщIу дыщакIуэрэт абы щыгъуэ! Иджы си лъакъуэхэр кыызэдэIуэжыркыыми, нэхьыбэм унэм сыщIэсщ. Ауэ нобэ, пхъурылхухэм уанэгум сыкърагъэтIысхьэри, сыкыдэкIауэ арщ. Уэри, зиусхъэн, уи мэхъумэм зэ укысщIэупщIэ хъунут си Iуэху зыIутымкIэ. СыкыщIэкIуар гукъанэ ппэзгъэтIылыну аркъым, Кургъуокъуэ. Цыху гъащIэм сыт щыгъуи кыщепсыркыым дыгъэ. Ер лъахэм кьихьэмэ, гукъанэу зэхудиIэр зыщыдгъэгъупщэу, дызэ-къуэту бийм дыпэувын хуейш. Сэ фIы дыдэу кыызгурыIуаш, жэмыхъэт, ди пщы уэлийм къуршым дришэну мурад щIищIыр. Уэри, Блахуэ, кыызгуроIуэ къуршым уихьэжыныр щIыпфIэмыкъабылыр.

Цыхухэр уэру зэщIэва щхьэкIэ, Мэчыхуэ и Iэр щиIэтым, псори щым хъужаш.

– Сэ иджыри сопсалгэ, жэмыхэт! Къуршхэр соцІыху фІыуэ. Тафэм тесрэ – Іэгум исрэ: мыбдеж фыкѳинэмэ, кѳрымыдзэм фызэщІипхѳэнкІэнущ, зыІэзыбжѳэу. Къурш жѳанэм бийр щыхамэгу-хамашхѳэщ. Сэ си щхѳэкІэ сынывдэкІуэнут, си лѳэ сызэрихѳэу щы-тамэ. СощІэ дэнэ деж гѳуэгу щѳэху иІэми, зыгѳэщкІупІэфІ щыІэми. Аращи, пщым жиІэр дэфІыгѳ. Бийм фимыубыдын щхѳэкІэ, фи унэхэр фыбгына. Ауэ, адреј жѳыкІэфѳэкІэхэми хуэдэу, си фызыжѳым сэрэ мы жылэм дыкѳыдэнэнущ. ДаІупльэнщ а кѳакІуэхэм. Ди уахѳтыр кѳэсмэ, кѳабзэу дихѳэжынщ Алыхѳым и пашхѳэ. Зи щІалэгѳуэхэм дакѳыте-хѳэльѳэну дыхуейкѳым дэ. ФеужѳэрэкІ! Зэману кѳытхуэнар мащІэщ.

Мэчыхѳу и ужѳкІэ кѳэпсэлѳахѳэщ Кѳашыргѳэ гѳукІэр, абы и уа-дауэ Дэмдей, ЦыпІынэр, Ашабэр. Псоми зэакѳылэгѳуу пщы уэлийм жиІар кѳаштѳурэ, жэмыхѳэтыр трагѳэгушхуэрт гѳуэгу техѳэну.

Цыхухэр иджы щѳэху хѳужахѳэу гупсысэрт. МызыгѳуэгуекІэ хѳэ-кѳыу япхыкІат ящІэн хуейр, кѳагурыІуат ІэнатІэ зыпэрыувари. Нѳэщ-хѳейхэми, ягурэ я щхѳэрэ зѳетелѳу, хуэм-хуэмурэ зѳбгрыкІыжырт жѳэ-мыхѳэтыр.

Быж Нэгѳуррэ Кѳэзанокѳуэмрэ мэджыт пщІантІэм кѳыдэ-кІыжауэ уэршѳэрырт:

– Сигу щІэгѳуащ Мэчыхѳу, ауэ пщы уэлийм жриІахэр дэсІыгѳыркѳым. Нобэ хуэдэ махуэкѳым апхуэдэ гужыгѳэжѳыр пщым щраудэкІыжыр. Хуэгубжѳу жимыІами, итІани... – губѳгэн ещІ Нэгѳур.

Жѳэбагѳы кѳыпогуфІыкІ:

– ХѳэтІохѳущокѳуэпщымрэ Гурит лѳхукѳуэлІымрэ я зѳхуаку Іѳжѳэгѳуу дыдыхѳэмэ, Нэгѳур, бжѳгѳур ди натІэрыльхѳэу, утыку ды-кѳинэнщ. ЗѳгурыІуэжынущ езы тІур. Захуэкѳым Мэчыхѳу: иджы дыдѳэщ пщы уэлийр абы и деж щІѳэупщІакІуэ щыкІуар. Гуритым фІыуэ ецІыху Іэгѳуэблагѳэр, ІупщІу кѳыбжиІѳынущ Уафѳбгыкѳу и кѳуэкІийхѳэмрэ псыхѳуэхѳэмрэ я кІуапІэхэр. И унѳжѳ хуэдѳщ ІѳхѳупІэхѳэмрэ кѳуршыпсхѳэмрэ.

– Арауэ щытмэ, кѳызгурыІуэркѳым Мэчыхѳу апхуэдѳурэ щІэгѳиер? Узым гурыщхѳуэщІ ищІауэ кѳыщІэкІынщ.

– Хѳэт ар зыщІэр?.. Ауэ, пѳжыр жысІэнщи, Гуритыр ящыщкѳым узым зѳуэ иуплІэнщІхэм. Уѳ бощІэ, дѳ адыгѳэхэм ди хѳэлыр: ди япѳ итым дыхуогубжѳри, кѳыттежым зыхудогѳэгѳусѳ.

– Ар сыту лѳѳу жыпІа, Жѳэбагѳы! – мѳгуфІэ Быжыр: – Уи унѳцІэм ещхѳыркѳабзѳэщ ии гупсысэри – кѳэзанщ... ЩымафІэншѳэми, абы псыр кѳыщокѳуэлѳыкІ.

– Укѳысщытхѳуу арагѳэнщ, тхѳэмадѳ, – Нэгѳур и псалѳэхэм погушыІѳжѳ Жѳэбагѳы, – ауэ сыт ди Іэмал: адыгѳ пагагѳэ егѳѳэлеяр ди лѳым кѳыщокѳуэлѳэ.

Жыг лѳагѳэ баринѳшхуэхэм кѳахѳплѳ Кѳэзанокѳуейм дыхѳэжхѳэу, уэрам зѳэхкІыпІэм щынѳсым, Жѳэбагѳы иригѳѳблѳгѳащ и гѳусэр.

– Неблагѳэ, Нэгѳур, дызѳбгѳэдѳсынщ, ди псалѳѳмакѳми адѳкІэ пытщѳэжынщ.

– Благъэм я нэхъ Гумахуэр уэри уи лӀэужьми Алыхьым кыфхуишэ, – жиӀэурэ фӀыщӀэ кыыхуищӀу Быжыр ежьэжа щхьэкӀэ, уэрамыпэм нэмысу аргуэру этгоувыӀэри: – Бэхъун щӀакъуэм къушхьэ-тэтэрхэр кыызэхикӀухьу зэхэсхаш. ЦӀыхухэр зэщӀигъэсту жаӀэ... Пэж ар?

– Абы и закъуэкъым, ди лъэпкъэгъу гуэрхэри щӀыгъуш.

– Сыт жыпӀэр! Хэту пӀэрэ ар? – егъэщӀагъуэ Быжым.

– Гурыт Мэчыхъу нобэ зыщӀэкӀия Блахъуэм хузогъэфашэ.

– Мыхэри! Мыбыхэм я зэхэтыкӀэр пльагъурэ! Абрэдж Мырзэбэч КӀэмыргуейм тхужа ди гугъэу дигу дгъэфӀ щхьэкӀэ, дэ тчыщ гуэрхэри чыцэ баналъэм хэсу кыщӀокӀ!

– Зэщхькыым цӀыхухэр. Хэт къурш къутахуэу лъэщӀ, щтаучу быдэщ; хэти, мо пшэху бырыбхэм ещхьши, жьыр здепщэмкӀэ мэбгъунлъэ. ЦӀыхуу щыӀэм хуэдиз дуней еплъыкӀэуи щыӀэщ. Ауэ апхуэдиз зэгурымыӀуэныгъэр лъэпкъым дежкӀэ зэранщ. ЩыӀэмалыншэм и деж ахэр зэакъылэгъу пхуэщӀыркыым.

Быжым абы жэуап ириту:

– Ар кыызгуроӀуэ сэри, Къэзанокъуэ. Уэрэ сэрэ дызэщхькыым теплъэкӀэ: сэсыгъумыщӀэщ, уэ ущӀалэ псыгъуэщ. Сэзым сыхуэӀэижыщ, уэ нэгъуэщӀым ухуэӀэкӀуэлъакӀуэщ. ИтӀани, уэрэ сэрэ зэгурыӀуэ дяку щӀилгыр ди бзэр зэрызэтехуэр аркъым, атӀэ дигухэр зыхуэпабгъэр зыуэ зэрыщытырщ. Дэ допсэу зы адыгэ хабзэм дытету. Дыадыгэкъэ дэ?!

– Пэжщ, дыадыгэщ, хабзэм тетуй допсэу, ауэ адыгэ псори зэщхькыым.

– Уи унагъуэр Алыхьым кыихъумэ, Жэбагъы. Си ныбжьэгъужь Дэмдей и гукъеуэр сигу къэбгъэкӀыжащ иджыпсту... «ЩӀалиплӀ диӀэщи, – жи Дэмдей, – плӀыри зы анэ къилъхуауэ пщӀэнкыым. Нэхьыжыым кытебгъазэурэ тӀэу-щэ жепӀэжын хуейщ, курытым сыт ухуейми жеӀи, зы тхьэкӀумэм йохъэри, адреймкӀэ йокӀыж, ещанэм узэхихыххэнукъым, ауэ еплӀанэм, сыт жумыӀами, занщӀэу епхьуатэ. Мис а псори тыншу кызыгурыӀуэ ди еплӀанэрщ нэхъ арэзы дыкъэзыщӀыр».

– Ар нэхьыщӀэщи, адэ-анэм я псэр нэхъ хуэмыгъуэу кыщӀэкӀынщ... – жеӀэ Жэбагъы. – Дэмдей узэрыхуэдэн, Нэгъур! Ахэр и адэм и телъхьэщ. Къашыргъэ гъукӀэм и жыӀауэ, ахэр жыр джатэм хуэдэщ.

... Гурыт Мэчыхъу щыпсэур Борэхьэблэт. УнэимыкӀ хъуа лӀыжыыр фызыжыым и лъэ макъыр кыыздиӀукӀымкӀэ пльэурэ:

– Жылэм сыт щыхьыбар, Мэлгуэшхэ япхъу? – жеӀэри, жэуап зэрызэхимыхым ирибампӀэу, нэхъ ину жеӀэ: – Дэгу ухъуауэ ара, фызыжъ! УздэщыӀэр дэнэ?

– Дэнэ сыщыӀэн, – мэгъумэтӀымэ джэдыкӀэ зыбжанэ зэрылъ матэжьейр зыӀыгъыу кыщӀыхьэж фызыжыыр, – джэд абгъуэхэм тӀэкӀу сыщыӀэбаш.

– ДжэдӀуэху зесхуэрэ сэ. Хьэблэм сыт щыхьыбар жызоӀэ...

Фызыжъ гъур кӀыхьышхуэщ Мэлгуэшхэ я пхъур. ЛӀыжъ жьейм пэмыпсэлъэн папщӀэ ерагъыу зешыӀэри:

– Дыгъуасэ еплътмэ, нобэ мамырщ. Дэ тхуэдэ лЫжь-фызыжь хьэкъуеищ жылэм дэсыжыр.

– Сытыт-тІэ уэ узыхуеяр?! – бгыкъум къелэлэх фэ кІапсэм зыкІэрищІэурэ кызыэфІотІысхьэ иджы Мэчыхъу.

– Сэ, сипхъухэм я адэ, мы дунейм зыри сыщыхуеижкъым. Ауэ... къуршым ди лъэр щыдмыхьыфынукІэ, си дыщ Джылахъстэ-нейм дыбгъэкІуэн хуеящ, – жиІэурэ, фызыжкыым Мэчыхъу и плІэм лъахъшэІуэу кыдэщэга щхъэнтэр егъэбырыбри, тыншу кыхудель-хьэж.

– Хьэдэгъуэдахэщ, фызыжь, а жыпІэр! Си щыкъум я хьэщпакъ сыту зыщызмыгъэпщкІурэт иджы си жьыщхьэ! – лЫжьыр дыхъэш-хыурэ здеплъыхым, фызыжкыым и жыпым кыищ лэныстэкъур къе-лъагъури, зыхуихьынур имыщІэу: – Мы лэныстэри сыт зэрыпщІыр?

– Дунейр зыхуэкІуэр плъагъуркьэ? Мес, уэри, лЫжь, уи Іэщэр уи пІэщхьагъ щІэлъщ. Сэри си Іэщэр лэныстэщи, сІыгъыжынщ... Зэ до-гуэт, – Мэлгуэшхэ я пхъур бжэ дамэдазэм доплъри: – ЛІитІ пщІантІэм кыдыхъащ...

– Къегъэблагъэ-тІэ, кыдыхъамэ. А лэныстэри, си нэгу кыыщІумыгъахуэу, гъэпщкІут...

Гурыт лЫжьыр здыщІэс пэшым накІуэпакІуэу кыыщІыхъащ Блахъуэр. Абы и гъусэт лЫ щІакъуэ мыщІыху гуэр. ЛЫжькыым кІапсэр еубыдри, пІэкум зыкъриІэтыкІыурэ жеІэ:

– Фыкъеблагъэ! ФетІысэх. Мэлгуэшхэ япхъуу, Гурытхэ я ны-сэжь, Іэнэр кызыгъэпэщыт. ХьэщІэ диІэщ. Уэ щІалэр, сыщымыуэмэ, у-ПІэтІрэшщ... Блахъуэ Хьэтыкъуэ урикъуэщ. Уи адэр фІыуэ сцІыхуу щытащ. Абы хуэдэ уанащІэ Іэээ Къэбэрдейм исакъым. Иджыпсту сиІэ уанэри аращ зыщІар. ГъащІэр, Хьэтыкъуэ и щІалэ, уигъэмэхъэшэжу кІэщІщ. Цыху гъащІэм зы бзу дамэщ и кІыхъагъыр! Уи насыпщ, уи адэм ещхъу, ІуэхуфІкІэ лъэужь дахэ гъащІэм кыыхэбнэфмэ.

– Си адэм ифІ уощІэжри, Мэчыхъу, Алыхъыр фІыкІэ кыпхуэупсэ! И ІитІым псэхугъуэ ярымыту лажьэурэ, и Іэпэлыапэр гъуанэпщІанэу лІэжащ ар. Лэжъа щхъэкІэ, абы насып кыхудэкІуакъым. Дэри, езым хуэдэу, факъырэу дыкъэхъуащ. Плъагъурэ апхуэдэ ІэщІагъэ дахэ зиІам и псэукІэ хъуар? Пэжыр жьыІэнци, абы псэ дахэ-псэ къабзэу сыкъыгъэхъуащ, ауэ, итІани, сэ абы сыхуэарэзыкъым.

– КъызгурыІуакъым, щІалэ... Уи адэм ухуэпсэлыэнэу ухэтмэ, зэгъащІэ: абы кыыщхъэщыжынухэр иджыри щыІэщ... – Мэчыхъу дзыхьмыщІ гемыІуу ПІэтІрэш хуоплъэкІ.

– Сыхуэпсэлыэжуи аракъым. Ар здэплъам нэхърэ нэхъ жьжъэ сы-нэплъысыну сыхуейуэ арщ.

– Уи адэм кыигъэна Іэужь дахэм и фэеплъыр уэркІэ бэтэгъей-къым! КъольэхъшэкІрэ ар, щІалэ?!

– ЖьызІэри: сэ нэхъ лъагапІэщ сызыхуэпабгъэр.

Фызыжбым Іэнэр кыхьащ. ШІакхьуэр, джэдыкІэжьапхьэр, кхъужьыпс зэрыт пхъэ фальэ цІыкІухэр хьэщІэхэм я пащхъэ иригъэувэщ, лЫжыым зыхэщІэгъуэу Іуплъэри, бзылхугъэр щыму пэшым щІэкІыжащ.

– ФыхэІэбэ, узрихьэлІэ шхыныфІщ, жаІэ. Мыращ фызыжбым хьэзыру иІэр.

– Махуэ енкІэ дылъэуджыджащ, тфІэІэфІ дыдэу дышхэнщ.

– Мы уи дзейм бзэмыІуфэ есплърэ?..

– Сэ, тхьэмэдэ, «таулу»-кІэ зэджэж къущхъэ-тэтэрхэм сащыщ. Бэхъунхэ Жэфарыр сэращ. Зэхэпхагъэнщ си цІэр, – адыгэбзэкІэ къопсалъэ иджы хьэщІэр.

– А зи цІэ зэхэтхьурэ, зи щхъэ зэи дытемыплъа Бэхъуныр уэра?.. Плъагъуркъэ ар! Дэмдей зэрыжиІауэ: уи псэ пІалъэ кызагагэмэ, сэрыкъ щхьэрыгъэсауэ, дыгъургъууи уІуплъэнщ! Мэджытым деж сызэрыпхуилъар жагъуэ пщыхъуагъэнкыым, Блахъуэ, си унэ накІуэпакІуэу укыщыхьакІэ? – Мэчыхъу тІэкІу гупсысэжри: – Иджы кыызгурыІуащ зи фейдэ къепхуэкІыр. Пэжт Къэзанокъуэм жиІар: лЫфІ къуэфІ хуэщкыым... Фышхи, псынщІэу фыбгынэ мы си лъапсэр.

ЛЫжыым и макъым зэрызиІэтар зэхихри, фызыжбым пэшыбжэр кыІуихащ.

100

Мэчыхъу а бжэмкІэ плъэри:

– Гурытхэ я нысэ, мы тІур цІыху икІэщ, Абрэджым и ныбжьэгъухэщ. Мо куэбжэпэм зэрыфІэкІыу, си хьэр еутІыпщ. Абы щхьэкІэ зыми емыкІу кытхуищІынукыым.

– СыгуфІэжу згъээщІэнщ, лЫжь, уи унафэр.

– Сэ ухущІезгъэгъуэжынщ а пщІэм, ХьэтІохъуцокъуэпщыр зи щакІуэ гъэсэн! – и нэхэм хъуаскІэ къащІыху, ПІэтІрэш йоплъ Мэчыхъу. – Дэ ІуэхукІэдыкыпхуэкІуат, ауэ уи бзэ дыджыжбым и зэранкІэ зыри жыдмыІэу дыдэкІыжынщ. Быдэу ис а уи гъуэлъыпІэжбым! Кытетдгъээнущ дэ иджыри...

XXVI

Лабэрэ Уарпрэ я тІуащІэм Къаплъэн-Джэрий и дзэ абрагъуэр щыдыхьам дыгъэр уэгу курыкупсэм пэзазэу итт.

Хъаныдзэм увыпІэ-тІысыпІэ щихуам и ижырабгъур абазэхэ къурш уэсылъэхэрщ, сэмэгумкІэ, хы Іузэвым зынихьэсыну пІащІэу, Псыжь йоукІуриех. Хъаныдзэм иджыри кыпэщылът КІэмыргуейр, Мэхъуэшыр, Беслъэнейр. Къэбэрдейм нэсын папщІэ мазибл гъуэгуанэ иджыри кызэринэкІын хуейт. ЕпІэщІэкІыу кърымхэм яукъуэдийрт шэтырхэр. Гъуэгуанэ мэджыт-шэтырыр щхьэхуэу ягъэувакІэт.

Хъаным, и Іэбэлагъхэр и кІэнтІыІу щызэрыдзауэ гупсысэурэ, Лабэ Іуфэр мыпІащІэу кызэхикІухьырт. Псы адрьщІым зэпрыплъ Къаплъэн-Джэрий и ужь иту кІэлъыкІуатэрт ІуэхутхьэбзащІэ

нэплгыснэҮсхэр. Хъаныр зэрыбауэм зыдашэцІ-зыдагъэшыжурэ, и Іэпхъуамбэр шыпІэжъэжъэным щтэІэщтаблэу пэплъэхэрт. Дыгъэ бзийр уэру зытепщІыпщІэ псыежэхыр иджы фЫщІафэ хъуауэ кыпщыхъурт. Пшахъуавэ Іуфэр нэпкъ гуэщэтахуэу зэтешІэрт. Псы Іуфэм пэмыжыжъэу щыт жыг баринэшхуэм и жъауэм хагъэуват хъаным и шэнт-тахътэр. Хъаныр кызэплъэкІри, абыхэм Іэ яхуищІащ, жыжъэу фыІукІуэтыт, жыхуиІэу. ПщылІхэр щІыбагъкІэ икІуэтурэ, псынщІэу ІубзэхыкІыжащ.

Псыжъ, Уарп, Лабэ, Инжыдж псыежэххэр Къапльэн-Джэрий и щыпэлыагъутэкъым. Иджыри щыщІалэ танэм, ар къакІэлызэхэхэекІуэу щытат мы щІыпІэм щыпсэу нэгъуейхэм. Хъаным Лабэпси Уарпыпси Іухуат, уеблэмэ, зэгуэрым Инжыдж итхъэлэрэ пэт, кърагъэлат. А щІалэгъуэ жыжъэм и лыагъуэхэр нобэрей гъуэгуанэм къришэлІэжурэ, Къапльэн-Джэрий мамыру гупсысэрт: «Псыежэххэри цІыхухэм ещхъщ. Мыгупсысэххэу, зыщІыпІэкІэ зэрохъ ахэр. ЩІэжэри здэжэри зэтеувыІэу зэпалытыркъым. ЯщІэркъым абыхэм къапэплъэр: псыдзэ хъэмэрэ псыгъуж? Мо дыгъэм ирегъэзыхри, ипщэкІэ щыкъуохъэ, дэращи, дэгъэзеигъуэ защІэ тщІыуэрэ ар кыздикІа ищхъэрэмкІэ допІащІэ. Алыхъ лъэщ, уэ зыращ дэ кытпэплъэм щыгъуазэр, уэ зым дышщогугъ ди мураду хъуар кыдэбгъэхъулІэну!»

... Зэуэзэпсэу хъаным и нэгу кыщІэуващ и къуэш Менлы-Джэрий. Иджыпсту ар тырку султІаным иІыгъщ, хъумақІуэ иригъэувэлІауэ. Хъаным езыми зигъэкъуэншэжырт и къуэшым кыпщыщІамкІэ: «И лЫгъэр здынэсыр игъэлъэгъуэным хущІэкъуу, ар Къэбэрдейм кІуат! КъызэдэІуатэкъым, бетэмал... КІуамэ, сыт? ФЫ щІиха? И щхъэр зыфІихыжри, Кърымри игъэпудащ. СултІаным апхуэдэхэр, дауи, игъэгъуркъым. Иджы дэ Къэбэрдейм докІуэ. Менлы-Джэрий и емыкІур къэттхъэщІыжыну. Нэхъапэм къапытхыу щытар къатехъэлъати, иджы хъэлъэм и мыхъыр едгъэхъыну докІуэ. Муртаз-пэщэм кытхуишамрэ ди кърывыдзэмрэ Іэлигъуэт-пэщэм и нэгъуей минищІыр къахыхъэрэ, «сэнджакъбей» лЫщхъэ ІэнатІэр султІаным зыхуигъэфэща Бэлэтокъуэм и шу щитхур кыткъуэу-вэжмэ, жыр кыщепщэр Къэбэрдейм зыхищІэнщ! Шэрджэс Ипщэм и лЫщхъэу султІаным хиха кІэмыргуеипщ сэнджакъбейм нэмыщІ, къэбэрдейхэм захуэзыгъэгуса Щоджэныкъуэ и шухэмрэ, аддэ Шэрджыщхъэ къису Къэбэрдейм кыщытпэплъэ къушхъэ-тэтэрхэмрэ кытхыхъэжмэ... мин хыщІым дыщІегъу!»

Хъаныр, арэзыуэ и ІэгъуитІыр зэщихъуэри, кыпыгуфІыкІащ. ИщІэжыртэкъэ хъаным мы зекІуэр кыдэзымыІыгъахэр?! Къэбэрдейм къезауэмэ, Кърымыр хилъэфэну жаІэу кыпэувахэр щыгъупщакъым Къапльэн-Джэрий! Игу ильщ тезыгъэгущхуэу кыщытхъуахэм я цІэхэри. Уоу, тхъэкІумэшхуэщ хъаныр икІи тхъэкІумафІэщ... Псори зэуэзэпсэу къепхъуатэ: бзэгур, щІагъыбзэр, щытхур, хъуэрыбзэр, убзэр, чэнджэщыр – псори зэригъэкІэсурэ, джэду и къуэ дзы-

гъуащэу, цыху тасхьапэхэм я нэхъ гушыкыгъуэ цанлъэхэр пащцэ налъэ зырызу игъэпэхъажьэурэ къызэдегъэудж.

Къапльэн-Джэрий псы Гуфэм къыгуэтыжурэ, и Гэпхуамбищыр щигъаджэм, пщылэхэр лъэпантхуэу къызэхуэсыжри, шэнт-тахътэр ягъэпэхуащ. Псыежэх нэпкъым фыуэ пэлэщцэу ягъэува тахътэм кърым хъаныр итфысхъэри, арэзыныгъэ куу щцэлыу щатэурэ и блэгъукIэ Гувышхуэхэр тахътэ натIэм тыншу иригъэщцэу. Лъахъстэн гъуабжэ пIащцэу къыхэщцэу лъей шабэхэр игъэщцэу, лым и лъэтхъэм-пабгъуэхэр иукъуэдия щхъэкIэ, псэм зримыгъэукъуэдийуэ гурыщхуэу къыркуэ къыдэпэщцэрт. Хъаным и нэ фыцIэ-гъуатIафэхэр напIэ ешам щцэригъэщцэу щхъэкIэ, шэч мыщхъэпэхэр зыщцэамылъафэурэ къэщцэуэрт. Гъуэгуанэр сыт щыгъуи къэхъэлъэкIырт Къапльэн-Джэрий. МызыгъуэукIэ а хъэлъэм зыкытрагъэщцэуэрт шэч егъухэмрэ гурыщхуэу зэхэмыбзхэмрэ.

«Дызэрымыгугъуэ Гуэхум зыкытхузэридзэкIыжмэ-щэ? – пIейтэйтэр лы ешар. Арыххэуи игу игъэфыжурэ: – Хъэуэ! Мин хыщцэу щцэу щхъэ бжыгъуэу зэхэт дээр къыщыпкъуэтым и деж зэдзэкIыжыпIэ лъэпкъ щцэу. Апхуэдэ къэхуэ хабзэкъым!»

Къапльэн-Джэрий здэщысым Уракъ мырзэр лъапэщцэуэу къы-хуокIуэ:

– Хъану щцэу я хъаныж... Мы псым хэс бдзэжъейр хуабжыу хуц-хуэу лъапэщцэу.

Къапльэн-Джэрий зэгуэпауэ мырзэм йоплъ: «Мыбы къыгурыгуэу къыщцэу щцэу дыщцэу. Зауэ лыгъэр зи нэкунапэхэрщ сэ къыздесшэжыар... Мыр-щэ?»

– Дэ, мырзэ, нэгъуэщцэу бдзэжъейр лIэужыгъуэщцэу дызэщцэу ди му-радыр!

– ЗэрыжыпIэщ, хъан, зэрыжыпIэщ.

– Дэнэ щцэу зэхуэтшэсыну жыхуэтIа дзэпщхэр?

– Моуэ къэсынуц ахэри. Дапоплъэ, хъан.

– Зыгуэрым дыпэплъэну ди къалэнкъым! Къытпрыреплъэ езы-хэр... Псыежэх Гуфэм жыг баринэ дахэ Гутц, – мырзэм зыхуегъазэ хъа-ным, – сэ-тIэ си тахътэр сыт мы дыгъэвэхым къыщцэу щцэу?

– А жыг жъауэр, дыгъэр зи теплъэ, Гуфэ нэпкъым пэгъунэгъуэуэщцэу.

– Сыт... нэпкъым симышэчынкIэ гурыщхуэу фцэу?

– Хъэуэ, хъану щцэу я хъаныж, уи Iэпэр здэпщцэу дэркIэ насып Iэгубжыщцэу... Ауэ... адыгэхэм ди дзыхъ едгъэзыркъыми, дысакъыу арщ.

– Адыгэхэр езыхэр къытщрешына! – Къапльэн-Джэрий и Iэшхуэр жыг баринэр здэщытымкIэ ешири: – Вгъэпэхуэу тахътэр!

АрщхъэкIэ жыг баринэри къегуэпакъым хъаным. Къапльэн-Джэрий и псэр аргуэру илъэдэжаш Кърымым. И нэгум къыщцэу хъан гуащэ Алсу. Хъан гуащэр и щхъэгъусэм щцэу зекIуэ кIуэну лъагуэурэ къыгъэнат. Бахъшысэрей нэщцэу дэт хъан уардэ-унэм Къапльэн-Джэрий щцэу щцэу Алсу хуабжыу къытехъэлъэрт.

«Къыздэсшауэ щытамэ, сыту дахэ куэд ильагъунут хъан гуащэм! Ди щыпIэм и хуэдэу, дунейр щыщIэращIэщ мы лъахэм. Ауэ мыбыкIэ щыIэ бгыхэр нэгъуэщIщ, щхъуантIагъэм хокIуадэ къыр дзакIэхэр. Мо мээ Iувхэм шыкуэдщ пхъэщхъэмыщхъальгъэ жыгхэри. Къуршыщхъэхэм я уэс пыIэхэм Iуплэнтэкъэ Алсу? Мылылгъэхэм къащIэж къуршып-сыр Iухуэнтэкъэ си дахэм? Жэщхэр-щэ... Къэдабэ вындыкIэм вагъуэ налкъутхэр щызэподжэгу! Къызэрыздэзмышам и гуIэфIгешIэжу Алсу хуэсхъынщ ХъэтIохъушокъуэ гуащэм и щыIу-бгырыпхыр. Алсу и бгы псыгъуэ лантIэм си IэкIэ ешсэкIынщ а бгырыпх лъапIэр! Абы и закъуэ?! Къэбэрдейм сызэрехъэу, а къэкIуэсэжаитIыр къэзубыдыжынщи, тIури зэщIыгъуу, хъан гуащэм хуэсшэжынщ! Абыхэм гуащэм унафэ ятрищIыхъынщ, езыр зэрыхуейм хуэдэу».

АдэкIэ Къаплгъэн-Джэрий игу къыгъэкIыжащ Диваныр щызэ-хуэсам къыпэщIэувахэр: «Мыдэ згъээжмэ, сахурикъунщ абыхэм и! Я щхъэм къищхъэрыуэхукIэ, цIыхур ягъэжакъуэу есащ. ЩыкIыпащ иджы. Къыжъэдэткъуэну и чэзущ...»

Псым узэпрыкIмэ къыщылгъ мэзым шу гуп къызэрыхэкIар щилъагъум, Къаплгъэн-Джэрий зыкъиIэтри, сэшхуэ Iэпщэр икъузащ. Щхъэхъумэхэм занщIэу хъаныр хъурейуэ къаувыхъащ.

– Хэт сымэ ахэр? – Уракъ мырзэм хушIоплгъ хъаныр.

– Ахэр... ахэр, – гужъеяуэ къопсалгъэ мырзэр, – сыщымыуэмэ, шэрджэсхэрщ...

– Сыщыуэмэ! Сыщымыуэмэ! Дэнэ щыIэ ди зауэлIхэр?

– Мис, ди гупэм къиуващ ахэр. Шэрджэсхэр мышынэу псым къызэпрыкIынукъым, хъанхэм я хъаныж. Я сэшхуэхэр къытхуагъэдэлъэнурэ загъэбзэхыжынущ. Аращ сыт щыгъуи я хъэлыр.

Къаплгъэн-Джэрий сэшхуэ Iэпщэр иутIыпщыжщ, и къэптал щыIуителгыр ириукъуэдиехри, мамыру тахътэм зригъэщэтэжащ. Гузави шыни къищыртэкъым хъаным и нэгу. Ауэ адыгэ-шэрджэс шухэр Уракъ мырзэ зэрымугъауэ къыщIэкIащ. Абыхэм ящыщ зы нэпкъым къыIукIуэтапэри, тэтэрыбзэкIэ къэкIиящ:

– Кърым хъан! Уи Iэлигъуэт-пэщэ быртIым цIыкIур лъащIэрыщэу ныпхудогъэкIуэж. Ди фIэхъус сэламыр абы ныпхуихъынщ. Уигу умыгъэныкъуэ, куэдрэ фежъэн хуей хъунукъым абы.

– Хэт а щIалэ напэншэр?.. И макъыр сцIыху хуэдэ?.. – щIоупщIэ хъаныр.

– Ущыуэркъым, дыгъэр зи теплгъэ. КIэмыргуеипщ Бэлэтокъуэм и пхъурылгъхуш ар, Даурщ.

– Ы-ы-ы! – гызыжу къыкъуэлгъыкIащ Къаплгъэн-Джэрий и бампIэ зэзыр. Хъаным игу къэкIыжащ «сэнджакъбей» цIэр султIаным зыхуигъэфэща кIэмыргуеипщым къыхуздихъа сэшхуэр – Ахъмэд султIаным и тыгъэр – иритыжын зэрыхуейр. Арыххэуи къыщиудри: – Догуэт, ара Абрэдж мырзэм и къуэр?

– НтIэ, и къуэщ, ауэ ар и адэм пэувыжащ.

– Езы Бэлэтокъуэпщыр-щэ?

– Хъанышхуэ, кIэмыргуеипщыр гугъуц къыбгурыIуэну. Бдзэ-жьейм хуэдэу пIэщIоцIэнлъри, игу илъыр, плъэкIмэ, къащIэ! Мыдэ, Кърымым и лIыкIуэ Iэлигъуэт-пэщэр къэсмэ, пкърыупщIыхь. А тIур фIыуэ зэроцIыху, – гъэхуауэ жэуап къетыж Уракъ мырзэм.

– Уи псалъэр кIыхьщи, и купщIэр нэфщ. Дэнэ щыIэ езыр а сызэупщIыну? Си упщIэхэм жэуап къаритыфыну зылI къыфхэмыту ара? – губжьыпат иджы хъаныр. – Зыгуэрым къызгурыывгъаIуэ мыбдеж къыщекIуэкIыр!

Хъаныр зилыгъуэжу зэщIэплъэрт. Жэуап къызыпихынур псы Iуфэ мэххэра нэхъей, ихъурегъыр зэхиплъыхъурэ здэпапщэм, мэз лъапэм щIэтурэ, дзэ увыIэпIэмкIэ къекIуэкI лъэсырызекIуэ гуп къыIэщIэлъэгъуащ. Бгъунжу щIэщэтурэ елъэбышауэ Iэлигъуэт-пэщэр я пашэу, Къапльэн-Джэрий лъапщIэу къыхуэкIуэрт Iэщэ лIэужыгъуэ гуэри зыкIэрымылъыж лIы щхъэпщIэ гуп.

Хъаным пэгъунэгъу къызэрыхъуу, Iэлигъуэт лъэгуажъэ-мыщхъэу тIысри, и щхъэр лъахъшэу игъэщхъащ. Апхуэдэ дыдэу къыкIэлъытIысащ и гъусэхэри.

Къапльэн-Джэрий тахъгэм зыкъриIэтыкIщ, и блыгущIэтхэм гуемыIуу яхуеплъэкIри, Iэлигъуэт-пэщэм зыхуигъазэу, и дзэхэм къадэпсэлъыкIащ:

– Тэдж. – ИтIанэ щIэупщIащ: – Сыт къыфщыщIар?..

– Уи деж дыкъакуэу гъуэгу дыздытетым, хъану щыIэм я хъаныж, уащхъуэдэмыщхъуэу шэрджэхэр мэзым къызэрыщIэхри, тхуэмыфащэ ялэжьащ: ди ши, ди Iэщи, ди пыIи ттрахащ. Къытхуэгъэгъу, Алыхым и лIыкIуэ.

– Сэ фхуэзгъэгъууи сощI, апхуэдэ икIагъэр фэ дауэ вгъэгъуну?

– Шэрджэхэм ялъ дгъэжэнщ!

– Сэнджакъбей Бэлэтокъуэр къыздэпшэну дызэгурыIуатэкъэ?

– Абы, хъанхэм я хъаныж, зыкъыдигъэгъуэтакъым. ЗытфигъэпщкIуащ...

Iэлигъуэт-пэщэм жиIар щхъэдигъэIухри, Къапльэн-Джэрий лъэгуажъэмыщхъэу къыпэщыс адреи гупым ней-нейуэ яхэплъащ:

– Фэ укIытэншэхэм хэт нэхъыжьыр?

– Сэращ, – жиIэри, Бэубэч бейгуэлым и щхъэр нэхъри лъахъшэу ирихъащ.

– Уракъ мырзэ, – къыпещэ хъаным, – уэри мыбы лъэгуажъэ-мыщхъэу къыбгъэдэувэт! Хъанымрэ пэщэмрэ зэрахъумэ хабзэр фигу къэзгъэкIыжынщ... – Къапльэн-Джэрий лIитIыр щIопщымкIэ гуащIэу зэпилъащIэщ, зыкъыгъээжри, Iэлигъуэт-пэщэм и IэфракIэм ентIэIу щIыкIэу шэтырым иригъэблагъэурэ, щхъэхъумэхэм яхуидзащ:

– ЦIыху щыгъэтауэ, бзу блыремылъэт си шэтырыщхъэ!

Фэ пщыIэм щIыхъэжа хъаным Iэлигъуэт-пэщэр здэтIысынур иригъэлъагъуу, щIопщ дакъэр ешийри, езыри мыпIащIэу тахъгэм

йотҮысхьэ. Шымт хъаныр. Къапльэн-Джэрий иджыпсту зэгупсысыр псы Іуфэм къыщыкІия адыгэхэр артэкъым. Іэлигъуэт-пэщэр къызэрыхуэкІуа теплэми къелынут хъаныр. Ахэр зыми щыщтэкъым... Пэщэр жьэмщхьэму къыщІэкІамэ, ар езым и Іуэхужщ. Хъаныр иджыпсту нэхъ зэгупсысыр кІэмыргуеипщырт, Ахьмэд султҮаным къыхуригъэхьа дыщэ сэшхуэр ІэщІильхьэжыну зыпэплъэ Бэлэтокъуэрт. Дэнэ ихьыну иджы а тыгъэр? Пхъуантэдэлъу кІэмыргуеипщым хуигъэтІыгъуэнщ, модрейр щІегъуэжу къэунэхужыху! Къапльэн-Джэрий и акъылым къыхуигъэтІасэртэкъым Бэлэтокъуэм къыщыщІаинкІэ хъунур. Мыбдеж къыхуэтІысыжа быртҮымым зыгуэр имыбзыщІу пІэрэ? Армырамэ, сыт кІэмыргуеипщым и пхъурылхур ІэштҮымгъэдалъэкІэ псы Іуфэм къыщІыІуувар? Псом нэхърэ нэхъеижраци, дауэ султҮаным зэрыгуригъэІуэнур мыбдеж къыщекІуэкІам и щхьэусыгъуэр? Бэлэтокъуэр Тыркумрэ Кърымымрэ къепщІыжар пэжмэ, султҮанри, хъанри, абыхэм зэІапаха дыщэ сэшхуэри щІэнэкІалъэу тхыдэм къыхэнэнущ! Хьэ жыІэщІэ щІэщтэжам ещхьу, мыбдеж къэтҮыса пэщэм ущыгугъри хуэнщІей къэным уеІунщІри зыщ... «Къыдэдважурэ, Іуэхум и пэжыпІэрщызэхэдгъэкІын щытыкІэкъым иджыпсту дызэрытыр. Мы Къэбэрдей зекІуэм и кІэ дызэриплъэу, Іэлигъуэт-пэщэри кІэмыргуеипщри зэкІэрыщІауэ щІезгъэлъэфэнщ а сэ зэгуэр сызымытхьэла Инжыджыжъым...»

ІкІэм-ікІэжым Къапльэн-Джэрий и дамэхэр ишэщІщ, къэр-уакъ ферс хэдыкІар зыщхьэригъээзэгъэжри, зизыІуэнтҮыхьу къыпэщыс Іэлигъуэт хуеплъэкІащ:

– ЗэрыжыпІэмкІэ, Бэлэтокъуэпщым, дзасэри мылынцІу, лыри мыцІынэу, и Іуэхухэр мызыгъуэгукІэ хузэгъэкІуэкІащ. Аратэкъэ адыгэхэм зэрыжаІэр?

– Аращ, дыгъэр зи теплэ, аращ. КІэмыргуеипщыр е егъэлеяуэ Іущщ, е икъукІэ хьылэшыщ. Ди дзэхэр мэл хъушэкІэ къызэригъэпэщарэ пэт, еплъ а къыткІэщІищІыхьыжам...

– Кърымым щыпсэу ермэлыхэмрэ алыджхэмрэ зэрыжаІэм тепщІыхьмэ, хьылагъэри акъылым щыщщ. Къэбэрдейм щызэхэдгъэкІынкъэ абы и пэжыпІэр!

Къапльэн-Джэрий Іэлигъуэт-пэщэм зыхуегъазэри:

– ДяпэкІэ зэи, зэхэхрэ, зэи си пащхьэм лъэгуажьэмыщхьэу укымытҮысхьэ!

– Хъанхэм я хъаныж, лъэгуажьэмыщхьэу уи пащхьэ къыщыслъэІужар гъэгъуныгъэщ. АдреитҮым ещхьу, щІопщкІэ сызэщІэпхулыкІами схуэфэщэпст.

– ЖысІащ зэ жыІэгъуэу: «Хьэуэ!» Сызыхуэмейщ ар. Уракъ мырзэ, Муртаз-пэщэр щыхэтыр зэбгъэщІа? ЩІэх къэсыну? Сэ къыспэплъэным и пІэкІэ, сапэплъэн хуей щІэхъуар къызгурывгъаІуэт иджы! ЛыкІуэхэр вгъэкІуакъэ?

– НтІэ, нтІэ! Псори гъуэгу тетщ, Алыхьым и лыкІуэ! Иджыпсту

кьэсынухэщ, – зэкІэлъегъэпІащІэ Уракъым.

«Алыхъым и лЫкІуэу» кьызэралъытар игу дыхъэпауэ, Къапльэн-Джэрий напІэ кьэпщэхэр хьэлъэу ирехъэхыжри, нэхъ макъ шабэкІэ:

– Іэнэр кьэвухуэ. Псори гьуэгуи зэхиукІащ. МэжэлІагъэнщ. Мыдрейуэ... нетІэ псы Іуфэм кьыщытщыщІар ди зэхуаку кьыдренэж. Муртаз-пэщэми ар щІищІэн щыІэкъым. Іуэхум и пэжыпІэм зыщыдыгъэгъуазэ щІыкІэ Бегъымбар лъапІэмрэ Алыхъымрэ я лЫкІуэ Ахьмэд султІаныр дгъэпІейтеинкъым.

Шэджагъуэ нэмэз уахътым мащІэу кьыкІэрыхуауэ кьэсащ Муртаз-пэщэр. ПашІэу андез иштэри, ар мэджыт-шэтырым щІыхъащ. Къапльэн-Джэрийрэ Іэлигъуэт-пэщэмрэ нэмэз ящІу тетти, абыхэм я щІыбагыІуэкІэ пэщэм нэмэзлыкъ щіубгъури, сэлам итурэ Алыхъым зыхуигъэзащ... Хъанырэ пэщэмрэ я нэмэзыр нахъэсауэ мэджыт-шэтырым кьыщыщІэкІыжым, Муртаз-пэщэр иджыри нэмэзлыкъым тетт.

Шэджагъуашхэ Іэнэр щаухуа хъан шэтырым щІэст кърым хъанырэ нэгъуей мырзэмрэ. Муртаз-пэщэм нэмэзыр щіухыным пэплъэрт ахэр. Куэд дэмыкІыу, шэтырым кьыщІыхъащ лЫ кьуэгу екІу. Къапльэн-Джэрийрэ нэгъуей мырзэмрэ кьэтэджри Муртаз-пэщэм сэлам ирахащ.

ЛІищыры ерыскъым хэІэбэурэ уэршэрыт:

– УкьыздикІам сыт щыхъыбар, Муртаз? Алыхъ лъапІэм и нэмэз уахътым укьызэрыкІэрыхур щытлъагъум, гьуэгуи щыщІ ди гугъат, – жеІэ хъаным.

ШыІэныгъэ хэлъу ерагъкІэ псалъэ пэтми, Къапльэн-Джэрий игукІэ зишыхъыжырт: «Си лъакъуитІыр ундэрэбжьащ сыножьбэурэ!»

– Алыхъым и нэмэз уахътыр лъапІэщ. Ар зэи блэбгъэкІ хъунукъым. Шэрджэс кьурш лъагъуэ мыщІыхухэм дигъуэщыхъри, дыкъэгъуауэ арщ. Алыхъым и шыкурти, нэмэзыр блэмыкІыпэу дыкъэсыфащ.

– Гьуэгуи зыри лъэпощхъэпо фыщрихъэлІакъэ? – гурыфІыгъуэ щэху гуэрым и псэр щІиІуэтыкІыурэ Іэлигъуэт-пэщэр тырку дзэпщым йоплъри, Къапльэн-Джэрий и нэхэр зэрызэхэзежам щышынажауэ, псалъэр нэгъуэщІ лъэныкьуэкІэ еунэтІ: – ТІэкІу укьэгъуаами, Алыхъым апхуэдэу иухати, нэмэзыр зэдэтщІащ. Ахьмэд султІан нэхум уэ пхуэдэ дзэпщ лъэрызехъэ кьызэрытхуигъэкІуам си щхъэкІэ хуабжыу сыщогуфІыкІ.

– Уэсэлам-хъэлейкум! Гуапэм и лейщ Ахьмэд султІан щэджащэм и щІэр мы Шэрджэс щІыналъэми зэрыщагъэлъапІэр. ТекІуэныгъэр ди Іэдакъэ щІэлъу дгъээжэмэ, султІаным хуэсІуэтэжынщ ар, – педзыж Муртаз-пэщэми, адэкІэ хъаным дежкІэ зегъазэ: – КІэмыргъуеипщыр слъагъуркьыми? Бегъымбар лъапІэм и лЫкІуэ Ахьмэд султІаным абы кьыхуигъэфэщащ Шэрджэс Ипщэм щіыгъ дзэхэм я лЫщхъэ кьалэныр.

– Бэлэтокъуэпщыр иджыпсту ди ІуэхухэмкІэ зэхэзокІуэ. Нобэ-пщэдей, Іэмал кызыэрытхуихуэу, ари уэзгэцІыхунуц. Ахьмэд сулытІаным Бэлэтокъуэм кыхузигъэхьа дыщэ сэшхуэр си пхьуантэм дэзгъэлыщ. Уэрэ сэрэ дызэщІыгъуу ІэщІэтлхьэжмэ нэхъ сфІэекІуц. Мыдэ кыджеІэт Урысеймрэ Швециемрэ я зауэр здынэсар?

– БжесІэнуц, хьан. Дауэ бжезмыІэу? Къэбэрдейм кІэ зэретту, ди дээшхуэр а зэрызэкъуэту Карл XII пащтыхьым и лъэныкъуэ хьунуц. Арац ди сулытІаным и мурадри, Алыхьым ар куэдрэ кытхуихьумэ!

Тырку дзэпщым иджыпсту жиІэхэр и щыпэзэхэх хуэдэ, Къапльэн-Джэрий и щхьэр лъагэу иІэтащ. Муртаз-пэцэрти, а жиІэр жиІэурэ:

– ... Дэ ди закъуэкъым, хьан, Карл гухьэнур. Украинэм и гетман Мазепи кыдгухьэжынуц.

Лъахьстэн шабэ зытебза щхьэнтэ цІыкІум ІэфракІэпэкІэ зытригъащІэурэ, Къапльэн-Джэрий хылагъэ хэлъу подыхьэшхыкІри:

– Сыт, Мазепэ урыс пащтыхь нэшхуэм имыныбжьэгъужу, имыакъылэгъужу ара?

– Уэрэ сэрэ нобэрей ІуэхукІэ дызэгъусэщ, ауэ пщэдей къэхьунур хэт зыщІэр? – и пащІэкІэ щІогуфІыкІ тырку дзэпщыр. – Курдхэм я жыІауэ, зыри умыгъэщІагъуэ, мы дуней хьэхужьым кыщымыхьу щыІэкъым. А псом дэ ди Іуэху хэлъкъым. Дэ ди къалэныр дызэуэнырщ, Іэщэ къарукІэ урыс джаурхэм – Алыхьым и бийхэм – зедгъэщІэжынырщ. Ирырелъагъу хэт нэхъ Іэпщацэми!

XXVII

Урысей тхыдэм «Щэхубзэ» цІэ лейр иІэу хыхьа пащтыхь Алексей 1689 гьэм дунейм ехыжри, абы и къуэ Пётр пащтыхьыгъуэр лъысат. Пётр I кызыкъуихащ и ныбжьым хуэмыфэщэн акъылыфІагъэ. Пащтыхь щІалэр зи ужь ихьа къэрал зэхъуэкІыныгъэхэм Урысей жылагъуэр хуэхьэзыртэкъым, абы кыхэкІыуи Пётр I и мурадхэр кыдэзыІыгъыр егъэлеяуэ мащІэт. Къэрал кІуэцІым тегъэщІапІэ кыщыщыхуэмыгъуэтым, пащтыхь щІалэр гьунэгъухэмкІэ еплъэкІыу хуежыащ. Пётр I дэщІэгъу къищІахэм ящыщт Сэмэгурабгъу Украинэм и гетман Мазепэр. А лъэхьэнэм Ижырабгъу Украинэр Польшэм и лъэгущІэтынти, Мазепэм Іэмалу щыІэр зэкІэрихьэрт, шляхт тепщэгъуэм лъахэ щІэлъэныкъуэр кыІэщІихыжу, УкраинитІри зы къэралыгъуэ (Малороссие) ищІыну. Пащтыхь Пётр I и ныбжьэгъугъэм Мазепэм и фейдэ зэрыхэлъыр зым и дежкІи бзыщІатэкъым. Польшэмрэ Швециемрэ я хьэрис-кхьуэрисхэр урыс пащтыхьым кыІуридзэжкІэрэ, Мазепэрэ Пётр I яку псы дэткІуакъым зыкъомрэ.

Урыс пащтыхьым и блыгущІэтхэм къагурыІуэххэртэкъым Мазепэм хуэдэ лъэпкъылІ фейдэщІэхым уи дзыхь зэрэбгъэзынур. И кІэн кыщикІа дакъыкъэм Пётр I утыку къринэу, гетманыр зэре-

жэжыну́р дэтхэ́нэми кыгуры́уэну́т. Урыс пащтыхы́м апхуэ́ди-
зу жы́лэзыф́лэщү Мазепэм дзыхь щ́лыхуи́щл щхьэу́сыгы́уэми тегьэ́-
щл́апл́эу ил́эт, мащ́лэ́-куэдми, лл́эщл́ыгы́уэ пл́анэ...

Нт́лэ, лл́эщл́ыгы́уэ пл́анэќлэ Украинэ́р зыхуэ́пэжа Урысейм иджы
Пётр I пащтыхь щыхуэ́хьум, гетманым и днепр кьэ́закхьэ́р, дауи,
пащтыхы́щлэм и дэщл́эгьуу кы́хуигьэ́клу́ат. Мазепэр Пётр I мызэ́-
мыт́лэу кьелъэ́уащ, Малоросси́ем и лу́эхумќлэ зы́дигьэ́лэпы́кьун и
гугьэ́у. Арщхьэ́клэ урыс пащтыхы́р течы́гы́уейт: Польшэмрэ Урысейм-
рэ яку иль зэгуры́уэны́гьэм ебэ́кьуэ́ну Пётр I тегу́шхуэ́ртэ́кьым. Ма-
зепэм ар гужы́гьэ́ж хуэ́хьуащ иќли, хуты́кьуауэ щы́зэрихьэ́лэжы́нум
пэплъэ́у, зиу́щэхуащ. Кьэ́сащ а п́алъэ́ри: 1704 гьэм Шве́цием и дзэр
Польшэм зэрихьар кы́гьэ́сэбэ́при, Мазепэм Ижы́рабгы́ Украинэ́р
зэуэ иу́быды́жащ.

Апщ́ондэху Шве́цием Саксо́ниемрэ Польшэмрэ зэтрикьу́тэ-
ри, Польшэм и пащтыхь А́вгуст II кы́траха пащтыхь та́жыр езы
Шве́цием и дэщл́эгьу Ле́щинский Стани́слав щхьэ́ратл́эгьащ. Ста-
нислави, пащтыхы́гы́уэр зэры́лэрыхьэ́ххэу, Урысеймрэ Польшэм-
рэ я зэгуры́уэны́гьэр икьу́тэжащ. Мазепэм и лу́эхур иджы хэ́плъэ́-
гы́уэт: зыщл́эхьуэ́пса Малоросси́ер щихуэ́фыну́р Карл XII Польшэм-
рэ ягуры́уэмэт. Шве́циер теќлуэ́ну кы́лгы́тэ́ри, Полтавэ́ зауэм лу́эхур
щы́зэрынэхьэ́сым, Пётр I и щл́ыб хуи́гы́азэ́ри, Шве́цием и лъэ́ныкьу́эу
кьэува́щ гетманы́р.

Арщхьэ́клэ Мазепэр зэрымы́гугьауэ кы́щл́эќлри, и кьэ́-
закхьэм зыкьа́лэ́тащ. Урысейм кьу́лыкьу хуащ́лэу ильэ́с куэдќлэ
кьэ́гы́уэгуры́клу́а зауэл́хэр иджы зэ́бгрыќлэжы́пэу щыхуе́жьэм, Ма-
зепэм кьаќлэщл́ищл́ыхьар зи щхьэм нэ́са Меньши́ковым и гупым Ба-
ту́рин быда́плэр зауэ́клэ кьа́щтэ́ри, гетманым кы́хуэ́на кьэ́закьы́дзэр
зэтрау́клэ́пащ. Ар кы́щыхьу́ар 1708 гьэ́рщ.

лу́эхур кы́зэреќлуэ́клар пащтыхь Пётр I и де́ж щы́нэ́сам и ф́лэщ
хьуа́кьым: Мазепэр кьепц́лэ́жауэ жызы́ла полковникхэу Искрэ́рэ Ко-
чубейрэ́ я щхьэ́хэр урыс пащтыхь губж́ям и унафэ́клэ пау́щл́ащ...

Пащтыхь Пётр I хэ́клэ́сауэ кы́гуры́уэ́жат зауэл́ хейт́ыр, и
нэм лы́ы кы́трихуэ́у, зэры́лэщл́эу́клар, арщхьэ́клэ лэ́фраклэм едзэ́кьэ́-
жыф щы́лэ?! А кы́лэщл́эщл́ам Мазепэр кы́зэре́пц́лэ́жар хыхьэ́жауэ,
урыс пащтыхы́р иджы щхьэ́лажьэ́т. И ф́лэщ хуэ́щл́ыртэ́кьым гетма-
ным кьри́щлар. Кы́тригьэ́зэ́журэ зэу́щл́ыжы́рт: «Сэ́ езы́м сщл́эхэр
пэ́ж сы́т щы́гы́уи, щы́уагы́э сл́эщл́эщл́эрэ щл́эх-щл́эхьуэ́рэ?» Упц́лэ́ жэ-
уапы́ншэхэм хэ́зэрыхьа пащтыхы́р нэ́щхьейт. Губжы́рт, абы́хэм жэ-
уап кьазэ́рыхуи́мыгы́уэты́фым щхьэ́клэ. «Саксо́ниемрэ Польшэмрэ
ещхьу, ахэр зыхуе́йр Сэмэ́гурабгы́ Украинэ́р кы́шагьэ́щхьэ́ху-
кы́нырщ... Зэры́жа́лэу, жы́ы кьэ́мыпщэ́у, тенджызы́р хьей́ркьым, ат́лэ
пэ́жу п́лэрэ мы́ гетман Мазепэ́ теу́хуауэ жа́лэхэр?.. Епц́лэ́жаќлу́эу ара-
т́лэ мы́р? Апхуэ́диз пц́лэ́ зыхуэ́сщлар, апхуэ́дизрэ сы́зыдэ́лэпы́кьу́ар!»

Пащтыхьыр а гупсысэхэм здыхэтым, кыжьжраIащ Михаил Алегукович Черкасскэр¹, и сабиигьуэ ныбжьэгьур, кызыэркIуар.

– КыщIэвгьэхэ, – жеIэри, пащтыхьыр бжэмкIэ маплъэ.

Пэшышхуэм кыщIыхьа лIыжь жьакIэхум зэрылуплъэу, Пётр и нэгу зэхэуар зэлыIукIри, гуфIэурэ пежыащ. Черкасскэм IэплIэ здыхуищIым, пащтыхьым ээиплIыхьырт и гьусэ щIалитIыр. ФIэхьусыр зэрахуу, пащтыхьымрэ Черкасскэмрэ етIысэха нэужь:

– Дыщыгьуазэщ, Пётр Алексеевич, фи зауэ ехьулIэныгьэхэм. Саксониемрэ Польшэмрэ апхуэдэу кытхущIэкIыжыну хэт и гугьэнт!

– Апхуэдэ ди щыпэлыагьут дэ, Михайлэ? Хьэжьпэжь дыхэхьухьыжащ а зэкIэщIэлыадэ-зэкIэщIэжыжым. Абыи дыкьбелынщ! – мэдыхьэшх Пётр.

– Ауэ сытми дыкьбелын! Ахэр дыщимыгьусэми, Урысейр езыр кьэралыгьуэ лъэщт. ДяпэкIи лъэщынууц. Иджы дытепсэлIыхьынщ дыкьызытекIухьа Iуэхум. Си адэр кыщцалIухьа Кьэбэрдейм кыкIащ мы шынэхьыщIитIыр. Мо ижымкIэ щысыр Шурдымхэ Елэнщ, мыдрейр – Табыщхэ Кьэбардщ.

Черкасскэр здэпсалIэм щIалитIри кызыэдэтэджри, Пётр пащтыхьым жьэпкьыпэ-щхьэгьэщхэ хуащIащ.

– Мыхэр, Пётр Алексеевич, уэркь щIалэхэщ, я лъэпкь и щIыхьлыагьуэ зэраIыгьыжыным иужь итхэщ.

– Абы, Михайлэ, сэ занщIэу гу лыстащ. Зэрыадыгэхэр наIуэщ. Ауэ... сыт хуэдэ IуэхукIэ кыпхуэжIуа уи лъэпкьэгьухэр, апхуэдиз гьуэгуанэр кызыэпачу?! Сэри сыткIэ кысхуейт ахэр? Хьарзынэт, Михайлэ, ди дзэхэм мыпхуэдэ щIалэ екIухэр хэтамэ.

Черкасскэм жиIэнуми нимыгьэсу, пащтыхьым и псалIэхэм кьадэуIэбжьа Елэн Кьэбард зэуэ хуеплэкIри:

– Кытхуэгьэгьу, Урысейм и пащтыхь. Уэри кытхуэгьэгьу, ди лъэпкьэгьу тхьэмадэ, ауэ дэ дыкьыщIежыар ди щхьэ Iуэхукьым – Кьэбэрдей пщы уэлийм дыкьыпхуегьэлIыкIуэ.

ЩIалэм жиIам емыгусысыххэу, Пётр I Черкасскэм йоплIри:

– Михайлэ, Кьэбэрдей жыжьэм щапIа уи лIакьуэгьум урысыбзэ екIу Iурылъщ! Ар дауэ?

Черкасскэм и гуапэт пащтыхьыр кьэзыгьэуIэбжьын гуэр зэрыригьэлыагьуфар. Урыс пащтыхьым и нэ пIащитIыр щIалэхэм чэзууэ ятриубыдэурэ:

– КызоцIыхуж... КызоцIыхуж а лыыр! Иван Васильевич и зэман лъандэрэ Урысейм щыпкьэу кьулыкьу хуэзыхьа адыгэлIыр

¹ Алигьуокьуэ и кьуэ Михаил Черкасскэ Новгород кьалэм шаIыгь дзэм и лIышхьэу кьулыкьу пэрыхьат. «Ар дзэпщу кьалIхуащ» зыхужаIауэ щытар а Черкасскэ дыдэрщ. Тыркумрэ Кьрымымрэ Урысейр щыщызэуа лъэхьэнэм Черкасскэм дзэпщ Iушыгьэ хьилэ кызыкьуиухауэ шытащ. Бантыш-Каменскэр тетхьыащ 1679 гьэм Черкасскэр Киев деж зэрыщызэуам. 1682 гьэм пащтыхьыгьуэм имыхьа Пётр и шыпхуэ нэхьыжь Софье пащтыхь тажыр шхьэратIэгьэну бейгуэлхэм зыкьыщаIэтам, Пётррэ абы и кьуэш Иванрэ дэщIэгьу пэжу ягьуэтыжар а Черкасскэрщ. Абы тетхьыащ Устряров академикьыр. Пащтыхь Пётр зэригьэпэща лъэсыдзэмрэ кхьухьыдзэмрэ я генералиссимус цIэр Черкасскэм кьыхуагьэфэщ 1695 гьэм. Абы тетхьыбыжащ Брикнер.

иджыри а зэрыгуащ! Мыдэ... Швециер и п!э изгьэт!ысхьэжмэ, тырку султ!аным тк!ыбжбу гурызгьэ!уэнущ адыгэхэм я хьэсэпэр дэтхэнэм и хадапхэми. А дэфтэр мыгьуэжьем !э щытеддзэм, бетэмал...

Арыххэу, лей зэрыжи!ар кьыгуро!уэжри, и псалъэмакьым зрегьэхьуэж:

– Фыщымытыт хьэщ!эхэр! Фет!ысэхыт... Дыщысурэ дыпсэ-льэнщ. Михайлэ, уэ уощ!э !уэхур зы!утыр.

Черкасскэм псори кьыгуры!уэрт. Щ!алэхэм я!упльэщ, Пётр еп-льыжри:

– Зи щ!ыхьыр лъагэ, уи деж дыкьэк!уэн ипэ кьихуэу, си шынэхьыщ!эхэм яжес!ащ Кьэбэрдейм ехьэл!ауэ ди !уэху зы!утыр. Сакьыгуры!уауи сф!оуц!

– Михайлэ, пщ!э зыхуэсц! Михайлэ, – ди хьэщ!эхэм дзыхь кьытхуамыщ!у ара? – егьэщ!агьуэ пащтыхьым.

Кьэбард адэк!э хуэхьынүтэкьым мы теплэгьуэ фэрыщ!ыр. Щ!алэм зигьэпсчэу!уу, урыс пащтыхьым и нэкугьуэм хуиту иплъэри:

– Ди лъэпкьэгьу тхьэмадэм и жы!эм шэч кьытетхьэжауэ аркьым уи деж дыкьыщ!эк!уар, Урысейм и пащтыхь. Уи нэк!э дэ укьыт!упльэурэ, уи жьэк!э кьыдэптыну жэуапым дыкьык!эльык!уауэ арщ. Ди адэжхэм я зэман лъандэрэ благьагьэ¹ дяку илгьу дыкьэгьуэгурык!уат Кьэбэрдеймрэ Урысеймрэ. Дипхьу фи нысащ. Дэфтэрк!э зэгуры!уэныгьэ дяку дэльщ. Иджы !уэры!уэтэжу зэхы-дох Тыркумрэ Урысеймрэ зэрэщ!ыл!а дэфтэрымк!э фыкьыддэщ! мыхьуну. Щы!ар щымы!а хуэдэу кьыщ!езыгьэдзыж зэгуры!уэныгьэ зэрызэфщ!ыл!эфам иджы шэч кьытетхьэжыркьым. Лык!уэ дыкьыпхуэзыщ!а Хьэт!охьущокьуэ пщы уэлийм ди нэк!э тлэгьуарщ жет!эжыну. Ар ди лъэпкь хабзэщ.

– Схужеф!эж Хьэт!охьущокьуэм, Карл сызэрытек!уэу, тырку султ!аным и ужь сызэрихьэнур. Схужеф!эж гурэ псэк!э сызэрыфщ!ыгьур. Шэч кьытесхьэркьым пщы уэлийм кьрым хьаныр кьызэрыдимыгьэплъыну.

Урыс пащтыхьым зэтриухьуанщ!эу зэрызиухеижыр Черкасскэм ф!эмащ!э нэхьей, зи гупк!эм исым дежбууэ, кьопсалгьэри:

– Шэч кьытевмыхьэ, щ!алэхэ, урыс пащтыхьыр и псалъэм зэи зэремыщ!ыжыну. Пётр жи!амэ – ищ!энуу...

... Урыс пащтыхьым деж Меньшиковыр пщыхьэщхьэхуегьэзэк!ыу щыщ!ыхьэм:

– Сыт хьыбар? – п!ейтейуэ зишэщ!ащ Пётр.

– Мазепэ мылькур здищтэри щ!эпхьуэжаш, Карл гухьэну.

– Пц!ы бупскьэ, хьэщыльху!

¹ Пащтыхь Грозный Иван и япэ щхьэгьусэ Анастасие дунейм щехыжым, кьэбэрдеипщ Идархэ Темрыкьуэ ипхьу Гуашэнэ щхьэгьусэу ишаш. Чыристан диныр кьыщрагьаштэм, Гуашэнэ ф!ащаш Марие (Мария Темрюковна) ц!эр. Пащтыхь Иван и щхьэгьусэу щыта Анастасиерэ Мариерэ (Гуашэнэ) я бэнхэр иджыпсту щызэбгьэдэтщ Урысейм и кьалашхьэм (Москва) щы!э Архангельскэ соборым и бэнылгьэ щ!ыунэм. XVI л!эщ!ыгьуэ лъандэрэ Урысеймрэ Кьэбэрдеймрэ яку дэля зэгуры!уэныгьэрщ пащтыхь Пётр I зэпц!ыжар.

– Пэжщ жысІэр, Пётр Алексеевич, Мазепэ укынгэщІащ.

«ПцІыр, пэжыр. ЩыІар, щымыІар... Къэбэрдей щІалитІым я зэплъыжыкІар. ПцІыр... Цыхухэр щІызэрымыгъэпэжыфыр... Къэбэрдей щІалэм и Іуплъэгъуэ щІэнэкІалъэр... ПцІыр!» – урыс пащтыхьым кыызэхикІухьырт пэшыр. ИкІэм-икІэжым зэуэ зэщІэувыІыкІри, щІегъуэжа-щІегъуэжа щІыкІэу жиІащ:

– Сэ згъэунэхъуащ Искрэрэ Кочубейрэ... ТІури хейт! Зы Иван гуэрым зы Петро гуэр кынгэщІат, жи... – ИужькІэ Меньшиковым зыхуегъазэ, унафэ хуищІу: – Сыт ущІыщытыр?! Иджыпсту занщІэу докІуэ ди сэлэт лІыхъужьхэр бийм щыпэщІэт щІыпІэм.

Пётр І егупсысыххакъым Меньшиковым и жагъуэ зэрищІам. И гум щІыхъауэ зымыгъэпсэур Мазепэ кыызэрэпщІыжарт, я зэныбжьэгъугъэми, плъапІэу яІахэми зэрэбэкъуарт. Игу къэкІыжащ Къэбэрдейм ирищІылІа псалъэм езы дыдэри зэрэпщІыжар. Иджыпсту тэрэзэм щызэпэшачэрт тырку султІаным ирищІылІа зэгурыІуэныгъэмрэ Урысеймрэ шэрджэсхэмрэ илъэс куэд лъандэрэ яку дэль зэныбжьэгъугъэ-благъагъэмрэ. Урысейм икІыу, дзэ зэкъуэт игъакІуэ хъунут Къэбэрдейм... Кърым хъанми езы султІан дыдэми ирыращІэ шэрджэсхэм къащхэщыжын зэраІэр! АрщхэкІэ, сыт?.. Лыгъэ кыкыуэкІакъым апхуэдэу ищІыну... «Иджыпсту слъэкІынукъым, си Іэ-си лъэ пхащ», – жыхуиІэу.

Къохъу къэралыгъуэ зыІэщІэлъхэм нэхъыщхьэр щызыІэщІагъэкІ, ауэ иужькІэ хущІегъуэжу. Аргуэру и нэгу кыщІэуэжащ къэбэрдей щІалитІыр. Сыти жыІи, зауэлІыпхъэ дахэт ахэр. ХущІегъуэжауэ, куэдрэ егупсысынущ пащтыхьыр а кыІэщІэщІа щыуагъэм, куэдрэ иригузэвэнущ. Ауэ апхуэдэу кыщІэкІынщ пащтыхьгъащІэр зэрыщытыр...

*ЗэыдзэкІар КЪАРМЭ Іэсиятщ
КъыкІэлъыкІуэнущ*

Усэхэр

ГУГЬУЭТ Заремэ

* * *

Шымахуэм зэрегъэшхыр и дээр,
Ильэс блэклахэр зэхельхъэжри.
Си лупэм щодийжыр уи цлэр,
Шыцуэсым хъэуам зыщелэжьэ.

Дуней зеиншэм и фэр пыклмэ,
Зэрыджэм пльыжыу кърелэж.
Иджыри уи цлэр сопыр луклэ,
Къэсщлауэ укъальхун япэж.
9.02.2020

НАКЪЫГЪЭМ И ТЮЦІРЭ ЗЫРЭ

Си лъэпкъым и гуауэр Іэпкъынэм къыхохъэ,
Гъуэгу щыІэм зеубгъури, си пашхъэм щодий.
Сэ гъыбзэкІэ лъащлэу уэгу щыІэм сынохъэ,
Уэгу щыІфэр ячатхъэу, псэ минхэр мэкІий.
Толькъун ІэлъэщІ фыщлэу тенджызым щыхъейхэм
Кхъухъыжъ хъэдэ лъэгу гущэхэм зыклэлаубгъу.
Тенджызым хэплэхукІэ уэгу щыІэм игъейхэр
ИгъащІэкІэ лъэпкъым гуузу дэщІыгъуц.

Тенджызыр мэбампIэ, мэгыз, мэуфIыщIыр,
Мэгубжьри, зэм йолъыр, толъкъун зепещIыкI.
Льэпкъ гуауэр щIэмышуэу си нитIыр суфIыщIми,
Тенджызым къыху жьыбгъэм итIани щIесыкI.
Си льэпкъым и гуауэр Iэпкъынэм йотIысхьэ,
Си льэпкъым и гуауэр си бгъэгу щогурым.
Тенджызым и щIыфэм, Iэ дэслъэу, соIусэ,
Кхъухьыжхэм къызадзыр мыхъужу удын.
21.05.2020

* * *

Ильэсхэм сащхьэдохуэх,
Сьщхьэдохуэх гупсысэм.
Шыхульбагъуэм зыкърешэх,
ЩIыльэ зэшам къеIусэу.
Мы си гур мэхъу щIыIэрыс,
Хиубыдауэ жьыбгъэм.
Зэманым и Iуфэм Iусщ,
ДэкIуэсыкIауэ си бгъэм.
Ильэсхэм сащхьэдохуэх,
КъыпызбжыкIыху уи льагъуэр.
Шыхульбагъуэм зыIэпегъэху
Уэгум имыхуэж вагъуэр.
27.05.2020

* * *

Iэпкъльэпкъым езудэкI си гур
Къыхонэри уи Iубахъэм,
Зэхихьурэ жумыIахэр,
Уи гъусэу къытонэ гъуэгу.

Зэманыр къочэж щыуагъэу,
Мы си гур уи деж щыпэжу,
Уи псалъэхэм IуотIысхьэжыр,
Езыр гукъэкIыжкIэ загъэу.

Щоухабэ си гур уи Iэгум,
Iэпкъльэпкъым нэсыжмэ, нэщIу,
Iэпкъльэпкъым нэсыжмэ, хэщIу,
Мы си гур щопсэу уи хэкум.

* * *

Жьы мащIэр йодэхащIэ кьалэм,
Уэрамхэм щэхуу зыщеплъыхь.
Си гьащIэ псор ди гухэль пIальэу,
Кьалэкум си гур дозэрыхь.

Уэрамхэм щызэхоуэ пшапэр,
Нэху кIапэр кьалэм екьузыж.
ЖиIахэм епщэжа уи Iупэм
Уэздыгъэ нэфыр щокIэзыз.

Жьы мащIэм кьыщекIухь уэрамхэм,
Уи макьыр кьыскIэльырехьэки.
Зыгуэр кьыбгъэдокIыж и дахэм,
Кьыгъээжынукукьым афIэки...

Мы кьалэм сыщобауэ хуиту,
Жьы мащIэр кьоIусэж си нэки.
Аргуэру сэ кьалэкум ситу,
НыпльоIэсыжыр си тхьэлъэIу.
23.09.2020

* * *

Жэщым хэкиэзызэ сигу тхьэмышкIэм
Си щыуагъэр щепшыныж уи деж.
Пшэплъым сыхыхьэжыркьым пщэдджыжькIэ,
Пльагъурэ, сыщыщыжкьым мы дунейм.

Гъуэгум сыкьытонэ лъащIэ дьдэу,
Сымыбакъуэ е симыкIуэтыж.
Си гум щызокъуз уи псальэр быдэу,
КьыщIыхьэжкьым уафэ гьунэм плъыжь.

Зыри кьэнэжакьым гьащIэм щыщу,
Си пщIыхьэпи, си нахуапи — пщIыщ.
Си псэ ежьэжам зэгуэр уIуцIэм,
НапIэр Iэти, зэ иплъэж и ужь.
29.09.2020

* * *

Мы бжьыхьэр кыистоцащэ зэмыфэгъуу,
Си ниты́м кыисфалыхьуэ уэ уи фэгъу.
Си гьащлэр хоклэрахьуэри уи плъэгъуэм,
Уи наплэм кыщызонэ гухэль щэху.

Мы бжьыхьэм сытрешэ тхьэмпэ лъагъуэ,
Уи ниты́р си гупсысэм щызолъагъу.
Мы бжьыхьэм теплъэу илэр сыту пагэ!
Кыдыдэшеифкы́м: «Кхьылэ, кыисхуэгъэгъу».

Жэщ кьэсклэ мы бжьыхьэкур уэшхклэ магъыр,
Жэщ кьэсклэ щылыхь щызолъхьэ си плэщхьагъ.
Пщылыхь клапэр лэти, жы́лэ: «Сыт, си нагъуэ?!»,
Ухэплъэу бжьыхьэ жэщыр зи кууагъ.
1.10.2020

ТХЬЭМПЭ ПЛЪЫЖЬХЭР

Тхьэмпэ плъыжьхэм здахьыр си щлалэгъуэр,
Здахьри, сыкыранэ зы бжьыхьэку.
Тхьэмпэ кьэсклэ гухэль плъыфэ мэхьур,
Лэдэх псыгъуэу ироклуэж си нэку.

Сэ жыг хадэм щызокъухь гухэльыр,
Щызокъухьри, тхьэмпэу полъэльыж.
Уэ уожьэжыр, уэ гъуэгу кыыхь кыпщлэлъщи,
Тхьэмпэ плъыжьу бжьыхьэр кыызэтыж.

Сэ уи ужьым си тхьэлъэлу кызонэ,
Щэхуу кызощыпыр тхьэмпэ плъыжь.
Уэмрэ щы́мрэ я кум си гур кьонэ,
Иплъэу бжьыхьэ гуэрым и лъэужь.
8.10.2020

* * *

Мы бжьыхьэ жэщым си гум нэху кыщекли,
Гухэльклэ щэдджыжьыпэм сыгъэсыж.
Е кьалэр ирикъужмэ зэгуэр жейклэ,
Бжьыхьэкур мафлэ плъыжьу щлэгъэстыж.

Сэ къысхуэнакъым зыри бжьыхьэм щыщу,
 Мы къалэ нэщIым сыти щысщIэжын?
 Мы си гум иущэхухэр бжьыхьэм ищIэрт...
 Уи нитIым сэ зэгуэр саIущIэжынщ.
 Уи нитIым къищыжынущ си бжьыхьэкури,
 Мы къалэри, уэрамхэри, си пщIыхьри.
 Зэгуэр мы къалэр, пщIэжрэ, зэзгъэкIури,
 Сыбзэхыжат, уи нитI сыщыIурихри.
 18.10.2020

* * *

А щIымахуэм и макъ дыжбынычым
 Гухэлъ щэхуу укъыхэщат.
 Си гум налъэу укъыхэзбжыкIыурэ,
 Сщыщу зыри къэмынэжат.
 ЛъапщIэу уэсым сынырикIуэжмэ,
 Уи Iу бахъэ хьэуам щхьэщытщ.
 ГъащIэр пщIыщи, уи нитIырт пэжыр,
 ЩIымахуэкури зэрыщытщ.
 20.10.2020

* * *

Уигу мыпыIэм нэху ськъыщегъэкIи,
 Пщэдджыжь пщэплъыр иреукIытэж.
 Гухэлъ щэхукIэ мащIэу сыщыгъэкIи,
 ГъащIэу гукъэкIыж къысхуэгъэнэж.

Ськъытенэ лъапщIэу уи уэрамым,
 Си жэщ кIыхьхэм вагъуэу къыпыщэщ.
 Бжьыхьэм ськъелынут, уэрмырамэ?!
 ГъащIэм сыхъужынут сэ и фIэщ?!

Си гум и къеуэкIэм ськIэлъыскъым,
 Сэ уи жейм аргуэру сыщхьэщысщ.
 Бжьыхьэм кърикIуэным сегупсыскъым,
 Си дунейр мылхуэсу мазэм исщ.
 10.11.2020

* * *

Жэщым и кIапитIыр щыму зэпэтIыгъщ,
Макъыу си ужь итым си бжэр егъэкIыргъ.
Уафэм сыщызокIуэ, щIылъэм сыкъоухуэх,
КъээзгъэщIам е йокIуэ, къыспэплъар мэщхъэх.
Си гъуэгу зэхэкIыпIэм псалъэ мин щIлэхэлъщ,
Си гухэлъ IэрыпIыр шыгъушыпсыпIэм хэлъщ.
Зыри къызжумыIэ, уигу сумышэлIэж,
Мы си гъащIэм и пи, и кIи сымышIэж.
СыуоцIэжыр уи нэм, сроплъэж уи гъуэгу,
Си гухэлъ къииныр къысфIытощ уи нэкIу.
Зыри къызжумыIэ, псалъэм уемышхъуэж,
Бжыыхъэм и кууупIэм сигу зэшар цахъэж.
17.11.2020

* * *

Жэщыр сщхъэщилъэфырт ди пшэплъ къимыщIам,
Уи гум сыщиплъэфыр нэхущ къэмыпщIарт.
ЛъапцIэу сыкъыгъехъэрт бжыыхъэ жэп къехам,
Хъэуам хэт Iубахъэм сыхэзэрыхъат.

Бжыыхъэм сыкъыхонэ, бжыыхъэм сыщокIуэд,
Мы си щхъэц сухуэным пшэплъыр къыщыгъуэт.
Тхъэмпэр къыстощашцэ, пэж къызоIуцэщц,
Бжыыхъэм сыфIэмащIэу, уэ сыпIэщIоцэщц.

Уи цIэр къысхуэгъанэ, уи цIэр сыгъэбзыщI,
Мы гухэлъ архъуанэм сыкъелыныр пщIыщ.
Бжыыхъэм селубауэ, къызоIуцэщыж,
Пшэплъыр, нэхущ бауэ, щIым къылъоIэсыж.
21.11.2020

* * *

Къэгъээзэжи, къысхуэнэж дунейуэ,
Е уи макъыр къренэж си ужь.
Къысщхъэщыхыи, къалэр зэрыжейуэ,
Дытегъэхъэ бжыыхъэм и лъэужь.

ЛъапэщIийуэ дьдэгъэхьэ къалэм,
 Жэщым тхэмпэ хъарыр къедгъэпхъых.
 ГъащIэм щэхуу тхуегъэтIыгъуэ пIалъэ,
 Ди щIалэгъуэ тIууащIэр зэпеплъыхь.

Бжьыхьэ жэщу, сиубыдэ уи гум,
 Тхэмпэм щытхуиублэкIэ къепхъых.
 Жэщыр щоуназэ бжьыхьэм и кум,
 Вагъуэ быным ятхыу ди нэчыхь.
 24.11.2020

* * *

Уи бжьыхьэр си гум къыхэчыж,
 Пщэдей щIымахуэщ.
 Щэхуу толыкI, зыкъегъэщIыж
 Жэщ щIыху-фIыщIафэм.

Сэ щыщ сохъуж, сэ щыщ сохъуж
 ГукъэкIыж гуэрым.
 Уи бжьыхьэр си гум къыхэчыж,
 СиIыгъщи гъэру...

Аргуэру жэщым сыщенэж,
 СоупщIыIужыр.
 СекIуэлIэжыфкъым си унэжь
 Сызыпэжыжьэм.

* * *

Зиухыжащ, зигъэсурэ, мы жэщым,
 Хъэуам къыхокIуэтыжыр и гыз макъ.
 Жэщ дийжар сошэж гупсысэ хъэршым,
 Дакъикъэу хэтыр фIэлъу си тэмакъ.
 Сигу щIэпхъуэм уэ уи нитIыр и щыхупIэщ,
 Дунейр щIокIэрэхъукIыри си нэгу,
 Къэнэжыр сыт? Къэнэжу хъуар уэ жыпIэрщ,
 Къэнэжыр щымыIэну гухэль гъуэгущ,
 Къэнэжыр жьдмыIэну псалъэ защIэщ,
 Дыщымыпсэу, дымыщIэ гухэль пшыхьщ.
 Ар зы дунейм, щIыхуитI я дежкIэ мащIэщ,
 СфIэмащIэщ дыхэтын къудейр зы пщIыхь.

Мы си гухэлъыр си гум нэхъ нэхъ инщи,
Ар кыщоуз, кыщочэ мы си бгъэч.
Зэгуэрым гукъэкIыжым сихьыжынщи,
Къысхуэнэжынкъым зыри, уи цIэм фIэкI.
7.12.2020

* * *

Уи Iубахъэр ешэкIат уэс налъэм,
ЦIымахуэкум жиIэрт таурыхъ хужь.
ГъащIэ псо ихьынут гухэлъ пIальэм,
Къиувэжмэ жьыбгъэр ди лъэужь.

Си нэбжьыцым щыткIужат уэс налъэ,
НапIэм щIигъэпщкIуэжри гукъэкIыж.
Мы дунейр гукъанэм кыигъэпсалъэу,
Уэсыр кыптещэщэу улукIыжт...

ЦIымахуэкум щхъэхьу сыздыхьауэ,
Си псэр хужьу уэсым кыIукIэжт.
Уэ щIымахуэм ухэзэрыхьауэ,
Уэсу уи нэбжьыцым сыщыткIужт.
10.12.2021

* * *

СыккыIэпхур мы щIымахуэ жэщым,
Уигу щабэм сыкIэзызу сыхохуэж.
Жэщ цIыхум и бэуэкIэм сыпэлъэщкъым,
Нэху щымэ, зэхэсхынухэр мьпэж.

Нэху щымэ, сисыжынущи сэ пшэплъым,
Мы кълэм ипхъуэтэнури нэгъуэщIщ.
Аргуэру жэщым... жэщым сыщыхэплъэм,
Си нэгум цIэкIыжынущ илъэс цэщI.

ИтIани... вагъуэ пщтырхэр кыстельальэу,
Уи лъахэм жэщ кълэсыхукIэ согъээж.
Мы си гум кыыхэлэбэу налъэ-налъэу,
Схъумэнущ цэхуу жэщкIэрэ зы пэж.
21.12.2020

* * *

Уи нитIым сыщIокIуадэри собзэх,
Усэпкъыу фIэкI, нэгъуэщIу сыщыIэжкъым.
ЩIымахуэ шылэм уи нэхэр псэхэх,
Жэнэтым лъапэщIийуэ срашэжу?!

НэгъуэщIу сыпсэунути, сощхьэх,
Си джийм хьэуа Iубыгъуи схуемыгъэхыу.
Уи напIэр Iэти, уи гум сегъэхуэх,
Жэщ къэскIэ хуабэу сыщыIурегбгъэхыу.

Уи напIэр Iэти, уи гум сегъэхуэх,
Гукъуэпсхэм саубыдрэ сахэкIэжу.
Сэ уи щымыкIэр, пщIэрэ, си фIэщ мэхъу,
Сэ уи щымыкIэм псэкIэ сыщопэжыр.

Уэ уи щымыкIэм сэри сыхохьэж,
Уигу пщIанэм си тхьэлъэIур ешэкIауэ.
Уи нитIым мы си гъащIэм сыщоплъыж,
Нэ кугъуэм си псэр IэфIу щыхэкIауэ.

* * *

Мы илъэс къэзбжыжым ешэкIат гухэлъ,
Псалъэ ныкъуэжыIэм си гур езудэкIт.
Мы щIымахуэ шылэм си гупсысэр хэлът,
Уэсым и къэсыкIэм си гум укъыгъэкIт.

Зэ укъыдэплъейри, селубат уи нитI,
Мы дуней кIэрахъуэм и куупIэм ситт.
Зэман слэпыщэщым сыт ищIэнуи хуитт,
Си гур слэщIэкIауэ, къылуцэщт гъащIитI.

Сэ дзапэ уэрэду уи цIэр сукъуэдийрт,
Си екIуэлIэжыгъуэм уи нэ кугъуэм ситт.
Си екIуэлIэжыгъуэм мы сигу Iэлыр кIийрт,
Дуней имыщIыхур ищIу зэхуэдитI...

Сызэрыт бжэ лъэмбым семыбэкъуэжыф,
Илъэс сызыхэтым сыкъыхэмыкIыф.

Уи гум щысщIа лъагъуэм ськъырикIуэжыху,
Сигу лъэмыж-хъыринэм нэпкъым средзых.
2.01.2021

АДЫГЭШ

Иджыри адыгэшым и нэ кугъуэм
ЛэщIыгъуэхэм я купсэ къыхощыж.
Шыр ильмэ, си гупсысэр зэ ичыгъуэу
КIэльосри, ар тхыдэу къещыпыж.

Иджыри адыгэшым и лъэ макъым
ЗекIуэлIым и хъыбархэр къыхолукI.
Лыр щежьи, гъусэ иIэу, щыщу закъуи,
Илъадэм губгъуэм, жьыбгъэ зепещIыкI.

Тралъхъэ адыгэшым уанэ махуэ,
Ягъасэр емылыджыр, щIалъхъэр нал.
Шыр щIыгъумэ, си адыгэм и гур хахуэщ,
Шыр щIыгъумэ, хахуэр щыщтгэркъым ажал.

Иджыри шыплIэм щIалэр ирагъасэ,
Лы Iущым и шым ирегъэзыр дзыхь.
Адыгэм духыжыну ди гур пасэщ,
Шым и лъэ макъым бгыжъхэр щIэдэлуху.
5.01.2021

УИ ДЕЖ

Жэщым сыщегъэпщIури уи деж,
ХоункIыфIэ хъэуам шэху уэздыгъэр.
Къалэр зэрыщIанэу хешэ жейм,
Жэщым къыщхъэщохъэри удыгъэ.

ГъащIэр зэрыщыту зы жэщ куэщIщ,
Уафэм из гухэлъыр зы бэуэгъуэщ.
Пшэплъым дыщисыжкIэ, си цIэр фIэщ
Пщэдджыжьыпэу зэтехуа ди плъэгъуэм.

Махуэр си Iэпкълъэпкъым щоупщIыу,
Жэщыр зи кууагъым ськъыхишу.

Сэ тызолъхъэ гъащIэм и гуцIыIу,
Си гур кыщычэну илъэсищэ.
17.01.2021

УИ НИТIЫРЦI ПЭЖЫР

Уи нитIырцI пэжыр, уи нитIырцI сщIэжыр,
Аргуэру уи псэр кысхэкIэжу.
Иджыри кыс дунейр мылхуэсц,
Иджыри кыс сьлэсц, сьлэсц.
Зы псалъэр пIалъэу, сыналъэ-налъэу,
Уи нитIым уафэ кыщIэзгъалъэу.
Хъэуам си гъащIэр щызудэжрэ,
Мы си гум кыуэпсу укыыхэжу.
ИтIанэ, уи гум сьлэоIэсыр,
СьщIыIэрысрэ сьмафIэсу...
Уи нитIырцI сщIэжыр, уи нитIырцI пэжыр,
Армырам, лъэужь силэжкыым.
Сэ махуэ кыскIэ зы псэ схокIыр,
Си Iэпкыльэпкы хамэр кыезэвэкIыу.
ИтIани, пIагъурэ, сыпсэуц,
Уи нитIыр схуохъури кыару гуэр.
30.01.2021

* * *

Сэ мы дунейм ськыIэпоху зы налъэу,
СькыIэпоху, гъащIитI зэхудипIалъэу,
Уи нитIым си псэр куууэ кыщIэзгъалъэу.

Мы си гур щIопхуэ, сохъур щIыIэрыс,
Зэгуэр сьпIущIэжыну... согупсыс,
Жэщ щIыфэр кыачэу, си нэхэр мэпIыыз.

Си нитI зэтеспIэм — уи нэхэр солъагъу,
Мы жэщыр пщIэрэ, пщIэрэ зи щIыIагъ,
Си нитI зэтеспIэм уи нэхэр солъагъу.

Сэ жэщым схуигъэтIыгъуэркыым уи пщIыхь,
Сэ жэщым уи нэ кугъуэм сьщIыхь,
Сэ жэщым гухэлъ защIэкIэ сепсыхь.

Сэ мы дунейм сыкытIэпоху зы нальэу,
Жэщ хьарым и кум щызодэж уи псалъэ,
Мы си гур щIэпхьуэм, уи нэхэм щыджалэу.
13.02.2021

* * *

Сыкытохьэ мы дунейм ныжэбэ,
Уи Iубахьэм хозэрыхь си щхьэц.
Жэщ хьэуар мы си пкьым кьытоIэбэ,
Жэщ хьэуам мы си пкьым зрешэкI.

Шэху уэздыгъэм зеухыжыр щэхуу,
Хьэуам хэзэрыхьурэ «си нэху».
Мы си напIэм жэщыр куууэ щIэхуэу,
Уи нэм сыщокIуэдыр, сыщобзэх.

Жэщыр пшэплъ жьэражьэм ныхесхьэжыр,
Пщэдджыжьыпэу уи нэм сыщIоплъэж.
Сэ уэращ, уэращ иджы си пэжыр,
Си псэр сшокIри, уи псэр кьысхохьэж.
19.02.2021

* * *

Псалъэр куэдыщэт... куэдыщэт...
Сигу кьиуIэн хуэдизт.
Сэ сыгъэпщкIуат, сымыщIэт,
Пхуэдэхэр уафэм изт.
Псалъэр куэдыщэт... куэдыщэт,
Псалъэхэм я кур нэщIт.
Си гур упщIыIут, сыпIыщIэрт,
Щымыр нэгъуэщIт... нэгъуэщIт.
Уэ угъунэгъут... ужыжьэт,
Сэ си лъэбакъуэм хэщIт.
Си гур губжьыжт иныжьу,
Си гум умыхъут и фIэщ.
Си гур си Iэгу изгъапщкIуэрт,
(Ари гъэпщкIупIэ хьунт?!)
Си цIэрти, телът уи напщIэм,
Хьуапсэурэ кьехуэхын.

Псалъэр куэдыщэт... куэдыщэт,
Сигу къиуІэн хуэдизт.
Псалъэм къарыкІ сымьщІэу,
Си гур уи деж шыуэт.
22.02.2021

* * *

Гъатхэ жэщыр щоуназэ пэшым,
Шэху уэздыгъэм зы гухэль егъэс.
Дуней курыкупсэр зэрынэщІыр
Іупэ дыхьэрэнхэм къаІуцэщ.

Уи цІэ щэхур щокІэзызыр си гум,
Уи цІэ щэхур си гум имыхуэж.
Шэху уэздыгъэм къигъэнэху уи нэкІум
И лэдэххэм гъащІэ ирокІуэж.

Сахуэ сохъури, сощэщэж уи Іэгум,
Уафэ гъунэм къыщІоувэ пльыжь.
Гъатхэр жэщым йоІубыж тІэкІу-тІэкІуу,
Сахуэр акъужь щІыІэм щІегъэпщыж.
8.03.2021

* * *

Си усэр уи гухэлькІэ согъэсыж,
Ныкъуэтхрэ ныкъуэжыІэу къээзгъэнауэ.
Сатыр мьлхуэсхэм си гур щоузыж,
Жэщ щІыху-фІыщІафэм нэхъри иуІауэ.

Абы уи нитІыр мафІэу къыщІэнащ.
Зы псалъи, псалъэ закъуи щымыІэжу
Есыжыр усэр, сигу къызэфІэнам
Нэхъыбэ е нэхъ мащІэ имыхуэжу...

ИтІани сахуэм уи нэхэр къыхощ,
ИтІани сахуэм уи цІэр щІегъэпщыжыр.
Сэ усэу стхым къыхэнэ уэ уи пэж
ИгъащІэкІи, си ужьым и ужьыжкІи.
30.03.2021

* * *

ГукъэкIыжым уи макъ хэщэщыжым
Жылэ епхъри, псалъэхэр къокIыкI.
Жьыбгъэр йоль, си уIэгъэхэм ибжьэу,
Сэ уи пащхъэм абы сыщэукI.

Гур мэкIийри иныжью... иужью,
МафIэ дэпыр абы полъэлыж.
Уи цIэр щIыIэу си гум щихужыр
Сэ иужью бэуэгъуэ схуохъуж.
30.04.2021

* * *

Жьы пщтырым иуIа мы си гур
ЗэрыхульэкIкIэ уэ пхуэщIыIэщ.
Уэмщ, уэм шынагъуэщ къалэм и кур,
Хуэмыгъэвыжу псалъэу жыпIэр.

Сэ уэгъум нэпсу сыхэткIуэнут —
Эы нэпскъудами уэзгъэкIужккъым.
Е ди уэрамхэм срикIуэнут —
Эы уэрам закъуи лъэм къыхъыжккъым.

Мы дуней уэмым сигу щымыIэ,
Си напIэ сIэту сымьплъэф.
Къытегъэээжи си цIэр жыIэ,
Уигу хэдэхэплъэр къиуIэху...

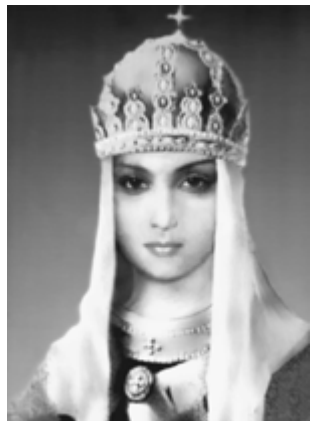
Уэмщ, уэм шынагъуэщ сызыыхъэр,
СыщымыIэжу сыздэщыIэм...
Ээм-зэмкIэ къопщэ, зыгуэр лыхъуэу,
Жьы пщтыр, къыгъачэу си гу щIыIэр.
23.07.2021

ПАЩТЫХЬ ГУАЩЭ

Идар Темрыкъуэ ипхъу Гуащэнэ Мцхетэ зэрыщылар

... Гуащэнэ, Къэбэрдейм и пщы уэлий Идар Темрыкъуэ и пхъур, ильэсипщI хъу-уэ арат Куржым и щыхъэру щыта Мцхетэ и щIэныгъэм хигъэхъуэну шагъэкIуам. Къэбэрдеймрэ Куржымрэ пасэ зэман лъандэрэ зэпыщIауэ кыызэдэгъуэгурыкIуэрт: экономикэ, щэнхабзэ Iуэхухэр зэдащIэрт, бийм пэщIауэвэн хуей хъуами, зэгъусэт.

Адыгэхэр щIыпIэм и теплгэ къудейкIэ кыпхухдэхэхынукъым – езыхэм я щIыуэпсыр псысэ пэлъытэщ. АрщхъэкIэ Куржым, Мцхетэ къалэм я дахагъэм Гуащэнэ занщIауэ ятхъэкъуащ. Бысымхэм я цIыхуфIагъымрэ гуапагъэмрэ хъыджэбз цIыкIум зыхищIащ икIи и лъахэм зэрыпэлэщIэр абы нэхъ кыыщигъэпсынщIащ.

Мыбдеж ильэс къэс уэркъ щауэ зэпеуэхэр (бжы яIыгъыу шууейхэр зэзауэрти, уанэгум къинэр текIуэу арат) шрагъэкIуэкIырт, Кавказым, Къэжэрым, Тыркум, Мысырым ис лъэпкъхэм я лIыкIуэхэр абы кыыщызэхуэсырт. Апхуэдэ зы Iуэхум ирихъэлIат Гуащэни. Адыгэ шууей 12-р пэщIэтын хуейт апхуэдиз дыдэ хъу я хъэрхуэрэгъухэм. Къэжэрхэмрэ абыхэмрэ зыкъомрэ зэныкъуэкъуа нэужь, шэрджэсхэм бжыпэр яубыдащ. Шэрджэс шууейтIымрэ къэжэрхэм ящыщ зыбжанэмрэ а зэныкъуэкъум фэбжь шагъуэтат. Ауэ, нэхъыщхъэрати, зэпеуэм и иужьрей Iыхъэм шууей ахъырзэману, нэхъ лъэщ дыдэу кыыщалыгъат убыхыпщ Дэгумыкъуэ Къаплъэн. Гуащэнэ дежкIэ ар асыхъэту лIыхъужь нэс хъуащ, иужькIи куэдрэ а Iуэхугъуэр пшащэм и нэгум кыыщIауэвэжащ.

Сомтаврэ бзылхугъэ къульшырыфым щыпсэу Кетеванрэ Дареджанрэ Гуащэнэ ирагъэджащ, бзэхэм хагъэгъуэзащ: зым латиньбзэр къригъащIэрт, адрейм – куржыбзэр. ЩIэныгъэм хуэпабгъэ пшащэ цIыкIум нэхъуеиншэу и къэхъым хигъахъуэрт. Куржыбзэр псынщIауэ къэзыпхъуэта Гуащэнэ и щэныфIагъэр псоми ягъэщIагъуэрт, уеблэмэ Картли пащтыхыгъуэм фIыуэ кыыщалыгъуну ар хунэсат, и адэ шыпхъу, куржыпщым и щхъэгъусэ Русудан тхъэIухудым и гъэфIэну зэрыщытым и гугъу умыщIыххэми.

ИльэсиплIыр щIэх дыдэу блэлъэтащ. Гуащэнэ Картли пащтыхыгъуэм зэрыщыла пIалъэм куэд зригъэщIат. Хъыджэбз цIыкIум щыгъупщэртэкъым и анэшхуэ ХъэIишэт къытригъээжурэ къыжриIэр: «Бзэр лъэпкъым и псэщ. НэгъуэщI лъэпкъым хэс цIыхум абы и бзэри ищIэн хуейщ, и хабзэхэми пщIэ хуищIыпхъэщ. ЦIыхум ищIэ бзэхэр нэхъыбэху, и псэри нэхъ къулейщ».

Махуэшхуэпежьэ

Идар Темрыкъуэ егугъуу зыхуигъэхъэзырырт ипхъу нэхъыщІэ, ильэс 14 хъуа Гуащэнэ, къызэрыкІуэжым и щІыхъкІэ зэхихэнэу джэ-гушхуэм.

Ицхетэ зэрыщыІа ильэсхэм Гуащэнэ хъыджэбз лъагэ зэкІуж къищІыкІат, и набдзэ къурашэм зэми щІыхуфэу, зэми фІыцІафэу нэ дахитІ къыщІэплъырт. И щхъэц ухуэна ІувитІыр и бгым фІэкІырт, нэ фыгъуэ зытрамыгъаплгъэм хуэдэт.

Зи гъунапкъэр нэгъуэщІ лъэпкъ куэдым я щІыналгъэм еуалІэ Къэбэрдейм и пщы уэлийти, Темрыкъуэ къыгурыІуэрт зэпэцІуэм, зэгурымыІуэм хэкур фІым зэрыхуамышэнур. Ар хъарзынэу ядэгъуэгурыкІуэрт Кавказым ис лъэпкъхэм, ауэ пщыр лыхъуэрт нэхъ къаруушхуэ зыбгъэдэль къэрал гъунэгъу зэрызыхуищІыным. Апхуэдэ зэпыщІэныгъэхэр а зэманым зэхуалэ хъурт зэгъусэу зекІуэ гъуэгу зэдытехъэкІэрэ, е щІалэ цІыкІу къану ираткІэрэ, е я зэхуэпэжыныгъэм и щыхъэту япхъу ирагъашэкІэрэ.

Темрыкъуэ щІэхъуэпсырт Кавказым зы къэралыгъуэшхуэ къыщызэригъэпэщыну. Къилгытэрт адыгэр зэкъуэмыувэмэ, лъэпкъыр зэбгрылгъэлъыну.

Пщым и къуитхум нэмыщІ, пхъуищи иІэт: Альтыншаш, Мэлхъурыб, Гуащэнэ сымэ. Нэхъыжыр абы щхъэгъусэ хуищІащ астрэхъаныщ Бекбулат, курытыр – нэгъуей хъан Исмэхбил и къуэ Тинахъмэт. Астрэхъан хъаныгъуэр Урысейм къыгухъа нэужь, Иван IV Бекбулатрэ Альтыншашрэ Къасым хъаныгъуэр яритащ.

1560 гъэм пащтыхъ гуащэ Анастасие, Грозный Иван и щхъэгъусэр, дунейм йохыж. Мыгувэу, тхэмахуитІ нэхъ дэмыкІауэ, пащтыхым мурад ищІащ етІуанэу къишэжыну. Лыхъухэр зэбграгъэкІащ: Польшэм, Швецием, Кавказ КъухъэпІэм. УрысыщІым къещэ Европэм игъэхъэзыртэкъым пащтыхым благъэ зыкъыхуищІыну. Адыгэпщ Сибокъуи арэзы хъуакъым и пхъур Грозный Иван иритыну.

Пщы Сибокъу къилгытэрт урыс пащтыхыр КъухъэпІэ Кавказым зыкІи къыхэбгъэІэбэ мыхъуну. Кавказым щынэхъ лъэпкъ ин дыдэу икІи лъэщу щыт адыгэхэм я щхъэхуитыныгъэр яфІэкІуэдынымкІэ ар япэ лъэбакъуэу ибжырт, абыхэм къищынэмыщІауи, ар зэран яхуэхъуфынут дагъыстэнхэми, шэшэнхэми, осетинхэми.

Темрыкъуэ нэгъуэщІ еплъыкІэ иІэт. Куэд дыдэ зэлыгтауэ щытыну а Іуэхум теухуауэ зэпсэлъа иужь, Шэрджэсымрэ Урысей къэралыгъуэмрэ Кърым хъаным пэщІэтынымкІэ зэуІуу лэжыгъэ ирагъэкІуэкІащ.

Куэд дэмыкІу 1561 гъэм Грозный Иван иратащ Идар Темрыкъуэ ипхъу Гуащэнэ.

Хыбарыр псынщІэу зэбгрольэт

Ғуащэнэ Мцхетэ кызыерикІыжым и щІыхкІэ Темрыкыуэ зэхы-хьэшхуэ кызыеригьэпэщаш. Шэрджэсым и щІыналгэ псоми джакІуэ ягьэкІуащ адыгэ джэгущхуэм хэтыну кызыэхуэсыну.

Къэбэрдеипщым ипхыу нэхыщІэ цІыкІум и дахагьэмрэ Іуццагьымрэ теухуа хыбархэр псынщІэу Хэкум щызэбгрыкІащ. Пщы лъэпкьым кыыхэкІа щІалэ пажэхэм пІащІэу зыхуагьэхьэзырырт джэгущхуэм я зэфІэкІ кызыерыщагьэлъэгьуэнум. А джэгущхуэм ахэр щыщІэбэнынут текІуэхэм яхуигьэфэщэну Идар Темрыкыуэ игьэува саугьэтхэм: щІакІуэ хужьым, афэ джанэм, сэшхуэм. Джэгум и Іыхьэ нэхыщхьэхэм ящыщт адыгэ кьафэхэри. Абдеж щІалэми хьыджэбзми кыщагьэлъагьуэрт я дахагьэри, зэпІэзырытагьэри, уардагьэри.

... Кьулей дыдэу хуэпа, зи унэІутхэри зыщІыгьу цІыхуитІ Ғуащэнэ и цІэкІэ екІуэкІ джэгущхуэм гьунэгьу кыыхуэхуащ. Абыхэм я гьусэт адыгэ шууейхэр.

Ахэр Иван IV Кавказым кыигьэкІуа и лыкІуэхуэ Вокшерин Фёдоррэ Мякинин Семёнрэт. Абыхэм япежыащ пщы Темрыкыуэрэ и кьуэхуэ Мамсырыкыуэ, Думэныкыуэ, Белгьэрыкыуэ сымэрэ. Апхуэдэу и ящІыгьут ипхыу нэхыжь Альтыншаш и кьуэ Сэин-Болэт.

128

ХьэщІэхэм ягьэщІагьуэрт джэгум щызэхэт хьыджэбзхэр зым нэхьрэ адреир зэрынэхь дахэжыр. Ауэ, хьэтиякІуэм Темрыкыуэ ипхыу нэхыщІэмрэ убыхыпщ Дэгумыкыуэ Кьаплъэнрэ утыкум кьэфэну кыщришэм, Вокшериным Мякининым зыхуигьазэри, щэхуу жриІащ: «Мис ди пащтыхьым кьэшэн хуэхьунур. ПсалгьэкІэ кьыпхуэІуэтэнукьым и дахагьэр. ЕпІэщІэкІын хуейщ, апхуэдэ хьыджэбз тхьэІухуд куэдрэ дагьэсыркьым. Пщы Сибокыу дызэрыгурымыІуэфам Грознэр кыигьэгубжынкІэ хьунуц. Мыбдежи цыуагьэ щытІэщІэкІмэ, кьыдищІэнур уи нэгу кыщІэбгьэхьэну шынагьуэщ».

ХьэщІэхэм я мурадыр а пщыхьэщхьэ дыдэм бысымым хуаІуэтащ. Пщы Темрыкыуэ махуэ зыбжанэкІэ гупсысэн хуейт. Абы Идархэ я нэхыжьхэр зэхуишэсыну и мурадт, жаІэм едэІуэну.

Темрыкыуэ и анэ ильэс блыщІым щхьэдэхам ильагьурт и ныбжьым емылгытауэ Ғуащэнэ Іущыцэми, иджыри зы ильэсищ хуэдэ нэхь мыхьуми унэм дэсыжын зэрыхуейр. Пащтыхьым щхьэгьусэ зэрыхуащІыным и хыбарым сыт хуэдэу и гур имыкыуэми, абы пщэрыль кыщащІат и кьуэрыльху гьэфІэн цІыкІум еуциену, Іуэхур зытетыр гуригьэІуэну. ХьэІишэт фІыуэ кыгурыІуэрт Темрыкыуэ а Іуэхум арэзы щІыгьтехуар адыгэ лъэпкьым и Іуэхур иригьэфІэкІуэну зэрыарар. ИтІани, урысыпщым и пхьашагьэр зэхихати, хуейтэкьым Ғуащэнэ абы иритыну. АрщхьэкІэ къэбэрдеипщ Темрыкыуэ нэхыфІ дыдэу ильагьуу дунейм щіІэ и пхьур щхьэузыхь хуищІыфынут Шэрджэс пщыгьуэр зы унафэм щІэту зэрыгьэубыда хьуным. Абы щхьэкІэ ар щІэгьэкьуэн хуэныкьуэт.

И адэм и мурадыр Хьэишэт хуиуэтащ Гуацэнэ. Хьыджэбзыр занщIэу чэсейм хуэдэу хужь хьури, и лъэр щIэхуащ. «АтIэ, си адэм и унафэм уэри арэзы утехьуэу ара?! Нанэ гуащэ, сыт фэ кызыэфщIэр? Сыхуейкьым сэ урыс пащтыхьым цхьэгьусэ сыхуэхьуну. Сыхуейкьым сэ зыми сыдэкIуэну. ИлъэсиплIкIэ сымылгьэгьуа си Iыхьлыхэм гу ящысхуэжыну, ди лъапсэжь сисыжыну сыхуейщ», – кьиIуэщIащ абы.

Анэшхуэм сыт хуэдэу кьемыхьэлъэкIми, унафэр ящIагьэххэти, жиIащ: «Уэ пщым урипхьуш, Гуацэнэ. Лъэпкь Iуэхур уи цхьэ Iуэхум япэ ибгьэщыфын хуейщ. ФIыуэ егупсыс, сыщогугь уи адэр умыгьэщIэхьуну».

Махуищ дэIри, Идархэ я жэуапыр иратащ пащтыхь лIыкIуэхэм. Ауэ зы илъэскIэ хьыджэбзыр дагьэсыжыну ягурыIуащ, урысыбзэр зригьэщIэн, пащтыхь унэм и хабзэхэм зыщигьэгьуэзэн папщIэ.

Апхуэдэуи Гуацэнэ щашэкIэ шууей минрэ щитхурэ дэкIуэтэну жаIащ, и дэлъху нэхьыжьхэр зи пашэ кьэбэрдей, астрэхьан, нэгьуей, кьэзакь зауэлIхэр хэту.

Пащтыхьым япэу зэрыIушIар

1561 гьэм и июль махуэ дыгьэпсым, Гуацэнэ Москва кьызыэрыкIуэрэ махуитI дэкIауэ, пащтыхь Иван и цIыхухэр и гьусэу щакIуэ дэкIащ. Ар зэпымыуэу егупсысырт и лIыкIуэхэм Кавказым кьыхураха хьыбарыфIым – кьыхуэгьэсыртэкьым адыгэпщым ипхьу тхьэIухуду жыхуаIам цыхуэзэну пIалгьэр. Ауэ абы иджыри махуитI иIэт.

Пащтыхьым набдзэгубдзаплгьэу кьызэхиплгьыхьащ кьыдэщэ-кIуэну кьэблэгьахэр. И нэр техуащ шы хужь дахэм тес щIалэщIэм. Нэпкьпэпкь псыгьуэ екIу зиIэ щIалэм уардэу зыщииIыгьт уанэгум. Ар зи гьусэу кьыщIэкIар кьэбэрдеипщ Темрыкьуэ и кьуэхэм ящыщ зы СулытIант (Урысейм кьулыкьуэ щиищIэну ягьакIуэу, Черкасскэ Михаил цIэр зыфIащауэ щытаращ).

Пащтыхьым телгьыджэ щыхьуащ шагьдий адыгэш цIэрыIуэм тес Черкасскэмрэ шы хужьыпсым пагэу тес щIалэмрэ я теплгьэр. Зэми пащтыхьыр фыгьуэ мащIэ хэлъу хуеплгьэкIырт бгьащхьуэ хужь зыIыгь а щIалэщIэм.

ЩэкIуэныр яублащ. Пащтыхьым унафэ итри, бэрэбанэмрэ накьы-рэмрэ зэдагьэжьууащ, Iэуэлыауэшхуэ кьалэгтащ хьэхэмрэ шыхэмрэ. Iуэхум хуэмыхьэзыру кьыщIэкIа шы хужьыр щтэри, щIалэщIэр ири-хьэжьащ. Пащтыхьыр абы занщIэу кIэлъыпхьэращ. Грознэм зэхихащ губгьуэ цхьуантIэм илъэда шым тес щIалэр уэгум ириутIыпщхьа и кьуршыбгьэм «Самгьур!» жиIэу зэреджар. Пащтыхьыр кьэуIэбжьащ, мывэм хуэдэу уафэм асыхьэту зыкьезыдзыхьу шабэу шууейм и цхьэщыгум кьыщхьэщыувэжа бзур кьыщилгьагьум. Зы банэ макьи кьамыгьэIуу шум бгьурыту жэрт щIалэщIэм и хьэ гьэсаитIри. ЩакIуэхьэхэмрэ кьуршыбгьэмрэ шыр нэхь Iейуэ ягьэщтэну пащты-

хым кышыхуами, ильагурт абы хуэм зэрызищІыр. Нэхъ ипэкІэ Черкасскэ Михаил жиІэу Иван зэхихат шэрджэсхэм я щакІуэхьэхэр зэрагъасэ щІыкІэр, ауэ иджы абы а псор и нэкІэ ильагурт. Мэз лъапэм ахэр кышыхуаыІэри, щІалэщІэр шым кьепсыхаш. Кышцеувэхым, абы и пыІэр щхьэщылъэтри, дыщафэ-гъуафэ хъужауэ щхьэц ухуэнаитІыр кышхІэхуаш. Хьыджэбз цІыкІуу кышхІэкІа шууейм щабэу Іэ дилъэрт и шым. СулыГан кызэрысу пыІэр кьипхуэтэжри, хьыджэбзым ири-тыжащ, адреими ар псынщІэу зыщхьэритІэгъэжащ.

Пащтыхьыр кьэгубжьати, абы пыІэр щхьэриудыжыну Іэбаш, арщхьэкІэ: «УкызыІусыну ухэмытыт!» – жиІэри, хьыджэбзыр и сэш-хуэм епхуащ.

– Пащтыхь нысашІэр уэра?! ЗанщІэу укьэсцІыхуакьым. Си нэгу укызыэрыщІэзгъэхьам нэхрэ унэхъ дахэжщ, Темрыкьуэ ипхьу! УгхьэІухудщ, ауэ ущхьэзыфІэфІщ. ПщІэрэ уэ пащтыхьыр кьэзы-гъапцІэм иращІэр? ЯукІ... Пащтыхь щакІуэм хьыджэбз хэтыну хуит-кьым.

– Сэ лІэныгъэм сыщышынэркьым. Ари нэхьыфІщ, щхьэхуимыту упсэу нэхрэ...

– Лыхьур пщІэ зыхуэтщІ уи адэм деж ныщІэдгъэкІуар пщІэуэ пІэрэ уэ?

– Дауэ сымыщІэнрэт?! Ди шэрджэс сэшхуэхэм ущІохуэпс, пащ-тыхь. Абыхэм кьапэхьун дуней псом щыбгъуэтынукьым.

– Хьэуэ, Марие, урыс сэшхуэхэри мынэхъ Іейуэ жанщ. Сэ сызыт-хьэкьуар уи дахагъэм и закьуэкьым. Си лЫкІуэхэм кызжаІаш уэ икІи узэрыщэныфІэр, узэрыгъэсар, узэрыгубзыгъэр. Урысейр ещанэ Урым хьун хуейуэ собж сэ икІи ар зэзгъэхьулІэнущ. Щхьэгъусэ пэж сы-хуейщ, си гупсысэхэмрэ мурадхэмрэ сыт щыгъуи кызыдиІыгыфыну.

– Сэ сы-Мариекьым, атІэ сы-Гуащэнэщ! Сакь, пащтыхь, уи гу-рылхэр умыщІыхум жыбоІэ.

Апхуэдиз пагагъэ хэлъу хьыджэбзым жэуап щитым: «Гуащэнэу ущытащ, иджы урыс пащтыхь гуащэ Марие ухьунуц. Уэ, дахэ, Гуащэ ухьун хуейуэ дунейм укытехьаш. Ар сэрац бжезыІэр, Урысей псом и пащтыхь Грозный Иванщ», – кыжриІэжащ.

ЩакІуэ нэужьым

Пащтыхьым щакІуэ зэрыщыІар и нэгу щІэрыщІэурэ кышхІэу-вэжырт, псом хуэмыдэу кьэбэрдеипщ Ідар Темрыкьуэ и пхьум зэрыІущІар. Езы Гуащэнэ пІащІэртэкьым Грознэм щхьэгъусэ хуэхьуну. Зэрыхуэмейр гуригъэІуэну щІэхьуэпсырти, хьыджэбзаплъэ пащты-хьым деж щашэну махуэм дыщэ ІуданэкІэ хэдыкІа бостей шакьафэр щитІэгъэным и пІэкІэ кьашхьуафэ зыхэлъыр кьыхихат. Кьапщтэмэ, ар абыи зыкІи нэхъ фагъуэ щІэхьукІыртэкьым. Гуащэнэ гукьыдэж мы Іуэхум зэрыхуимыІэм Альгыншаш гу щылъитэм, гузавэри, и шыпхьу цІыкІум еуциящ: «Си нэхунэ, уэ езыр уІушыцэщ. Дауи, тыншкьым уи Іуэхур, ауэ псом япэу узэгупсысын хуейр уи лъэпкьым узэрыхуэщхьэ-

пэнырщ. Уарэзыуэ псалъэ птащи, абы уепщІыж хьунукьым. Кавказым пщІэ щызиІэ пщым урипхьущ, абы ухуэфэщэн хуейщ. Дуней псом и унафэщІ нэхъ лъэщ дьдэхэм ящыщ зым и щхьэгьусэ ухьунуш. Ар цІыху Іушщ. Куэдым ухуигьэсэфынуш. Зыщумыгьэгьупщэ пащтыхьым кьыхуэна сабий зеиншитІым гулгытэ яхуэпщІын, уахуэсакьын зэрыхуейри». Гуащэнэ нэщхьейт, ауэ апхуэдэу зихьунщІэжыртэкьым, зэрыпІейтеяр щхьэщыкІат.

1561 гьэм июлым и 20-м Гуащэнэ чыристан диныр Успен кьульшырыфым кьыщрагьэщтащ, Марие-Магдаленэ и щІыхькІэ а цІэр иратащ. КьыкІэлыкІуэ махуэм Москва дэт члисэхэм я тхьэгьуш мини 5-м я зэщІэжыуэ макьымкІэ щыхьэрым щыпсэхуэм хьыбар ирагьэщІащ урыс пащтыхь Иван IV Черкасскэ Мариерэ зэрызэрышэмкІэ. Черкасскэ унэцІэр абы иратащ, кьыздикІа щІыналгьэм и фІэщыгьэмкІэ.

Марие и губзыгьагьэмрэ и дахагьэмрэ и напщІэ тельти, куэдым ар кьащыхьурт егьэлеяуэ пагэу. Ауэ пащтыхь гуащэр псэ мыгьуэт, нэхъ мыхьэнэншэри и гум щІыхьэу. Пэжщ, и гу пцІанагьэр абы зригьэ-льагьуфыр нэхъ и гьунэгьу дьдэхэрат: и шыпхьу нэхьыжьым, и щхьэгьусэм.

Урыс пащтыхьым насыпыфІэу зилгытэжырт, псэкІэ пэгьунэгьу щхьэгьусэ игьуэтати. Марие и гуапагьэм кьищынэмыщІа, пащтыхьым ильагьурт езым иригьэкІуэкІ лэжыгьэм, кьэрал Іуэхухэм ехьэлІауэ адыгэ бзыльхугьэр чэнджэщэгьу кьызэрыхуэхьуфынур, ар и гуапэ мыхьууи кьанэртэкьым. Уеблэмэ, пащтыхьым Марие хуригьэщІат кьэрал дамыгьэр тету дыщэ Іэлын-мыхьур. АбыкІэ Гуащэнэ хуитыныгьэ иритат нэгьуэщІ кьэралхэм епхауэ Іуэху гуэрхэр зэхигьэкІыну. Іэлыным тетхат «Пащтыхь гуащэ Марие и мыхьур» жиІэу. Абы жьджэру Іуэху ядищІэрт Тыркум, Кьэжэрым, Кьырым я пашэхэм я щхьэгьусэхэм, дэтхэнэри и губзыгьагьэкІэ кьыдихьэхьурт икІи яхуитххэмрэ кьыхуатхьжхэмрэ я фІыгьэкІэ дуней псом кьыщыхьухэм ахэр нэхъ щыгьуазэ хьурт, абыкІэ дэІэпыкьуэгьушхуэ хуэхьурт и щхьэгьусэм.

Гуащэнэ щыгьупщэртэкьым и анэшхуэ ХьэІишэт зэпымыуэ кьытригьээжурэ кьыжриІэу щыта псалъэ Іушхэр: «Дунейр зейр псом нэхьрэ нэхьыбэ зыщІэрщ. Акьылыр кьызыхэкІыр щІэныгьэраш. Пашэр Іушмэ, унафэр еІыгьыф».

Грозный Иван щытхьурт пащтыхь гуащэм. Темрыкьуэ ипхьу Гуащэнэ куржы, латин, урыс, шэрджэс, тэтэр бзэхэр ищІэрт. Пащтыхьыр кьэрал Іуэхухэм гуащэм зэрыхутепсэлъыхьыр кьулыкьушІэхэм ящІамэ, гузэсэнт. Кьапщтэмэ, пащтыхьыр Марие и Іуэху еплъыкІэм нэхьыбэрэ щІэдэІухункІэ, тепщэ гупым ящыщхэм гуащэм хуаІэ льагьумыхьуныгьэр нэхъ ин хьууэ арат. Абы зыри гьэщІэгьуэн хэлътэкьым, сыт жыпІэжын, Иван и япэ щхьэгьусэ Анастасии апхуэдэу ахэр щыхуштыкІэ?!

– Си щІыбагькІэ пцІы кьыптралъхьэ. Ауэ а езы епщІыжакІуэхэр хэт арэзы зыхуэщІынур?! Си япэ щхьэгьусэми, я диным зэритми емылгытауэ, темыль тралъхьэу щытащ. БзаджащІэхэм жаІэр си фІэщ

сцІыри, Анастасие и нэкіэ ильагыуу и дэльхур езгыукІауэ шытащ. И нэкіэ ильагыуу мыщэм ар зэпкъритхъащ, – гущІыхъэ щыхъужауэ игу кыггэкІыжырт пащтыхьым.

Иван гукІи псэкІи фІыуэ ильэгъуат адыгэ пщащэр. Къыщишэм егупсысатэкъым апхуэдэ дыдэу ар абы дихъэхыну. Мурад пыухыкІахэр иІауэ арами, иджы Марие и дзыхъ кылэжыныу, езыри фІыуэ кыльагыну хуейт.

Гуащэнэ пащтыхъ унэм тыншыпІэ щигъуэтыртэкъым. ИщІэрт и зы лъэбакъуэми псалъэми кыызэрыкІэлыпльыр. Хуэзэшырт Къэбэрдейм и къуршхэм, хъэуа къабзэм, Іуащхъэмахуэ. Ауэ пащтыхьым зэман иІэтэкъым а псом ар кыыхишыну. Иван щІэхъуэпсырт къэрал лъэщ иухуэну, гъуазджэ, къалэхуэ, архитектурэ я лъэныкъуэкІэ къаруушхуэ бгъэдэлыныу. Ар дуней псом пащтыхъ цІэрыІуэ щыхъуну хуейт, Селим Езанэм, тырку султІаным, ейм ещхъу, езым и къэралыгъуэри лъэщу.

– ДыкІуэнт, Марие, уи Іыхъылахэм я лъахэм, бгыхэм, тенджызым. Сэ унафэ сщІащ абы быдапІэ шаухуэну. А щІыр дяпэкІэ дыдеинуш. Къыщызгъуэтыну пІэрэ абы пэжу кыызбгъэдэтын цІыхухэр, сэрэ Урысеймрэ хуэлэжъэну? – и гупсысэхэр хуиІуатэрт и щхъэгъусэм...

Гуащэнэ и гупсысэхэр

Гуащэнэ и Хэкум щыхуэзэшым дыщэидэ ищІырт. И пэш блынхэм фІэлъ алэрыбгъухэр абы дыжын ІуданэкІэ хидыкІат. Абыхэм язым теплъагыуэрт Іуащхъэмахуэ и теплъэр. Псоми ягъэщІагыуэрт пащтыхъ гуащэм и ІэдакъэщІэкІхэр.

Ар гуапэу, шабэу ябгъэдэтт и щхъэгъусэм и бынитІми, яхуэсакъыпэрт, езыри сабий иІэну пэплъэрт. Бзылхугъэр куэдрэ егупсысырт апхуэдиз зэхэгъэжрэ зэпэщІэуэрэ здэщыІэ къэралым зыри зымылажъэ цІыху куэд зэрыщыкІуэдым, уеблэмэ, пащтыхъ быну зэрыщытми емыплъу, щхъухъкІэ сабииплІ зэрагъэлІам, езы пащтыхъ гуащэ Анастасии апхуэдэ кІэух зэриІам. Сыт атІэ кыпэплъэр хамэ лъэпкъ кыыхэкІа Марие?

Тхъэгурымагыуэу къалгытэу шыта Блаженный Василий дунейм щехыжым иужьрей дыдэу къэхъуну жиІауэ шытам пащтыхьыр зэрытегузэвыхьым шыгыуазэт Марие. Иванрэ Анастасиерэ я къуэхэр (Иванрэ Фёдоррэ) я гъусэу абы и деж шыщІыхъам, и псэм еджэу здэщылъым Фёдор къеплъри жиІат: «Укъэзылхъухахэм я щІэиныр зылысынуур уэращ. Уэращ кыкІэлъыкІуэ пащтыхьыр».

Абы жиІар къэхъуаш, ауэ Гуащэнэ ар кыищІэну кыхуиухатэкъым. Марие дунейм ехыжа нэужь, пащтыхьыр кыызэрыгубжь хабзэм хуэдэу ирихъэлІэри, и къуэ нэхъыжьыр ІэщІэукІауэ шытащ...

Мариерэ Иванрэ я къуэ Василий дунейм кыщытэхбар 1563 гъэрращ. Ауэ ар къэхъуакъым, мазитІ фІэкІа имыныбжъу, ар щхъухъкІэ ягъэлІащ. ИпэкІэ зи къуиплІ щІэзылхъэжа пащтыхьми Марии гуауэшхуэ къатепсыхат.

... Пащтыхь гуащэм фIэфIт и закъуэу Кремлым и жыг хадэм кыбщикIухьыну, и гупсысэхэм дуней щIэращIэр щIигъэдэIуу. Ауэ пащтыхьым ар Марие кыбухидэртэкъым, нэхь и гъунэгъу цIыхубзхэр кыбгъурытын хуейт. Иджыпстуи арат, бзыльхугъэхэр и ужьым иту къакIуэрт, и псэхугъуэр къызэпаудыным мащIэу тешыныху.

Марие и гупсысэхэм гур якъузырт. Ильэсий дэкIащ шэрджэс пщащэмрэ урыс пащтыхьымрэ псэгъу зэрызэхуэхурэ. Ильэсий хъуауэ урыс пащтыхь гуащэщ ар! Ауэ мащIэ хъэзаби ишэчын хуей хъуа абы, сыт хуэдиз бзаджагъэрэ гъэпIагъэрэ и нэгү щIэкIа?! ЦIыхухэр зыхэхуэ насыпыншагъэр ядимыгъэпсынщIэфыномэ, сыт хуэдэ мыхьэнэ иIэр ар зэрыгуащэм?! Куэд и щхьэм щыкIэрахъуэрт Гуащэнэ.

Дунейр кытоункIыфIэ

Пащтыхьым гупсысэ куухэр кытегуплIэрт. И щхьэгъусэ тхьэIухудыр и псэм еджэу телът. Ильэс 25-рэ хъуа къудейт. ЕтIуанэ щхьэгъусэр IэщIэкIт Иван IV. Марии ихъумэфакъым абы, пасэ дьдэу и вагъуэр ужыхащ. Анастасиерэ абырэ зэщхьтэкъым. Марие цIыхубз пагэт, Iушт, щэныфIэт, учэнджэщыну нэхьыфI уигъэлъыхъуэнт. Ахэрат пащтыхьым Марие нэхь лейуэ пщIэ щIыхуищIыр. Бзыльхугъэм и гур якIэрыпщIат Иван и бынхэми, анэ пэлытэ яхуэхъуат: Иван илгъэ 15 хъуащ, Фёдор – 11. Тыншу щытакъым Марие и гъащIэр. Урыс пащтыхь гуащэм и тажыр «банэу» кыбухущIэкIат.

Пащтыхьыр пIэм хэлъ Марие бгъэдыхьащ, лгъэгажъэмыщхьэу хуэтIысэхри, уэсят иIэмэ еупщIащ. «Лгъы умыгъажэ», – кыIуцэщащ Гуащэнэ.

КыбщIыхьащ Марие и дэлъху Михаил. ЩIалэ лгъэгэ зэкIужым зэрыIуплъэу, Марие и нэгү кыбщIэувэжащ Къэбэрдейм я пщышхуэу и адэ Идар Темрыкъуэ. «Си адэм, си анэм, псоми схуажелэж зэи ахэр зэрысщымыгъупщар», – къарууэ иIэр зэхилъхьэжри, кыдришеящ пащтыхь гуащэм.

Зыгъэхъэзырар **БАГЪЭТЫР Луизэщ.**
«Мария: Черкешенка – царица русская»
тхылгъым кыыхихащ

Вэрокъуэ Затий: Уи щхьэр льягэу пIэту «Сыадыгэщ!» щыжыпIэ мэхуэ

Европэм щыIэ Адыгэ Хасэхэм я федерацэм лэжьэн зэрыщIидзэрэ ильэс 15-м нэблэгъащ. А пIалгэм къриубыдэу лэжьыгъэфI куэд щызэфIагъэкIащ абы лъэпкъылI щэджащэхэмрэ адыгэгу зыкIуэцIыль цIы-хубэмрэ. Иджыпсту федерацэм и тхьэм-дэм и къулыкъур зезыхьэр ильэс 40-м нэблэгъауэ Германием щыпсэу, хьэрычэтыщIэ Вэрокъуэ Затийщ. Хэкум къызэрыкIуэжар къэдгъэсэбпри, дэ иджыблагъэ абы зыхуэдгъэзащ, нэмыцэхэм яхэс ди лъэпкъэгъухэм нобэ я Iуэху зыIутым, я псэукIэм, гупсысэхэм зыщыдгъэгъуэзэн мурадкIэ.

– **Затий, нэхъ гъунэгъуу укъэтцIыхун папщIэ сыноупщIынут: уэри Тыркум икIыу Германием Iэпхъуа ди лъэпкъэгъухэм уащыщ? Дэнэ укыщыхуар?**

– Тыркум и Къайсэр къалэм къедза Узун-Яйла щIыналгэм ит Мударей къуажэм сыкъыщальхуащ сэ. Ильэс 22-рэ сыхъуху сьдэсащ абы, итIанэ лэжьыгъэ IуэхукIэ Германием сыкIуащ. Ди жагъуэ зэрыхъунщи, а Мударейр иджыпсту щыIэжкъым. Дэса нэхъыжхьэр дунейм ехыжащ, щIалэгъуалэр дэIэпхъукIащ.

– **Шурыль адыгэбзэм и къабзагъым тесщIыхьри, Узун-Яйла укызэрыщальхуар къэсщIат. Абы щыщхэращ адыгэбзэр фIыуэ зыщIэр. Тыркум щыпсэухэми куэдрэ жаIэу зэхэсхаш: «Узун-Яйла щыщмэ, ар адыгэ нэсщ».**

– Пэжщ ар. Сэ къэбэрдей къуажэщ сыкъыщальхуар. АпхуэдизкIэ адыгэбзэр щагъэшэрыуэрт, адыгэ хабзэр щызэрахьэрти, дыщыцIыкIум хамэ щIыпIэ дису ди пщIыхьэпIи кыыхэхуэртэкъым. Абы адыгагъэшхуэ къыщытхальхьащ. ДэнэкIэ дыщыIэми, дызэрыадыгэр зэи тщыгъупщэркъым, ди лъэпкъ Iуэхур зэрыдгъэкIуэтэным иужь дитщ.

Мюнхен сыIэпхъуа нэужь, абы щыIэ Хасэм занщIэу кIуэн щIэздзащ, садэIэпыкъуурэ, садэлажьэурэ, и унафэщIхэм ящыщ зы сыхъуащ. ИльэсипщI хъуауэ Мюнхен Адыгэ Хасэм сритхьэмэдэщ, Европэм щыIэ Адыгэ Хасэхэм я федерацэм и унафэщIуи ильэс зыбжанэ хъуауэ солажьэ.

– **Сыт Европэ Хасэр нэхъыбэу зи ужь итыр?**

– Хамэхэм уащыхэсым деж къалэн къудей мыхъуу, узыгъэгузавэу уи гум илгыр а узыхэхэхэм уахэмышыпсыхьыжынырщ. Дэри псом япэ идгъэщыр ди адыгэбзэр, хабзэр, адыгагъэр тхьумэжынырщ, абы щIэблэр щIэтпIыкIынырщ. Нэмыцэм щыIэ Хасэхэм

унагъуэкIэрэ кьокIуалIэ адыгэхэр. Абы нэхъыжьхэми, бзыльхугъэхэми, щIалэгъуалэми кьалэн зырыз щалэщ. Сабийхэр адыгагъэм нэхъ зэрыдедгъэхъыр адыгэ кьафэращ.

Мюнхен Хасэр ильэс 54-рэ хъуауэ мэлажьэ. Ар нэхъыжь дьдэхэм ящыщ. Унагъуи 120-рэ хуэдиз кьокIуалIэ, кьемыкIуалIэу кьалэм дэсыр хуэдиТIкIэ нэхъыбэщ. Адыгэ нэхъыбэ кыщызэхуэсыр фестивал, махуэшхуэ гуэрхэр щекIуэкIым дежщ.

Унагъуэхэм я сабийхэр ильэситI хуэдиТIкIэ кьокIуэ. Пэжщ, ар куэдкьым, ауэ, итIани, зыщыщымрэ кызыхэкIамрэ ищIэжу кьэхъунымкIэ сэбэщ. ИтIанэ тIэкIу нэхъ балигъ хъуа нэужь, я щхъэ Iуэху зэрахуэн щIадзэри, Хасэм кьэсыфыркьым. ЩIалэгъуалэм адыгэбзэр ямыщIэми, адыгагъэ яхэлъщ. Фи фIэщ хъумэ, Европэм адыгэ хабзэр пхэлъу ущызекIуэмэ, абы псоми уакъыхегъэщ. Уакъыхигъэщым и мызакъуэу, пщIэ щыбгъуэтынущ, узыхыхъэхэм щIыхъ кьыпхуащIынущ. Ар сэ си щхъэкIэ згъэунэхуащ. Европей цIыхухэм нэхърэ нэхъ лейуэ зыри сщIэркьым, си лъэпкъ хабзэм сытету аращи, пщIэ кыскIэлъызэрахъуэ щIадзэ, сызыщыщ лъэпкъым кыщцIоупщIэ. Мис абы щхъэкIэ сыхуейщ сабийхэр Хасэм кьекIуэлIэну, зэрыадыгэр ящIэжу кьэдгъэхъуну.

– Хасэм унагъуэкIэ кьокIуэ жыпIэри, сигу кьэбгъэкIащ мыпхуэдэ зы упщIэ. Лъэпкъыр лъэпкъыу кызэтенэнымкIэ унагъуэм мыхъэнэшхуэ егъэзащIэ. Фи щIалэгъуалэм ягурывгъаIуэрэ, яхуэвгъэуврэ адыгэ кьашэн, дэкIуэн зэрыхуейр?

– Мыр Хасэм хуабжыу зыщытепсэлъыхъ Iуэхущ. Нэхъыжьхэр куэдрэ иропсалъэ, ауэ жаIэм езыхэр едэIуэжу аращ. Сэ сытым дежи жысIэр зыщ: ди щIалэхэмрэ пщащэхэмрэ зэрышэн щхъэкIэ, цIыкIу щIыкIэ гъэIушын хуейщ – адыгэ унагъуэ хъун папщIэ и лъэпкъэгъу кьишэмэ, дэкIуэмэ зэрынэхъыфIыр. Армыхъумэ, апхуэдэ гупсысэм щIумыпIыкIауэ, адыгагъэм кызыщцIиубыдэ а Iыхэр зэи гурумыгъэIуауэ, балигъ хъурэ нэмыщэ пщащэ кьишэну мурад ищIа нэужь, упэувыжкIэ зыри кыкIыркьым. Абы зэгурымыIуэныгъэ кьишэу аращ. Зэрыадыгэр кыгурыIуэжу кьэвгъэхъуи, насыпыр кьэса нэужь, фыпэрымыуэ жызоIэ.

– Затий, сэ зэрысщIэмкIэ, адыгэу мин 40 исщ Германием. Сыт хуэдэ кьалэм нэхъыбэу щызэхэс, дэнэ Хасэ нэхъ иныр щылажьэр, нэхъыбэ кызэкIуалIэр?

– Адыгэ Хасэу Германием 13 итщ, кьалэ зырызым дэту. Нэхъ инхэм ящыщцI Мюнхен, Кёльн, Мангейм, Вупперталь, Берлин кьалэхэм щыIэхэр. Адыгэ нэхъыбэ зыдэсыр Кёльну кыщцIэкIынущ.

– Германием щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я нэхъыбэр Тьркум икIауэ аращ. Сыт щхъэусыгъуэ хуэхъуар ахэр нэмыщэхэм яхэтIысхъэным? Иджыри накIуэ щыIэ?

– Ильэс 50-60 ипэ Тьркум ис цIыхухэр Европэм лэжьэну кIуэуэ щытащ. Абыхэм ящыщу аращ Европэм и сыт хуэдэ кьэралэ Iэпхъуа

адыгэхэр. «ДыІәпхъуәнщи, дыщыпсәунщ», – жаІәу кІуауә аракъым, атІә щылэжьәнү, ахьшә зәхуахьәсу къагъэзэжыну я мураду кІуащ. АрщхәкІә, я Іуәху нэхъ щыдәкІырт, лэжьыгъә щагъуәтырти, я унагъуәхәри якІәлъыкІуащ е абы унагъуә щыхъури, къәнәжахәщ. Иджыпсту Германием щыпсәу адыгэхәм я еплІанә Ілакъуәр къащІәуващ. Ахәр нәмыцәм и цІыхущ, я псәукІәм тетщ, ауә адыгәщ.

– **Уә Узун-Яйла укъыщальхуащ. Балигъ ухъуауә уздәІәпхъуа щІыпІәр хәку зәрышхуәмыхъуар гурыІуәгъуәщ, абы ущыпсәу, ущылажьә къудейуә аращ. Ауә си хәкужьыр жыпІәу уигу къыщихьәм деж уздәгупсысәр дәнә? Тыркүм и Мударей къуажәра, хьәмәрә...**

– Нәмыцәм сыІәпхъуа нәужь, ильәс 15 хуәдизкІә сыкъыщальхуа къуажәр зыми хуәзмыгъадәу сигу илгъу сыпсәуащ. Сыт къысІәрыхьәми, схьырт а къуажәм. Къуәшитхурә шыпхъуитІрә сиІәти, абыхәм сәбәп сахуәхъуну сфІәфІт. Ауә пәжтәкъым апхуәдә гупсысәкІәр. Аратәкъым си Хәкур. Къәбәрдейм къәкІуәжын щІәздзәри, Хәкум и ІәфІыр зыхәсщІащ. Зы тхьәмахуә хуиту къысхудәхуамә, сыкъокІуәж.

Мис а узыщІәупщІа Мударей сыщыщІыкІүм щыслъәгъуа адыгә зәхәтыкІәр, ди нэхъыжьхәм я ущикІәр, анәдәлхубзәр зыІурыль бзылхугъәхәр ІәфІу сигу къинәжауә екІуәкІыурә, мыбы сыкъәкІуәжри, щІыхьәпІәм хуәдә а си гукъәкІыжхәр нәрылгәгъуу щыслъәгъуащ, хуәдищәкІә нэхъ дахәу, нэхъ ІәфІу, нэхъ хуабәу зыхәсщІащ Хәкум и фІагъыр. А къуажәр иджыпсту щыІәжккъым, щыІәр си Хәкужьырщ. Мыр жәнәт щІыпІәщ, мыбы адыгәхәр щопсәу, уи щхьәр лгәгәу пІәту «Сыадыгәщ!» щыжыпІә мәхъу.

Хәхәс адыгәм Хәкужьым щыщыІә щытыкІәр и нәгу къызәрыщІыгъәхьәфыр проценти 5 къудейкІә къыщІәкІынщ. НәгъуәщІ къэрал къыщальхуам хуигъәфащә къудейуә аращ адәжь лгәхәм и ІәфІагъыр. Нэхъыбәу хәхәсхәм Урысейм гужыгъәжыгъ къыхуаІәу, адыгәхәр дакъузә къәфІәщІу, хуитыныгъә ямыІәу къащыхъуу апхуәдәщ. Мыбы зә къәмыкІуәжам хьыбаркІә гурыбгъәІуәфынуккъым фи псәукІәр. Ар фІыуә сощІә. Сыт щхьәкІә жыпІәмә, си къуәшхәмрә си шыпхъухәмрә зәи щыІаккъым, абыхәм Хәкур къызәрызыфІагъәщІымрә сә щызыхәсщІәмрә шурә лгәсрә я зәхуакущ.

– **Затий, Дунейпсо Адыгә Хасәм куәдрә щытепсәлгъыхъу зәхәсхащ, жылагъуәми щІәх-щІәхыурә къәІәт упщІәщ, хамә къэралхәм щикъухьа ди лгәпкъәгъухәр хәкум къәшәлІәжа хъун папщІә, къэрал хабзәхәр, дәфтәр Іуәхухәр нэхъ тынш щІын зәрыхуейр. Нобә а Іуәхур къызәрыгуәкІ дьдә хъуауә, гугъуехь хәмылгъу хәкум укытІысхьәж хъуну хуит ящІауә къызыщыдгъәхьүмә, куәд къәІәпхъуәжынут? Дауә узәрәплгъыр?**

– Сә си еплъыкІәм тепщІыхьә, къагъэзэжыну си гугъәкъым. Мыбы щыпсәури, Америкәм исри, Европәм щыІәхәри зәгупсысыр я щхьәщ. Ар псәукІәм, щІәныгъә зәгъәгъуәтыным, лэжьыгъәм тещІыхьәщ. Гугъуехь куәд пылгъми, иджыпсту ухуеймә, укъәмыІәпхъуә-

жыфыну щыткъым мыбы. Хуэмейуэ аращ. Я Іуэхур нэгъуэщІ щІыпІэ щыдокІ. Мыбы щыщыІэ экономикэ, псэукІэ щытыкІэр нэхъ зэгъэпэщэ хъумэ, мис итІанэ нэхъ къэкІуэжыну тегушхуэнущ. Зи гугъу пщІы Іуэхум ирипсалъэр куэдщ, ауэ зыкъаІэту куэд къэІэпхъуэжынукукъым.

НэгъуэщІ лъэныкъуэкІэ уеплъмэ, Хэкум удехъэх. Сэ къызэрыслъытэмкІэ, хэхэсымрэ Хэкумрэ нэхъ зэпыщІа хъунут, нэхъ щІэх-щІэхыурэ къэкІуэжу щытамэ. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, къыдихъэхыжынут. Адыгэгү зиІэ дэтхэнэ зыри а и адыгэпсэм къишэжынут.

Адыгэхэр Тыркум Іэпхъуа нэужь, илъэс 50 хуэдизкІэ замыгъэхъейуэ щысауэ жаІэж, къэкІуэжыным, къагъэээжыфыным я гугъэр хахыжатэкъыми. ИужькІэ абы исын зэрыхуейр къагурыІуэщ, щІэблэ къащІэхъуэр псэун хуейти, а къэралым лъабжьэ щашІыну иужь ихъащ.

Нобэрей зэманымрэ зэхэтыкІэмрэ къапщтэмэ, цІыхур тыншу нэгъуэщІ къэрал мэІэпхъуэф лэжьэн, псэун щхъэкІэ. Ар нэхъ япэ ирагъэщү къысщохъу иджыпсту. Ауэ адыгагъэр къызытекІуэу къэзыгъээжыни къахэкІынщ.

– Уэ-щэ?

– Сэ си лъакъуэ лъэныкъуэр – Германием, лъакъуэ лъэныкъуэр мыбы щыІэщ. Хэкур фІыуэ солъагъу, щІэх-щІэхыурэ сыкъокІуэж. Си жьэгү сыщІауэ, сыщыхуейм сыкъэкІуэжу, си щІэныгъэр, зэфІэкІыр мыбы исхэм къахуэзгъэсэбэпу сыпсэуну сыхуейщ.

– **Хэхэс адыгэр Хэкум зэ нэхъ мыхъуми къэкІуэжмэ, къыдихъэхыжу жыбоІэ. Сыт хуэдэ Іуэхухэр абы и лъэныкъуэкІэ иригъэкІуэкІрэ Европэм щыІэ Адыгэ Хасэхэм я федерацэм?**

– Абы теухуа программэ хэха диІэу догъэлажьэ. Псом нэхъ япэ идгъэщри, дэтхэнэ зы хэхэсри хэкум къэкІуэж-кІуэжу щытыныр хабзэ яхуэщІынырщ. Си щхъэкІэ, унафэщІу лэжьэн щІээзда нэужь, унагъуэ 20 къасшэри, тхъэмахуитІ щызгъэІащ. ИужькІэ щІалэгъуалэр къасшэри, я нэгү зезгъэужьащ. Мыбы зэ къэкІуахэм «иджы дапщэщ дыщыпшэнур?» жаІэу апхуэдэщ. Ди жагъуэ зэрыхъуши, коронавирус уз зэрыцІалэр къежьэри, ди мурадхэр къызэтрикъутащ. ДяпэкІэ ди гугъэщ август мазэм техуэу тхъэмахуитІкІэ унагъуэхэр къэтшэну. Абыхэм хэкурысхэр зрагъэцІыху, я телефонхэр зэІэпах, зэрыщІэ мэхъу. Апхуэдэуи мыбы щыщхэр ди деж едгъэблагъэурэ щыдгъэІэнущ, Европэм щІэныгъэ нэхъыщхъэ щызэзыгъэгъуэтыну хуейхэм дадэІэпыкъунущ. Дэ дызытетын хуейр дэнэ щыпсэури адыгагъэм зэрегъэшэлІэнырщ.

Сэ гу лъызотэ Тыркум къыкІахэр – тыркубзэкІэ, Сирием къыкІахэр хъэрыпыбзэкІэ зэрызэдэуэршэрым. Ауэ ахэр Хасэм щызэхуэса нэужь, адыгэбзэкІэ зэрызэпсэлъэн, зымышцІэхэм зрагъэщІэн зэрыхуейр къагурыІуэ. Бзэ зэтемыхуэкІэ псалъэхэр нэхъыфІу зыми зэрипхынукукъым адыгэбзэм фІэкІа.

Бзэм хуэтщІ гулъытэм нэмышцІ, программэ щхъэхуэ дгъэпсауэ, егъэджакІуэхэр, гъэсакІуэхэр Хэкум итшурэ дерсхэр, зэІущІэхэр

ирагъэкIуэкI. Апхуэдэ IуэхуфI кыдэхъулIащ коронавирус узыфэр кэмыхъей щIыкIэ. ДзыхъмыщI Аслъэн, Езауэ Мадинэ, Иуаз Зубер, Апсэ Дианэ сымэ едгъэблагъэри, Мюнхен Хасэм тхъэмахуитIкIэ щылэжьащ, цIыхухэр яфIэгъэщIэгъуэну къекIуалIэу. Ар ягу ирихъати, Штутгарт, Нюрнберг Хасэхэми кыкI лъэIу тхылъхэр кытIарыхъащ, апхуэдэ курсхэр ирагъэкIуэкIыну хуейуэ.

А курсхэм унагъуэкIэ кьокIуалIэри, хэт кьафэм, хэт бзэм, хэт пшынэ еуэным зыхуагъэсэнэ зэброкI, сыхъэт зырызкIэ псоми щIыхъэурэ, махуэр Хасэм щIэщыгъуэу, сэбэпынагъ пылзу шагъакIуэ.

– Къалэ зэмылIэужыгъуэхэм кыщызэвгъэпэщ Адыгэ щэнхабзэмкIэ фестивалхэм я мыхъэнэр сыт?

– Европэм адыгэу исыр зэрагъэцIыхуну, лъэпкъ щэнхабзэм драгъэхъахыну я мураду кыыхальхъащ а Iуэхур. Иджыри къэс пхъэидзэкIэ къалэ Хасэхэм зэлэпахыу ирагъэкIуэкIыу щытащ. ДяпэкIэ ди мурадщ зы хэцIапIэ хэтхыу илгъэс къэс абы щедгъэкIуэкIыну.

– Европэм щыIэ Хасэхэм апхуэдэ Iуэхухэр кызэрагъэпэщын, зэфIагъэкIын папщIэ дэнэ ахъшэ кыздрахыр? Фэ, сэ зэрысщIэмкIэ, къэралым зыкIи зыкыфщIигъакъуэркъым, языныкъуэ хэхэсхэм ещхъу. Сыт хуэдэ мылгъу Хасэ Iуэхухэр зэрыдэвгъэкIыр?

– Хасэм хэт унагъуэхэм мазэ къэс хэтыщIэ кыыхальхъэ. Фестиваль хъуамэ, билет дощэ. Аращ хэхъуэу диIэр. Ауэ мис иджы кыщIэтIукIауэ, къэралым иригъэкIуэкI Iуэху гуэрхэм дыхэтщ. Къызэдгъэпэщыну Iуэхум тедгъэкIуэдэну ахъшэр къэдбжрэ къалэм щэнхабзэмкIэ и къудамэмрэ Iэпхъуэшапхъуэ IуэхухэмкIэ IуэхущIапIэмрэ я пащхъэ итлгъэмэ, процент 80-р кыдат.

Мюнхен дэт лъэпкъ зэгухъэныгъэхэм ящыцу нэхъыжь дыдэр Адыгэ Хасэращ. Нобэ къэсыхункIэ мыхъумыщIагъэ кыщемыкIуэкIауэ ди Хасэр шапхъэу мэлажьэ. Концерт дыхэтамэ, ди фацэкIэ, ди утыку итыкIэкIэ, ди къэфэкIэкIэ хуабжыу дакыхощ, нэхъыбэ дыдэу Iэгу зыхуеуэр дэращ. Апхуэдэхэм деж адыгэхэр зицIысыр, кыздикIар, и хабзэр, и тхыдэр кIэщIу зэрыт тхылъ пIащIэ цIыкIухэр догъэхъэзырри, догуэш, нэхъ дыкъащIэн щхъэкIэ. Ауэ сыт хуэдиз Iуэху ди щхъэ закъуэу едмыгъэкIуэкIми – ныкъуэщ, хэкур, зэкъуэш республикищыр хэмытмэ.

– Хэхэс адыгэхэм ящыцу дэнэ къэрал щыпсэхуэра зи Iуэху нэхъ дэкIыу, зыхэхэсхэм яхэмышыпсыхъыжын папщIэ Iэмал нэхъыбэ яIэу кьэпльыгэр?

– Иорданием щыпсэхуэрауэ кысцохъу. Я Хасэхэм мылгъу ябгъэдэлгъщ, къэрал ахъшэ къалэрохъэ. Израилым щыпсэхуэми хъарзынэу къалэрохъэ ахъшэ, Кфар-Камэрэ Рихъэниерэ дэсу хъуар Хэкум къашэурэ яшэжыфынуц гъэ къэс. Иджыри зэ жызоIэри, хамэ щIыпIэм лэжьыгъэу щедгъэкIуэкIым мыхъэнэ щилэнур, хэкум кьэкIуэжу зэтедухуэфмэщ.

– Къэрал куэдым щикъухъа адыгэм я къэкӀуэnum уегупсыса нэужь... Сыт кытпэплъэр?

– ЩӀэх кӀуэдыжыну, хамэхэм яхэшпысыхъыжыну зигугъэхэм сащыщкъым. Мы дунейр гъэцӀэгъуэнурэ къокӀэрэхъуэкӀ. Нобэ дызэрыщӀэнымкӀэ Ӏэмалу диӀэ хъуам еплъ, мис апхуэдэу къекӀэрэхъуэкӀынурэ куэдкӀэ нэхъ зэгъунэгъу дыхъужынууц.

СызэреплӀымкӀэ, иджыри кыздэсым я щхъэ Ӏуэху, я псэукӀэ зэгъэпэщыным нэхъ телажъэрэ екӀуэкӀащ. Къыщальхуа къэралым иджы лъэ быдэкӀэ шытеува хъуащи, дяпэкӀэ лъэпкъ зэхэщӀыкӀыр нэхъ къэушыжу, кърахъэжьэжу хэкум нэхъ кыхуэпабгъэ хъуну пӀэрэ жызоӀэ. ЩӀэныгъи, зэфӀэкӀи, Ӏэмали яӀэ хъуащи, абы фӀым сыщегъэгугъ.

Енсэлъар **НЭЩӀЭПЫДЖЭ** Замирэщ

«АДЫГЭ ТЕАТРЫР ЕФИЭКИУЭНЫРЦ СИ ХЪУЭПСАПИЭР»

«Псым езым и жапlэр кье-гъуэтыж» жиlэ хабзэщ адыгэм, цlыхур кызыыхуигъэщlар, зыхуэ-lэйижьыр кыыхихын папщlэ зрикlуа гъащlэ гъуэгуанэр къригъэ-лъягъуэу. Щыlэщ зыгуэрым иунэтlхэри, езыр-езыру гурэ псэкlэ зызыунэтlыжхэри. Тlум щыщуй тlэкlу-тlэкlу хэлъауэ жыпlэкlэ ущыуэнукъым Адыгэ лъэпкъ театрым зи гъащlэ щхъэ-узыхъ хуэзыщlа актрисэ, Къэбэрдэй-Балькъэрым щlыхъ зилэ и артисткэ Бжэлумых (Шыбзыхъуэ) Барисэт (нэхъыбэм ар зэрацlыхур и шыпхъум цlэ лейуэ кыфlищауэ щыта Беллэрц). Ар зыхэта спектакл-хэр куэд мэхъу, и утыку итыкlэр зэ зылъэгъуами жиlэфынуц Беллэ артист lэщlагъэр кызыэхъулэхэм, абы ирипсэхэм, гурыфlыгъуэ кы-хэзыххэм зэращыщыр.

140

Ар февралым и 20-м 1952 гъэм Аруан районым хыхъэ Къуэжьы-къуей Ищхъэрэ, Шэрэдж lуфэ lус къуажэм, кыщцалъхуащ. Къы-щыхъуар къуажэ гупэмкlэ щыпсэу хъэблэ узыншэт, хъэблэ дахэт, сабий куэду дэсу. «Псори дызэныбжъу жыпlэ хъуну апхуэдэт, псо-ри зэгъусэу дыджэгурти, школым, псым, кинон дыщыкlуэкlи дызэщlыгъути. Ди хъэблэ къудейм щыщуй цlыхуитху сэ сыщеджа клас-сым зэгъусэу дыщlэсащ», — игу къегъэкlыж Беллэ.

Сабийгъуэ — дыщэ къуэпс

Псори кыщцежьэр сабийгъуэрац, укъызыхэхъукlа унагъуэм, ущеджа школым, укъыщыхъуа хъэблэм куэд иlыгъщ. Беллэ и адэ-анэр цlыху къабзэт, зэкlэлъыкlуэт, жыпlэнуракъэ — бынунэм цапхъэ зытрахын яlэт. Ахэр лэжьакlуэшхуэти, хущlыхъэгъуэ яlэтэкъым икlи зэрыхъукlэ, зэралъэкlкlэ сабийхэр абыхэм ядэлэпыкъурт.

— Си шыпхъу нэхъыжь Томэ (унагъуэр Розэт дызэреджэр) и узыншагъэм теухуауэ Налшык и Долинск хъэблэм щыlэ «Лес-ная» жыхуалэ школым илъэс зыбжанэкlэ щеджэн хуей хъуат, — желэ Беллэ. — Ар кыщыкlуэжым и деж зи lутlыжыр си закъуэтэ-

Іутыж Борис и «Кхъужьейбэ» спектаклым щоджэгу (сэмэгумкІэ къыщыщІэдзауэ) Болэ (Пащтыкъ) Анфисэ, Бейтыгъуэн Жамбулэт, Бжэлурых Барисэт сымэ. 2011

къым, зэрыхъэблэу абы щыгуфІыкІырт, апхуэдизкІэ фІыуэ яльа-гъурти. Томэ джэгукІэ гъэщІэгъуэн Іэджэ ищІэрт, дэ дымышІэ хъыбар щІэшыгъуэ куэд къыджийэжырт. ИужькІэ къызэрызгурыІуащи, ахэр еджапІэм щилъагъу-щызэхиэххэм ящыщу арат. ЯпэщІыкІэ зищІысыр къыдгурымыІуащэ «красотам» и зэхъэээхуэ иригъэкІуэкІауэ щытащ абы. Си нэгу къызэрыщІыхъэжыр ди хъэблэ хъыджэбз цІыкІухэр дригъэувэкІауэ, езым къэрэндащрэ тетрадрэ иІыгъыу, шэнт цІыкІум тесу дызэпиплыхъуц. Сэ япэ увыпІэр зыхуэзгъэфащэр си шыпху Гуащэгъагът, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ, ди унагъуэми, ди благъэхэми, ди хъэблэми яфІэдахэт, школым фІыуэ щеджэрт. Си щхъэм тецІыхъауэ сегупсысэххэртэкъым, къээлэжъуи къысщыхъуртэкъым. Къытхоп-лъэ, дызэпеплыхъри, ипэ дыдэм деж ит хъыджэбз цІыкІум и цІэр кърелуэ япэ увыпІэр абы къихъауэ. Ар дауэ, схузэхуэгъакІуэркъым. Ар, япэрауэ, хамэ хъэблэц, етІуанэрауэ, Гуащэ кыигъанэу щхъэ ирита? АрщхъэкІэ Томэ жиІам шэч къытепхъэ мыхъунут дызэресари, зыми зыри жытІакъым. Нэхъ дахэу къилъытар дэ нэхърэ нэхъыжь къыщІэкІынт, зэрысщІэжымкІэ, нэхъ щхъэпэлъагэт, къамылыфэ цІыкІурэ лъагъугъуафІэ дыдэу. ИужькІэ сызэрегупсысыжамкІэ, къилэжъуи къыщІэкІынут абы япэ увыпІэр.

Ди хадэм узэрихъэу ижъырабгъумкІэ Іуащхъэ лъагэ итт. Псори абы зырызыххэу дэкІуейуэрэ, хэт сытым хуэлэижъми кыигъэлъэгъуэн

хуейт. Уэрэдми, кьафэми, усэ кьеджэнми тхуэщлэр тцлэн хуейуэ зэхьэээхуэ кьытхуигьэуваат Томэ. А тетрадымрэ кьэрэндащ цлыкIумрэ илыгыу Iуащхьэ льабжьэм деж щыст кьыдэплуэ, жытIэхэм кьедаIуэу.

Нэхь гьэщIэгьуэныжращи, Томэ куэду иIэт а зэманым кьыдагьэкIыу щыта «Киножурнал»-хэр. Советскэ артистхэм я сурэтхэр щхьуэкIэплыкIэу зэрыт, абыхэм я гугьу щыщIа, кинохэм щытепсэлыхь журналым езыр еджа иужь, дэри депльырт. ЗыфIэгьэщIэгьуэнхэм зэлэпытха иужь, сурэтхэр кьыхигьэжырт. Кьалэм и киоскхэм щащэ плакатхэр, артистхэм я сурэт, зыхэта кинохэр, ягьээщIа ролхэр зытетхэр, кьыщэхурти зэхуихьэсырт. Ахэр жьыхум хуэдэу зэтрильхьэрти, стIолыр зэгьэувэлIа блыным фIильхьэрт. Абыхэм уемыпльынкIэ Iэмал иIэтэкьым, уи щхьэми кьинэрт.

КьыщынэмышIауэ эстрадэм, Хиль Эдуард, Ободзинский Валерий, Татлян Жан, Магомаев Муслим, Кобзон Иосиф, Пьехэ Эдитэ, нэгьуэщIэхэми я творчествэм кIэлъыплъырт. А псор щIыжысIэращи, Томэ и фIыгьэу кьыщIэкIынщ абыхэм сэри гу лыстэу щIыщIэздзар.

Япэ лъэбакъуэхэр

142

Беллэ егIуанэ е ещанэ классым щIэсу кьыщIэкIынт я пионер вожатэм гуащэ театрым и кружок кьызэригьэпэщауэ блыным фIэлъу щильэгьуам. МакIуэри зыхрегьатхэ. ЩэкIым кьыхэщIыкIауэ хэт мэльщхьэ, хэт дыгьужьыщхьэ, хэт бажащхьэ пыту гуащэ цлыкIухэр

Толстой Алексей и «Орёл и орлица» тхыгьэмкIэ ягьэува «Пащтыхьымрэ пащтыхь гуащэмрэ» спектаклым Ефросиньеу хэтщ. 2022

сабийхэм ират, жа́эн хуей псалъэхэри щы́гыуу. Роль кы́лбысар унэм къехь хы́джэбз цы́кIум, пэш щхьэхуэ щIотIысхьэри, абы елэжыу хуожьэ.

— Си Iэпищым гуащэ цы́кIур фы́золъхьэри, жысIэхэм абы и щхьэ цы́кIур зэрищIын хуейр езгъэкIуурэ солIалэ. Тхьэ дерсхэм нэхъри, унагъуэм щысщIэ Iуэхухэм нэхъри нэхъ гъэщIэгъуэным! Гуащэ кружокым щыдгъэхьэзыра спектакль цы́кIур ди районым и кы́лащхьэ Нарткы́алэ дошэри, зэхьэзэхуэ гуэрым кы́щыдогъэлыагъуэ.

Iушхуэу, зэрырипагэр щIуэу и классым топсэлъыхь Беллэ. Уеблэмэ дерсхэм я зэхуаку дэт зыгъэпсэхугъуэ дакы́ккъэхэм классым дыкы́щIэкIыртэкым, желэ, апхуэдизкIэ зэжралэжын я куэдт, зыр зым зэхихьрти. Фы́уэ еджэ, ар нэхъ кы́изэмыхьуллэ жа́луэ зэи зэхадзакы́ым абыхэм, сыту жыпIэмэ дэтхэнэри зыгуэрым хуэIэкIуэлыакуэу, узыхьэху гуэр яхэлът.

— Си гъунэгъу Хужьокъуэ Лусанэ адыгэбзэ шэрыуэ Iурылът, бзэм хуэIэижът. Кы́уажэм зыгуэр кы́щыхьуауэ зэхэтхамэ, Лусанэ сэрэ дытIысырти, гупсэхуу дытепсэлъыхьырт, абы роль кы́ыхэтхьрт. Лусанэ псалъэхэр яхуитхьрт, ахэр дгуэшырти зрагъащIэрт, дерс нэужьхэм репетицэ тщIырт. Кы́уажэм дэс нэхъыжьыфI гуэр ягъэлыапIэмэ, жылэм и унафэщIыр, нэгъуэщIхэр абы кы́щыпсэлъа иужь, школым и зэфIэкIкIэ ягъэхьэзыра концерт кы́изэхуэсахэм ирагъэлыагъурт, абы ди художественнэ самодеятельностым и спектаклхэр кы́кIэлъыкIуэрт. Пэжыр жысIэнщи, Iэгуауэшхуэ тхуаIэтырт, псалъэ гуапэ кы́ыджалэрт.

Iуэху мыублэ блэ хэсщ

Ольмезов Мурадин и «УнэлыапIэ» спектаклым щоджэгу. 2016

Класс нэхъыжьхэм нэсауэ зэгуэрым я классэгъу Шокъум Риммэ кы́хельхьэ Налшык Iуэуэ адыгэ пьесэ кы́агъуэтынуну. Кабардинскэ уэрамым тета библиотекэм Риммэрэ Беллэрэ йокIуалэри, Сонэ Мухьэrbий итха «Иджыри «тIу» пьесэр кы́рат. Кы́окIуэжри, ролхэр ягуэш, абыхэм ящыщ Белли кы́лыос. Абы елэжыын щIадзэри, бжьыхьэку хьуауэ гъэувын яух.

— Доуэр аби, Риммэрэ сэрэ Адыгэ театрым докIуэ, Сонэ Мухьэrbий кы́ыдогъуэтри, ди лэжыыгъэм еплъыну кы́ыдогъэблагъэ. АбыкIэ кы́эщIэнтэкъэ

цыхугэшхуэ зэрыхэлбыр — Іуэху псоми закыдегъахуэри кьоклуэ артистыр. Дыщеджэ классрат кыщыдгъэлъагъуэр спектаклри, партэхэр идогъэклуэтэкІ, доска гупэр хуит кыдощІри ди ІэдакъэшІэкІым идогъэплъ. Псалъэ гуапэ куэд кыджиІащ, диущиящ, чэнджэщ кыдитащ. ДыкыщІокІыжри — кІыфІ хьуакІэщ, автобусхэри зеклуэжыркъым. Си адэ-анэм зы хамыщІыкІыгу Мухьэrbий ди деж сошэ. Дахэу ягъэхэщІэ, тхыдэмкІэ школым щезыгъаджэ си адэмрэ артист лы бэлыхьымрэ зэжралэн ягъуэтынтэкъэ?! ЗамыгъэукІуриихами щІІэркъым, ауэ ахэр щысу сыгъуэлъыжат, сыкыщыгъэджами Іэнэм пэрысхэт. «Мы хьыджэбз цыкІур артист хьунуши, евгъэджамэ арат», — кыжриІат абы щыгъуэ Мухьэrbий си адэм. Абы, шэч хэмылбу, нэхъ сытригъэгушхуащ. «Аргуэру «тІу» спектаклыр Нарткъалэ дошэм, зэхъэээхуэм япэ увыпІэр кыщыдохьым, радиомкІи къатыжым...

ГъащІэ гъуэгуанэр зыубзыхуар

Беллэ школыр кыщыиухым ирихьэлІэу газетым хьыбарегъащІэ тету кыщІокІ, Щукиным и цІэр зэрихьэу Москва дэт театр еджапІэм щеджэну гуп кыщыхах зэлущІэм хуейхэр ирагъэблагъэу. Ар и шыпхуэ Томэ кыыхуехьри, зигъэхъэзырынуи кыжрелэ.

— Пщацэхэм ящыщу къащта цыхуибгъум язу ди къэралым и къалашхэм сыкІуащ, — игу кьегъэкІыж си псэлъэгъум. — Къапщтэмэ, цыху 25-рэ кыщыхахэа зэхъэээхуэм цыхуищэм щІигъу хэтат. Апхуэдэ щІыкІэкІэ Москва сыкІуащ, Щукиным и цІэр зезыхьэ еджапІэ нэхьыщхьэм сыщеджащ, дыкызэрыкІуэжрэ ЩоджэнцІыкІу Алий и цІэр зезыхьэ Къэбэрдей къэрал драмэ театрым сыщолажьэ. Роль хьарзыни щІащ а илъэсхэм къриубыдэу. Театрым ущылэжьэну хэт тыншу кыщыхьуми ар кьопцІэ. Уигури, уи псэри, уи акъылри етауэ умыщІауэ зы роли кьохьулІэнукъым. Псом ящхьэжращи, драматургым пьесэм хилъхьэр, игъэув къалэн нэхьыщхьэр, режиссёрым актёрхэм къапкърихыну зыхуейр кыбгурыІуэмэщ, ролым и купщІэр кьэптІэщІыфмэщ образыр нэгъэса щыхьур. Артист ІэщІагъэр зауэм Іут сэлэтым и къалэным изогъэщхь: кьуата лэжьыгъэм утекІуэн щхьэкІэ, уи зэфІэкІыр нэгъэсауэ кьэбгъэлъэгъуэн щхьэкІэ зауэм уІутым хуэдэу улэжьэн хуейщ. Махуэ кьэсыху узыдэлажьэ артистхэри, режиссёрри, утыкур зыхуей хуэзыгъазэри йоплъ уи лэжьыгъэм. Абыхэм я фІэщ пщІын хуейщ уи джэгукІэр. Роль згъэээщІахэм яхэтщ нэхъ сигу кьинэжахэри, я цІэ лейуэ кысІуэнкъым. ЖысІэну сызы-

хуейраци, роль цыклуи роль ини зэщху уелэжьыпхэу кыизолыгытэ. Цыклухэм уджэгуну нэх гугъуххэщ, сыту жыплэмэ, театреплэхэм ягу унэсын щхэкIэ, ягу укынэжын папцIэ а мащIэм гьэщIэгъуэну зыгуэр кыыхэгъуэтэн, нэхыбэххэ хэплэхьэн хуейщ.

Щапхэ кьатепыххэнумэ...

— Ди адыгэ театрым теухуауэ жыслэмэ, мы цы хьурейм апхуэдэу тетыр а зыращ, — желэ зэрыгушхуэр и нэгум ипльагъуэу Беллэ. — Ди IуэхущIапIэм щылэжьа ди нэхыжьыфIхэм ехьэлауэ псалъэ дахэ, псалъэ пэж куэд пхужыIэнущ. Кьапщтэмэ, Сонэ Мухьэrbий, Болэ Мурат, Тыхъужь Алий, ДыщэкI КIунэ, Сибэч Быхуэ, нэгъуэщIхэри зым нэхрэ адреЙр нэх гьэщIэгъуэну, я лэжьэкIэр земыщху, сценэм кьрахьэ образхэр зэхуэмыдэу апхуэдэт. Сэ ахэр изогьэщхь, яхузогьадэ МХАТ-м щылэжьа артист ехэжьахэм. Кьапщтэмэ, а кьезбжэкIахэм я цIэ уэрамхэм фIэсщынт, кыщцалъхуа кьуажэхэм фэепль яхудэзгъуэвэнт. Ар абыхэм я акъылкIэ, я зэчийкIэ кьалэжьащ. Ди адыгэ театрым щылажьэхэм урипагэ хьунуц, а нэхыжьхэм я деж кыщыщIэдзауэ щIалэгъуалэм я деж щыщIэкIыжу. Талант зыбгьэдэмылбу, гуякIуэцIымылбу абы зыри кыщIыхьакътым икIи кыщIыхьэркътым. Ди студием театрым и лэжьыгъэм хилъхьэфыр хилъхьащ, ди жагъуэ зэрыхьунщи, щхьэусыгъуэ зэхуэмыдэхэм кыыхэкIыу куэди щылэжьэжыркътым. АдэкIэ абы и кьэкIуэнур зэлытар ди щIалэгъуалэраци, мурад дахэу ящIыр кьахузэпищэну си гуапэщ.

СэмэгумкIэ кыщыщIэдзауэ: артистхэу КIэхумахуэ Фатимэ, Шыбызыхьуэ Бариср, Бжэлумых Барисэт, Ампар (КIарэ) Ларисэ сымэ. 2022

Къалэн мытынш

Гукли псэкли зи луэхум хуэпэж дэтхэнэ зыми хуэдэу, Беллэ и хуэапсапIэр зэпхар ильэс куэд щIауэ шылажьэ театрыращ.

– Иджыпсту абы шылажьэхэм я гъуэгур тыншыну, зыхуей рол-хэм ягъээщIэну Iэмал яIэну, классикэм щыщу спектакль куэд ягъэувыну сыхуейщ. Дэ режиссёрыфIхэм дадэлэжьащ, апхуэдэ насып щIалэгъуалэми тхьэм къарит. Чэнджэщ цхьэкIэ кыдбгъэдыхьэмэ, зыми «хьэуэ» зэрыжамыIэнур сощIэри, нэхъыжьым и ущие хуей щIэблэ кытщIэхуэмэ си гуапэщ. Сыхуейт ди театрыр ефIэкIуэну, лъэпкъ гъуазджэм адэкIэ зезыгъэужьыну зи пщэ кыдэхуэ щIалэгъуалэр а къалэн мытыншым пэлъэщыну.

ИСТЭПАН Залинэ

*Игъуэ нэмысу дунейм ехыжа си щхьэгъусэ
Хьэмыкьуэ Маринэ фэепль хуэсцIа усыгъэхэр*

СИ УЭРЭД МЫУХ, СИ ГЪЫБЗЭ КІЭНШЭ

Поэмэ-элегие

I. СЭ НИСХЬЭЖЫНЩ УИ ПАЩХЬЭ
СИ ГУР КЪАБЗЭУ

*Къезэгъкьым, дауи, бгырыс напэм
Удзыхэу пщIыныр цIыхубз гугъу,
Ауэ пфIищIам нэщанэуапIэ
Гухэлъым гур – щыIэн нэхъ гугъу?!*

Илъэс 38-рэ – арат уи натIэ къритхар. Илъэс 14-рэ мази 4-рэ махуэ 23-рэ – арат къызэдэдгъэщIэну къытхуиухар.

Уи яужь махуэхэм ящыщ зым, нэпс зыщIэз нитIкIэ укъызэплъри, къызжепIат: «Хэт и гугъэнт, Толэ, уэ дэрэ ди Iуэхур апхуэдэу кIэщIу иухыну?!» Хэт и гугъэнт, Маринэ! Ди пщIыхьэпIи къыхэхуэртэкъым гъащIэм и жьыбгъэ Iэлым ди насып-чэщанэр тфIызэтрикьутэу, ди гугъэ IэфIхэр щыкьуейуэ губгъуэжъым ирипхъэжыну! АрщхэкIэ дэ зыри къыдэупщIакъым. Ди щхьэщыгу къытым нэхъ фIэкъабылащ зы чысэ иль ди пситIыр зэкъуичыну, гу зыщумыхуа ди хьыджэбз цIыкIуитIыр, уи хуабагъэрэ гуапагъэрэ щIэбэгыу, игъащIэ псокIэ дунейм анэншэу къытринэну. Сыт щхьэкIэ? Сытым къыхэкIыу?

А упщIэхэри ящыщ жэуап зэдмытыжыфу гъащIэм къытхуигъэув адреи куэдым:

*Ажалыр мысэм щIыблэплъыкIыр сыт?
Датщэщ цIыху хейм насыт къыщритыну?
Датщэщ захуагъэр ем щытэлъэщыну?
ТекIуэдыкIыну зальмыгъэр щIым? –
СокIий сэ. – Джэртэджэжыр, дэгуу, щымыц.*

ЦыхуфIхэр нэхъ пасэу Алыхьым иреджэж, жаIэ. Мы дунейжьыр нэхъ хуэныкьуэти цIыхуфI!

* * *

Дунейр кьэунэхуу щэнхабзэмрэ гэсэнныгьэмрэ я япэ бзийхэр кIыфIыгьэм кьыхэнэхукIыу зэрыщIидзэ лъандэрэ, цIыху хейхэм я хьуэпсапIэр зыщ: я уафэр кьашхьуэу, я щIылгьэр щхьуантIэу, я бын япIыжу, гьащIэм и IэфIыгьэ-дахагьэхэм гу щахуэу дунейм тетынырщ. АрщхьэкIэ щыIэщ а насыпыр псоми зэхуэдэу кьезымыгьэхьулIэ лъэпошхьэпохэр. Япэр – тхьэ IэмыркIэ кьэхьу мыгьуагьэхэрщ, етIуанэр – цIыху псэ фIейхэм кьабгьэдэкI мыхьумыщIагьэхэрщ. Tпуми арэзы утехьуэфынукуьым. Утехьуэфынукуьым, кьызыхэкIыр гурыIуэгьуэкьыми, захуагьэкьыми.

Дэри дащытт фIы зигу илгьу пщэдейрей махуэм мурад дахэ хуэзыгьэпсахэм. Дызэакьылэгьут, псэкIэ дызэгуэгьут. ЦIыху хейхэм я щхьэр щIезыгьэхьэ, я нэр зымыгьаплгьэ хабзэ пхэнжхэр гьащIэм кьызырыдекIуэкIым: хейр мысэм хиутэу, сабийм фоч ирагьапщэу, губзыгьэр ныкьуэделэм иригьаджэу, дин Iуэхухэм Iимансызыр тепсэлыхьу, дахагьэр зи Iэужьхэр фаджэлыджэу, нэхугьэ кьэзыгьэщIхэр кIыфIым хэсу, пщIэ нэс зыхуэфашэр ирагьэкIуэтэкIрэ зыхуэмыфашэм джэгу иращIэкIыу кьызырыхьум дигьэщхьэжагьуэрт.

Ди сабийхэм я кьэкIуэнур зэрызэIумыбзым, абы и лъэныкьуэкIэ дыщыпсэу кьэралым шэсыпIэ лъэпкь кьызырыдимытым Iыхьэлейм икIауэ дытегузэвыхьырт.

ЦIыхугьэ, напэ, лыгьэ, гуапагьэ, гущIэгьу – цIыхур псэуцхьэм кьыщхьэщызыгьэкI, цIыхум цIыхукIэ щIеджэж а хьэл-щэнхэр зыдэпльагьухэр кIуэ пэтми нэхъ мащIэ зэрыхьум, ахьшэрэ мылькурэ фIэкIа дунейм нэкуи напIи зэримыIэжым дигьэгужьейрт.

*Мылькур уи нэрыгьмэ – уIэщIэмыкIыну,
ЩIэлгьщ щIы щIагьым Iэджэ, дыщэм текIуэдауэ.
Псэм и кьулеягьэриц мылькурIэ узэджэнур,
ГьущIыкIэжьси дыщэр, абы елгытауэ.*

Дунейм кьулеягьэ нэхьыщхьэу бгьэдэлгьыр дахагьэрщ. А фIыгьуэ мыльгьтэр зэригьэбэгьуэным хущIэкьуу дэтхэнэ цIыхури псэупхьэу кьэтлгьтэрт. Гухэль уэрэдхэр зыфIэауану зи ныбэ зыкьуу ирымкьужхэм а псор кьазэрыгурымыIуэр, кьагурыIуэнуи зэрыхуэмейр дгьэщIагьуэрт.

Апхуэдэхэр, зэ нэхъ мыхьуми, егупсысауэ пIэрэ «Сыт дунейр щIэнэхур? Дэнэ а нэхур кьыздикIыр?» – жаIэу. Я пщIыхьэпIэ кьыхэхуауэ пIэрэ цIыху псэ кьабзэхэм, псэ дахэхэм кьабгьэдэкI нурым я дунейр кьыгьэнэхуу?!

*Дахагьэр хьумэ кьримыдзэжыхьхэ,
ЦIыхугьэр ищIыжьытэм хэутэн,*

*И дыщэ псори кызыреблэблэхыу,
Мы дунеижьыр факъырэпэщмэнищ.*

Дунейм Гупхуэу щхуэжІэплъыкІэ кьепхухащ. И насыпщ абы пхымыплъыф цІыхум. Уэрэ сэрэ, ди насыпыншагъэти, Гупхуээншэу, зэрыщыт дыдэм хуэдэу, мы дунеижьым дыГуплъэну кытхуиухат – фІыуэ хэлъыр пщигъэгъупщэжу, щІэ щІэткъым хьэбыршыбырагъэрэ напэншагъэу абы щызэрахьэм. Зезыхъэри цІыхуш, щІызэрихъэри цІыхуш.

*ДылІэнуш псори – ар тфІэмыгушІыхъэт.
ГушІыхъэ тцыхъурт дуней дызытетыр
Зэгуэрым нэщІыса зэрымыхъунур,
НэгъуэщІ дуней зэрыдмылгагъунур.*

Щыхур ІыхытІу – псэрэ Іэпкълъэпкъыу – зэхэлъщ. Зым гулътэ лей хуэщІу адреир кьэбгъэнэнкІэ Іэмал иІэкъым – тІуми зэгъусэу зегъэужьыпхъэщ. АрщхэкІэ цІыхум – псэушхъэ хьэл зэрыхэлъыр игъэбелджылыуэ – и Іэпкълъэпкъыр, и ныбэр япэ фІош. Ныбэм хуищІ гулътэм хуэдиз псэм зегъэужьыным хуищІыгъамэ, шэч хэмылгу, мы дунейр щхъэ зытІушкІэ нэхъ лъагэнт. Ар дэ дымылгагъунуми, ди бынхэм, абыхэм я быныжхэм апхуэдэ насыпкІэ дахуэхуапсэрт.

Захуагъэмрэ цІыхугъэмрэ щІым тепщэ щыхъуным, кьэхъугъэм и дахагъэм цІыхур зэгуэр хуэфашэ хъуным дыщІэхуэпст.

* * *

Уэ кыбгурыІуэрт сэ гъащІэ гъуэгухэм я нэхъ гугъу дыдэр – пэжыр си гъуазэрэ усэ кьарукІэ ем сезауэу сыпсэуныр – кызырэыхэсар. Си мурадхэр сыт и лъэныкьуэкІи кыздэпІыгът. Щхъэгъусэ пэжу, ныбжьэгъу нэсу узиІэт. Си щІыбым укьыдэтт, Іуэхушхуэхэм сытебгъэгушхуэу. Уи кьабзагъэрэ уи гуапагъэкІэ дунейм и мыхъумыщІагъэ псоми сыщыпхъумэрт.

«Лъагъуныгъэншэу псэуну хъунщ ухуэупсэ уи бийм», – жиІэгъащ Овидий. ЩыІэу кыщІэкІынкъым цІыхум дежкІэ абы нэхърэ нэхъ тезырышхуэ. А гурыщІэ иным и мафІэм, зэ нэхъ мыхъуми, укъимысауэ дунейм уехыжынри, шэч хэмылгу, насыпыншагъэшхуэщ. Сыту жыпІэмэ, зэрыгъафІэу пситІ щызэдэхащІэрщ наІуэ щыхъур и купщІэр мы гъащІэм.

Уэрэ сэрэ ди лъагъуныгъэр ди фІыгъуэт. Ди сабиитІыр – ди мылкъут. Гүшхуауэ дунейм дытетт, насыпкІэ зыми дөмыхуапсэу.

*Маринэ, зыкІи дыкьуэншакъым,
Къуэншар нэгъуэщІу, къуэншар нэгъуэщІу.
Ди лъагъуныгъэр хуэхъумақъым, –
Дунейр ныкьуэщІу, дунейр ныкьуэщІу.*

* * *

Усәңцә стхамә, псом япәу, сыкызыхуеджәр уәрат. Гуклә арэзы сытемыхуәжу зы псалгә е зы сатыр хәтмә, ар занщләу кыыхәбубыдыкырти, нәгъуәщккә зәсхуәкыну чәнджәщ кыызәптырт. Зәгуәрым, гъащләм дытепсәлгыху дыздәщысым, «Жыьбгъәшхуә кыкыуәурә фей псори мы щым трипхәнкыкәмә аратәкь», – жылат. «Ар хъарзынәт, ауә цыхугухәм щыгәпщкыа фейр дауә кызәрипхынур?» – зәбгәужыат адәкә си гупсысәм. Усыгәм кууә хәщкыкырт, макъамәр уи гъащлә дамәт. Дахагъәрә кьабзагъәкә гъәнщкә дуней телыджә уи псәм кыщепхәкырт.

Апхуәдизкә акылы гъәткыса уиәти, зә упсәуә еткыанәу ещхыт укыальхужам. Сыт хуәдә кыуәхуми гупсәхуу, зәпәшәчауә уегупсыст иккә хәкыпкәм я нәхъ тәмәмыр кыыхуәбгъуәтырт. Нәхыжыми нәхыщкәми чәнджәщ щхәпә пцагъуәтырт.

Сымаджәу ущыхәлгәхәм лыгъәрә бәшәчагыу пхәлгәм хуәдиз цыхухыми кылыгыкыуәкыфынкыым. А махуәхәм тәккы-тәккыурә кыызжәпкәхәр иджы зәхәслхәжәщи, сабииткымрә сәрә уәрыншәу адәкә дызәрыпсәунум теухуа чәнджәщ тхылыщ. Уә пщкәрт фы ләәккә кызәрыпкәмыпләэр. Сә си фәәщ схуәщкыртәкыым кейм я нәхыккәр кыитхуиухауә.

*Сымыщкәу щкәнур сә сынытщхәщытт,
Уи узыр кәкә щхәщысхынт, сләккәмә.
Ажалыр, итыгәмә цыху сурәт,
Уәр щхәкә тесәэфынут щкәккәкәпә.*

Арщхәкә ажалыр упкәккә кыпхуәмылгәгәу, уәбәккә кыпхуәмыубыд, уеджәккә узәхәзымых гъуәбжәгъуәщ гущкәгъуншәщ.

*И хабзә пхәнжхәм мы гъащкәм
Уи нә дахиткыр дәплызыт.
Бжыкхәкә тхәмпәу, уигу пкәккәр
Жы мащкәм игәккәзыт.*

*Мы дунейжыым гу щкәнәу
Унәщкәтащ, пхулкәкыху.
Усхүмәфакыым, Маринә,
Сытхуәххүфакыым мәккәху.*

*Кышхыдыккә си гущкәм
Зыщкәр си япә гуккәкә:
Жы хуәхәрищ ихыр ажалым,
Мыдрейхәр гъащкәм еуккә.*

* * *

Унагъуэ дыхъуным мазэ иЕжу япэ усэр пхуэстхат. Абы гупсысэ нэхъыщхьэу пхырыкIырт псэкIэ уи гъунэгъу цIыху уиIэным нэхърэ нэхъ насыпышхуэ дунейм зэрытемытыр. ИкIи мыпхуэдэ сатырхэмкIэ иухыжырт:

*Мылъкури щIыхъри щхъэгъэтиIэжщи, псэр
Зыхуэныкъуэ псэ фIэкIа щымыIэ...
Нобэ къэскIэ, сфIигъэдийуэ псэр,
Уэ узмыгъуэтыжу схудеху щIыIэ.*

ЖысIэну сызыхуеяр щIэгъэхуэбжъауэ цIыхум зыхищIэн щхъэкIэ, апхуэдэут а усэр зэриухыпхъэр. АрщхъэкIэ дызэрызэдэпсэуа ильэс 14-м щIигъум къриубыдэу, уэ зыкъозмыгъащIэу, сэ куэд-рэ сыкыхагъэскIыкIащ иужьрей сатыритIым. ЩIыIэ-щIыIэу сигу къэкIырт «зы мыгъаугъэ гуэр къытщымыщIащэрэт», жысIэу. ИтIани «сыт-тIэ усэр апхуэдэу сухамэ, дыпсэуш, дыузыншэщ, насыпыфIэу ди бынитIыр зэдыдопIыж», жысIэрти, зытезгъэужырт.

Гур зэрыгъум дыгъур ирожэ. Гъатхэу, дунейм и щIэрэщIэгъуэу къыттепсыхащ насыпыншагъэшхуэ. Ильэс куэдкIэ псэхугъуэ къызэзымыта, си псэр дзапэкIэ сэзыгъэIыгъа сатырхэм иджы я увыIэпIэ къагъуэтыжащ – тетщ иджы ахэр уи фәепль сыным:

*Нобэ къэскIэ, сфIигъэдийуэ псэр,
Уэ узмыгъуэтыжу схудеху щIыIэ...*

Жьэ мыгъуэ сипсэлъыкIати, Маринэ!

* * *

Зи Iейр зи гуэн лъапэ щыщIэзымытIэжыф дунеижьым щхъэкIэ щай сэ уэзмытыну. Уи деж сынэкIуэныр къэслъытэнт насыпу. Дауэ къэзгъэнэну ди бынитIыр ибэу?!

Ди хъыджэбз цIыкIуитIым я хъэтыркIэ, уэ уи хъэтыркIэ сэ хуейщ мы щIым сыщыпсэун:

*Сэ хуейщ иджыри къытищэн си гъащIэм,
Иджыри фIыуэ фыслъагъуным папщIэ!*

* * *

Мы тхыгъэмрэ птеухуа усэ гупымкIэ уи сурэт нэс цIыхум я нэгу къыщIэзгъэувэфмэ, мызыгъуэгукIэ си мурадыр къызэхъулIащ. Ауэ ар мызыгъуэгукIэщ. Зэгуэрым сыныр къутэжынуши, дунейр къутэжыхункIэ уэрэдыр кIуэдыжынукъым. Сэ мы щIым сытетыхункIэ

яужь ситынщ зэманым и жьыбггэм имьпхьэхьфын, апхуэдизу гуузу
услэщлэзыча ажал жагьуэр зьпэмыльэщын усэ-фэепль пхуэзггэжы-
ным. Ар дыдэмкИи уэрэ сэрэ ажалым дытекИуэнщ!

Си уэрэд мьух!.. Си гьыбзэ кИэншэ!.. Сыпхуэарэзыщ! Жэнэтыр
унапИэ Тхьэм пхуищИ! Напэ хужькИэ Тхьэм дызэхуихьыж!

*Сэ нисхьэжынщ уи пащхьэ си гур кьабзэу,
СькьызэрытцИыхуу щытам ещхьыркьабзэу.
Ауэ мы зьмкИэ сынолбэИу, си псэгьу:
Телъынууц дыркьуэ куэди – кьысхуэггэгу!*

II. МАРИНЭ ДЕЖ

1

Мьлтькури щИыхьри –
Псори щхьэггэпцИэжщ,
ПсэкИэ фи гьунэгьуу
ЦИыху кьэфльыхьуэ.
Фи псэр пИыщИэу
Кьыщыфхуихуэм деж
Фиггэхуэбэфьну
Псэ кьэфльыхьуэ.

ГьащИэ льящИэм
ЩЦIэггэпщкИуаш ИэфIагь,
ЕльэпIэкИыу дунейм тетым
ФИыгьуэу.
ЗыхэфщIэnum
И кIэм нэсу ар,
ИггэфIэну фи псэр
Псэ кьэфльыхьуэ.

КьыфхуэгумэщIэну
Гуауэм деж,
Фыкьриггэлыну
Закьуэныггэм,
Щэхуу псэр
ЩыффIэнэщхьейм и деж
ФызыхищIэфьну
Псэ кьэфльыхьуэ.

НэгьуэщIыпсэм
И хуабагь-гуапагьщ

МафIә щәхукIә
Ди псәр тхуэзыгъабләр,
Къытхилъхъәжу
Мыух жыджәрагъ,
Гукъыдәжхәр
Арщ къытхуезыгъэблыр.

ПщIыгъумә
ПсәкIә уи гъунәгъуу цIыху,
Ажал дыдәр, уебләм,
Мышынагъуә.
КъывәмьщIыжыну
Фыпсәуху
ПсәкIә фи гъунәгъуу
ЦIыху къэфлъыхъуә.

Мылькури щIыхъри
ЩхъэгъәпцIәжци, псәр
Зыхуэныкъуә псә фIәкIә
ЩымыIә...
Нобә къәскIә,
Сфигъәдийуә псәр,
Уә узмыгъуәтыжу
Схухедуху щIыIә...

2

ФәрыщIагъыу
Зы мәскъал пхәмыль:
Уодыхъәшх
Уи макъыр зәрылгәлтъу.
Урещхъщ сабий цIыкIум,
Удз гъәгъам,
Псынә къабзәм,
Гъатхә уәшх хьәләлым.

ФәрыщIагъыу
Зы мәскъал пхәмыль:
Къош уи нәгум IушцIу
Уи гурылтыр,
ЩыIәщ нәпсхәр
КъыщыпфIыщIәлтәлтә,
Уигу зы мыхъәнәншәри
ПфIежалIәу.

ФәрыщIагъыу
Зы мәскъал пхәмыль:

Ужыджэрц,
УгъацІэщ зэрыщыту.
Удз гъэгъахэм
КъеІыпхри сэхусэплъ,
ПщІащ абыкІэ тхъуэплъ
Уи нэкІущхьитІыр.

Уи щІалагъэм
Ижь гуакІуэ къысщІеху,
КъысщищІыжу си дунейр
ЩІэщыгъуэ.
Уи гуапагъэр
Сэ си къару щэхуц –
СыщызымыгъащІэщ
ГурыфІыгъуэ.

СыщыпщІыгъум
Сохъур нэхъ цІыхуфІ,
СыщыпщІыгъум
КІэншэу сэ согушхуэ.
ЦІыкІуи ини
Ящыхуау си нэфІ,
СыщогуфІыкІыпэ
Дунеишхуэм.

ФэрыщІагъыу
Зы мэкъал пхэмыль...
Егъэнэхури си псэр
Уи гухэлъым:
Сахуоусэ сабийм,
Удз гъэгъам,
Псынэ къабзэм,
Гъатхэ уэшх хьэлэлым.

3

Си махуэ псори
Зэщху сэ есхъэкІырт,
КъысфІэщІт дунейм
ГуфІэгъуэ темытыж.
Пщэдджыжь къэсыху
СфІэмыфІу сыкъэтэдджырт,
Пщыхьэщхьэр хъуам,
Сешауэ сыгъуэлъыжт.

Уи теплъэ дахэр
ПсэкІэ къэзгъэщІами,

Укьэзгьуэтыным
Гугьэр хэсхыжат.
Уэра кьысфIэщIу
ЦIыхубз гуэр сщIыгьуами,
КьыщIэкIри пцIыльэу,
Ари сфIежьэжат.

Сыпсэурт апхуэдэу.
Махуэм я нэхъ уэфIми
Си гущхьэм пшагьуэ телъым
Сигьэмэхт.
Си гурыфIыгьуэр жэщкIэ слъагьу
ПцIыхь IэфIхэрт –
Уи макъ гуапашэр
Ахэм цызэхэсхт.

Пщэдджыжьыр хьуамэ,
И хьым закьуэныгьэм,
Дапщэщи хуэдэу,
Сэ сыкьихутэжт.
СфIэщIыжырт зэш мыухыр
Си ухыгьэу –
Уэрыншэу гьащIэр
Псэм фIэмыIэфIыжт.

Ауэ, сымыщIэу,
Уэ зы махуэ гуэрым
Си гьащIэ уафэм
УкьыщыхьуэпскIащ.
Кьыппэплгэ защIэу езэша
Мы си гум
УкьицIыхужри –
Нэпс кьысфIыщIэкIащ.

Кьысхуэпхьщ гуфIэгьуи,
ПхузощI мыух фIыщIэ,
Уэ гьащIэм гукьыдэж
ХуээбгьэщIыжащ...
СыныщыпIуплгэм,
УкьикIыу си гущIэм,
СфIэщIат си пащхьэм
Укьиувэжа.

4

ФIыуэ слъагьум
Сэ сыщыпэIэщIэм,
Уэ IэубыдыпIэншэу

Уохъу плейтей.
 Ухуээшу арщ
 Уи гъэфІән пщәщәм –
 КъызгуроІуә уи хьәлыр
 Абдей.
 Ауә дахәм
 ІәплІә къызишәкІыу
 Гуапәу ар
 КъыщипльәкІә си нәгу,
 Сә къызгурымыІуә
 Уи щытыкІәр:
 Щхьә абдежи уплейтейрә,
 Сигу?

5

Хуабә щІәмылгыжу
 Къинәм мо уафәгум,
 Шәрхь къудейщи дыгъәр –
 Зым и мысәбәп.
 Сыкъытенәу щытмә
 Уәрыншауә щІыгум,
 Дәнә сә къисхыну
 Си гум иллын дәп?!

6

«Сыт фІыуә сыкъыщІәплыагъур?» –
 ЗыбгъафІәу укъызоупщІ.
 «Сыт гъащІәр фІыуә щІалыагъур?» –
 Жәуапыр сә пызоупщІ.

7

– Андрей цІыхубзхәм елгытауә
 Сызыхуэдәр зәи къызжепІакъым.
 БзыщІ щыхәлкъІә, гурыІуәгъуәщ, дауи, –
 Сә абыхәм зыкІи сефІәкІакъым.
 – ЩІы уи фІәщ, сә зыри пщызбзыщІакъым,
 ПщІәм си гуапәщ Іуәхум и пәжыпІәр:
 ЩІым тет псоми сәркІә я нәхь лъапІәр
 Андрейхәм зәи уезгәпщакъым.

III. ТАУРЫХЪЫМ ЕЩХЪТ КЪЫЗДӘДГЪӘЩІАР

1

Уафә, сыт уәшх-нәпсхәр уә къыщІумыкІыхыр,
 ЗәщІәпыхьәу пшәжьхәр къыщІумыгъәгъыхыр?

Бзухә, фи уэрәдыр гыбзәкІә зәфхуәкІыт,
Дыгъә, умыщыгъуәу, сыт укыщІыкыуәкІыр?!

2

Уехыжаш гуузу мы дунейм,
Уи щІаләгъуәт, си Маринә мыгъуә.
Щхъә ухыгъәм кыпщыхуат и ней? –
Уи дахәгъуәт, си Маринә мыгъуә.

Зым имыщІәу, кхъәм укысхыжаш,
ЩІы щІагъ пәшыр кыфІщ, Маринә мыгъуә.
Си гум и щІәм ущыщІәслъхъәжаш,
Сыптепыхъәу, си Маринә мыгъуә.

Мы си гущхъәу Іуащхъәу къәбәгар
Кхъашхъә пхуәхъури, си Маринә мыгъуә,
Мыхуәләж гъәгъауә хәссәжаш
Си гухәлхәр, си Маринә мыгъуә.

ГуІә нәпсу уә пхущІәзгъәкІар
Зәхәжыхъри, си Маринә мыгъуә,
Фәепль сыну уи кхъашхъәм хәкІащ,
Уи дахәгъуәт, си Маринә мыгъуә.

Щыхур ламә, хокІуәдәжыр щІым,
Уи щІаләгъуәт, си Маринә мыгъуә,
Си Іәпкълъәпкыым ухозәрыхъыж
ТәкІу-тІәкІуххәу, си Маринә мыгъуә.

3

УщызекІуәрт щІыльәм щабәрыкІуәу,
УбәкыуәхукІә пІә ищын кыпфІәщІт.
Къру кІапсә кыиуамә уәгум,
Я джә макъым укыгъәгумәщІт.

Уегуәуакъым щІыхум уә игъащІәм,
Уигу хагъәщІмә, кыпфІыщІәкІырт нәпс.
Уи балигъи, сабии, хъәпщхупщи –
Псә зыІутым уи гущІәгъу лъыбгъәст.

ГумащІагъкІә уә кыппеуәфыну
Зырызыххәт тетыр мы дунейм.
Уи дахәгъуәу щІым ущІыхъәжыну
Щхъә яущІт унафәм я нәхъ Іейр?..

Ильэс енкIэ, псэр пфIэмыIэфIыжу,
ШыгъушыпсыпIэм щыпшэчац бэлыхь...
УцIыху щыпкъэт, хейм урахеижт уэ,
Уагъэпшыныжар хэт и гуэныхь?!

4

Жэнэтбзу уи хадэм
Зэ къэмыльэтам,
Уащымыщ Тхьэ лъапIэр
НасыпкIэ зэтам...

Си жыг хадэр жыжьэт, –
Дауэ къэбгъуэта?
Зэрыгъужым хадэр
Хэт гу лъыуигъэта?

Уи уэрэду гуапэр
Си гум сфIыхыхьбат.
Сыбдемыжьуужу
Махуэ къэмыхьуат.

Уи бзэ IэфIым жыгхэр
Къыдэгъэгъэжат.
ХэгъукIа нэгъунэ
Гуль къыдидзыжат.

Пхьэщхьэмышхьэр багъуэрт,
КъыхэмыкIт кунэф.
Си гуфIэгъуэт – Тхьэшхуэм
Къысщыхуат и нэфI.

Си жыг хадэм абгъуэ
ЩыпщIу къыщысщIам,
Дыгъэ бзийр хьыринэу,
Уэгум сыщещIат.

Жьыбгъэ Iэл гьатхэкуу
Дэнэ къытхуиукIт?
Щызэридзэм абгъуэр
Си фэр пыхьэ-пыкIт.

Шыр цIыкIуитIыр къанэу
Укъыщехуэхам,
КъысфIэщIати къуршхэр
Си плIэм къыдэхуа...

Укьәслъыхъуәу хадәм
Дапщәрә сихъа? –
СыкыкІыжыфакъым,
Сыптемыпыхъау.

Жыг къудамә къәскІә
СфЮщІ иджы утес.
КыкІәрехыр уи мә
Пхъәщхъэмыщхъә къәс...

Уи уәрәду гуапәр
Си гум сфІыхыхъат.
Сыбдемыжбуужу
Махуә къэмыхъуат.

Укызыту ди Тхъәр
Щхъә щІәфыгъужа?
Апхуәдизу пасәу
Щхъә усІихыжа?!

5

Ди пситІыр илгу зы чысә
Ажалым хуэмышәча,
БләплъыкІри апхуәдиз мысәм,
Гуузу усІәщІичащ.

Шә мыгъуәу уә къуиутІыпщари,
ГъущІ плъауә, си гум къинащ,
Уэрыншәу мы дунеижъым
Ныбжь псәншәу сыкытенащ.

Ббгъурылгу сыщІалхъэжыну
Уэсяту къахуәзгъәнәнщ,
Ди пситІыр зәхуэмызәжмә,
ЩІы щхъэфәр къызгъэхъеинщ.

6

ЗызмыІәжьәу сынәкІуәнт уи деж, –
СабиитІыр къызоплъыр гырнәІуу.
Сытхәр щІәну? Сытхәр си Іәмал?
Ситщ фи я кум, си гур сфІызәпекъуу.

Хабзә ткІийуә гъащІәм къыдокІуәкІ, –
Къыпхухәмыхынуум ухегъадә:

СыщыІэжкъым щхьэгъусэу афІэкІ,
ЩІым сытетщ ди бынхэм сраадэу.

7

Узидамэт. Си гуфІэгъуэр зым
КъезмыгъащІэу, ситт уэгу къащхьуэ льящІэм.
Бзу дамэншэу сыщызеуэу щІым
ЕсхьэкІынуц къысхуэна си гъащІэр.

8

БжесІат зэгуэрым зыми зэхимыху,
Уэ зым фІэкІа нэгъуэщІым зэхимыху:
«Маринэ, сэ уэ фІыуэ узолъагъу».
Иджы бжызоІэ дуней псом зэхахыу,
Уэ зым нэмышІ, мы дуней псом зэхахыу:
«Маринэ, сэ уэ фІыуэ узолъагъу!»

9

Дахагъэм щхьэщэ хуумыщІу
Зы махуэ умыпсэуат.
Дахагъэр уи псэ хеищэм
ДыгъэпскІэ щызэІушат.

Уихьэхуу макъамэ гуакІуэм
Уэгу щІэншэм псэкІэ ущест.
Уи нэпсхэр къыпфІыщІэлъадэрт,
Зэхэпхмэ усыгъэ нэс.

Къурш щхьэхухэм, мээхэм, гъэгъахэм,
Псы уэрхэм зашумыгъэнщІт.
Къэхьугъэм фІыгъуэ мылгытэу
Бгъэдэлгыр пхуэмыІуэтэщІт.

Дахагъэм хуэмыгумащІэ
Пльэгъуамэ, уи гур пфІыхэщІт.
Дахагъэм мы дунеижьыр
Къригъэлыну къыпфІэщІт.

Уи нитІыр уи псэм и гъуджэт, –
ЩІэплъагъуэрт дыщэ ІуэнтІа.
ЩІэ щІэткъым ахэм гурыщІэ
Телъыджэу къысхуаІуэтам...

Дахагъэр дыгъэ бзий нуркІэ
Уи гуцІэм щызэІущат...
Дахагъэм щхьэщэ щыхуэсщІкІэ,
Си нэгум щІэтыр уэращ.

10

– Маринэ, пщІэжрэ, бжьыхьэку мазэт,
Дыгъэпсым тхьэмпэр хэджэгухьт?

– СощІэжыр, Толэ, ди зэхуэзэр,
А махуэм нобэми сопщІыхь.

– Маринэ, пщІэжрэ, гухэль усэ
Уэ япэу сыкыщыпхуеджар?

– СощІэжыр, Толэ, фэрыщІыншэу
Уигу илхэр кыщызэпІуэкІар.

– Маринэ, пщІэжрэ, щхьэтечауэ
Схуэхьу гьащІэ гьусэ щыбжесІар?

– СощІэжыр, Толэ, си нэкІу плъахэм
Жэуап уэ кьузэратыжар.

– Маринэ, пщІэжрэ, а пщэдджыжьыр –
Уэ япэу ущысхуэпщэфІар?

– СощІэжыр, Толэ, кызыженІати
Гухэль дэщІызгьури згьэІэфІау.

– Маринэ, пщІэжрэ, гьэмахуэкІэу
Япэ сабийр кыщытхэхьуар?

– СощІэжыр, Толэ, щыпІэщІэслхьэм
Уи нэгу насыпу ислъэгьуар.

– Маринэ, пщІэжрэ, ди кьэкІуэнум
Мурад дахащэу хуэдгьэпсар?

– СощІэжыр, Толэ, нэхь курыхыр
Сабийхэм зэралыдгьэсар.

– Маринэ, пщІэжрэ, уи щхьэц тхьуахэр
ЗгьэфІэнщ, жьы ухьумэ, щыбжесІар?

– СоцІэжыр, Толэ, фызыжь дахэ
Сыхъуну кызырызжепІар.

– Маринэ, пщІэжрэ, «уи япэ сищмэ ...» –
ЩыжыпІэм, зэрыпхуэзмыдар?

– СоцІэжыр, Толэ, си япэ уищмэ
Нэхъ къапщтэу уэ зэрыщытар.

– Маринэ, пщІэжрэ, сщІат уи жагъуэ,
Лажьэншэу сынокъуэншэкІат?

– Апхуэдэ, Толэ, кысхуэщІэжккым
Хэтауэ гъащІэ здетхьэкІам.

– Ар дауэ? ПщІэжккэ? Хыйм сикІат сэ, –
ІэфракІэм ноби содзэкъэж.

– СоцІэж ди гъащІэр зэрыщыту,
Си Толэ, ар кысхуэмыщІэж...

11

Таурыхым ещхьт кыздэдгъэщІар:
Къэльтмакбыр си плІэм едзэкІауэ,
Уи къуакІи тафи зэпысчауэ,
Насыпырыхуэ сыпІущІат.

Уэ хур хьыджэбзхэм уралейт,
ЗыбгъафІэу уитт фи жэнэт хадэм,
Зыр зым кІэлъыкІуэу пхуэстх уэрэдхэр
Незгъэхьырт бзухэм сэ уи дей.

Кызэптри пІалгъэ – сыножьбат...
ЩІалэгъуэ-альпыр щІэзгъэлгъэтри,
Си щІакІуэ кІапэм жбыр иупщІатэу,
Мэзылгъэ гъуэгукІэ уесхъэжьбат.

ДыщІэсми пщыІэ – дыкзулейт:
Дыпсэурт щымыІэу дызэхъуапсэ.
Ди пситІыр илгыи дэ зы чысэ,
Уи дыщи мылкъуи дыхуэмейт.

Мывэ зырызу дэтщІеят
Ди лгъагъуныгъэм и чэщанэр.
Ди хьыджэбз цІыкІухэу ди гъэфІэнхэр
А чэщанащхьэм дэтшеят.

Сытехьэрт гьуэгу, кьимыщІу кІэху.
УкьыскІэльыплът, тхэ усхуельэлуу.
Пшэрыхь кьыщысхькІэ, си жэщ гьуэгур
Уи Іэдиихум схуигьэнэхут.

Пшэ Іувхэм кІуапІэ дыкьашІат.
Хэт ди насыпым кьеуфыгьуэт?
Уи уафэхьуэпскІи уафэгьуагьуи
Ди чэщанащхьэм щыетат.

Дыхейти – хьуртэкьым ди фІэш
Іей кьытхуихьыну а уэлбанэм.
Ди льягьуныгьэр ди чэщанэм
КьытфІэшІт хуэхьуну щыблэІуш.

Щхэ а махуаем удэкІат
Я нэхь льягапІэу жьыр щызеуэм?!
Щыблэшэ жагьуэр кьыщыптехуэм,
Чэщанэ блынхэр дэджызджат.

Таурыхьым ещхьт кьыздэдгьэшІар.
Зы закьуэт кьызэрыщхьэшкІыр:
Еух таурыхьыу щыІэр фІыкІэ,
Дыдейм нэхьыкІэр кьыщыщІат.

Таурыхьым ещхьт кьыздэдгьэшІар...
2001, апрель-июнь

Усэхэр

ИльэсихкІэт узэрынэхьыщІэр...

1

Ажал жыхуаІэм гущІэгьу имыщІэ,
Зэхуэдэу щІэри жьыри хегьащІэ.
ИрищІыкІауэ мыхьужын узым,
Бзылхугьэ дахэр малІэ гуузу.

И щхьэц фІыщІэшхуэр зэбгьрыпхьауэ,
Тельщ ар гууэщІу мазих-блы хьуауэ,
Іэ кІуэцІыр зи бгыу мазэр зи нэкІум
МэкІуэщІ и нурыр, мэжэщІ тІэкІу-тІэкІуу.

ЩІокІыж и нэгум и блэкІа гьащІэр:
Сабийщ. И анэм щІыгьуш, кьедэхашІэу.

Зәми блынджабәм кЛәрытщ нысащІәу,
КъыщылыдыкІыу адыгә фащәр.

Зәм и шыр цЫкІур гущәм щегъафІә,
Зәми и псәгъум ІәфІу хуопщафІә.
Зәм къытокІуапә и нәкъыфІәщІхәр:
ПщәфІапІәм щІәтщ ар, хьәкъущыкъу итхьәщІу.

Сыт хуэдә Іуэхуми ар хуәІәрыхуэт,
Іәдәбт, щІыкІафІәт икІи гурыхуэт.
Дахагъә нәсыр и тхьәпәлътәт,
ЯхуищІырт цЫкІуми инми гулътә.

ПсалътІым ящхьә зәтримычу,
И гъащІәр ихьырт, Іей игу къәммыкІыу...
И сабий дыщәу къызәринәкІым
Нәпс зыщІәз нитІкІә ар ныхуоплътәкІыр.

ЩхьәлътәщІә дахәм и псәр мэхыщІә,
КъыщІош и нитІым упщІә нагъыщә:
Си сабий дыгъәр самыгъәпІыжу,
Сыт гъащІә хьәхур щІыстрахыжыр?

Узыфә бзаджәм дәщәІу-дәгызу,
Тхьәрыкъуә пщәхур малІә гуузу.
Нәр зыщыджылу дахагъә къабзәр
Сыт щІәкІуәдыжыр? Ар дауә хабзә?!

Хәфа къудейт ар и насып фальәм,
Иджы мурадхәр фІызәтошәхә.
ЦІыху цЫкІур гъащІәм пызыщІә налътәр
Сыту махащә! Сыту махащә!

Ажал жыхуаІәм гущІәгъу имыщІә,
Зәхуэдәу щІәри жьыри хегъащІә.
Мәдий и нитІыр, мәбауә хьәлътәу,
Бзылътхугъәр малІә, гууәщІу телътә.

Щхьәгъубжәм адкІә жыгхәр щогъагъә...
Щхьәгъубжәм адкІә бзухәм щагъахә...

2

Маринә, Людә* – тхьәрыкъуә пщәхуитІ,
Апхуэдәу пасәу щхьә фылътәтәжахә?

* Зәшыпхьухәщ (авт.)

Гушлэгъу кыфхуищлудитым зи Гумэт
Сфлощл дуней ябгэм фытришыжауэ.

Арауэ кыщлэклынщ, армышхумэ гьащлэ
Зыгуэрым илэм, фэ хуеят филэн.
Фи гушлэр нэхут, кьабзащэт фи гуращэр,
Кьэгъуэтыгъуейт щыпкьагьклэ кыфпэхун.

Зытелхэм набдзэ фэ франэхъ гуаклуэт.
Гумашлэрт щлгьлэр, фи льэр теувам.
Арщхэклэ дунеижьу хьэщхэрылуэм
А фи кьабзагъэм пщлэ хуимыщлыфа.

Дей псыхъуэ флуклуэрт лэпэзэрылыгъуу,
И ныджэм фыщыджэгурт льяпэрыху.
Мэртэзей щихухэм, ноби кыфхуэщыгъуэу,
Я тхьэмпэ щхьыщхьэр щэхуу кьалэпоху.

Зи Гуфэм сабиигъуэр щэфхьэкла
Тэрчыжым фи льякьуаплэхэр ехъумэ,
Толькьунклэ нэпкхэм зауэ ирещлэкл,
Игу щыщлэр фэрклэ, зикл, хушлэмышхумэ.

Фи хадэм ит кхужьейхэр, гьатхэ хьуам,
Дихьэхыу нэр, фэ фэщху, зэщлогьагъэ.
Тэрч уафэм вагъуэ цлуклхэр кьитлысхьам,
Нэхъ лыдхэм соплыр сэ, фыфейр кьэслыхьуэу.

Кьуажэбгум шклурэу кыщыщлэж псынэпсым
Фи жьгыру макхэм хуэдэщ запищлгьж,
Хьыджэбз гухэль хуэфлуатэу фыщхьэщысу
Кьыщохъури – фи сурэтхэр кьыхощыж.

Дунейми зихъуэжакъым фи яужьклэ, –
Щыхэтщ псэ хейхэр бэлыхъ мьухьж.
Фыкьэмышхуапсэ, ди япэ тлэклу фищаклэ, –
Мьгувэу тхунуш дэри фи лъэужь.

Арщхэклэ, псэхунклэ тщыщ зыгуэр,
Ихьынуш гьащлэр гум фыщигьэлыаплэу.
Иццахэм япэ льягъэсыжыф пщлэрщ
Иужь кьинахэм зэлытар я напэр.

Щылэххэу щытмэ хабзэ гуэр ахьрэтым,
Жэнэтыр тлуми тыншыплэ фхурехъу...

ЗәтеспIәм си нәр – тхъэрыкъуэ щәхуитIу
 Фи пситIыр уэгум иту сэ къысцоху.

3

Хэт быным, хәти мылькум зәпищIауэ
 ФэрыщIу зэдәпсәухәр мәхъур куэд.
 Уэ дәрә гухәль къабзә зәхуәтщIауэ
 Дыпсәурт, ди гущIәм къришу уәрэд.

ФэрыщIхәм дигу ящIәгъурт ди фIәщыпәу:
 ЗәрощI я жагъуэ, тыншу зопщIыжыф.
 Апхуэдәу щыхъукIи, и тезырым напәм,
 Гугъу демыхъыщәу, ахәр IәщIокIыф.

... Зәман дәкIащ. Уи кхъащхъэм сыщхъәщыту,
 БләкIам сытегъәу, си гур соухыж.
 Къәхъуакъым насып псори зым ириту,
 Къыдет гуфIәгъуи – пIащIәу тIәщIехыж.

ФэрыщIхәри зыгуәркIә насыпыфIәщ:
 Зыр ләкIә, зым дунейр къытемыункIыфIә.

4

ИльәсихкIәт узэрынәхъыщIәр,
 Ильәс тIоущIкIә иджы сынәхъыжыщ.
 Уә сыт щыгъуи уитынуц зы ныбжьым,
 Сә куэд мыщIәу сыхъупәнущ лIыжь.

Жыгыжь пхъафәу, жыгъәм сифыщIауэ,
 Махуэ гуэрым сыныпхуәкIуәжынщ.
 Уи дахагъәм зыкIи хәмыщIауэ,
 Ахърәт пщIантIәм сыщыпхуәзәжынщ.

Япәу уә сыщыпIуплғам хуәдабзәу,
 А дакъыкъәм си пIәм сижыхъынщ.
 КъызәроплIар псәкIә зыхәпщIауэ,
 Уәри мащIәу укъәпIейтеинщ.

ЗытәлайкIә уи нәр къыстенәнщи,
 СыкъыумыщIыхужу узбләкIынщ.
 «Къызәплыпәт, ар сәращ, Маринә», –
 Щәхуу си псәр ныпкIәлгыкIиинщ.

А джә макъым уи псәр къыдәскIәнщи,
 Уә си дежкIә зыкъәбгъәзәжынщ.

Ди насыпыр зэзыпха Іэлыныр
Щоста махуэр уигу кьэзгьэкІыжынщ.

Уэ абыкІэ сыкьыумыщІыхужмэ,
Сэ мыбыкІэ сыкьэпщІыхужынщ:
Удз гьэгьахэм гвоздикэм хуэбгьадэ
Зэрахэмытар ныбжесІэжынщ.

«Мы си нитІыр ещхьщ александритым», –
ЩыжыпІари сэ кьозгьэщІэжынщ.
Насып щхьэцкІэ седжэу уи щхьэц фІыцІэм
Хэта тхьугьэм гу льозгьэтэжынщ.

Уэ абыкІи сыкьыумыщІыхужмэ,
Мис мыбыкІэ сыкьэпщІыхужынщ:
Нэхь пфІэфІ дьдэу щытыгьа уэрэдыр
Си лЫжь макь тхьунщІамкІэ кьыхэздээнщ.

Зы льябакьуэ, уи гур кьыпфІильэту,
Кьысхуэпчынщи – Іэнкун укьэхьунщ:
Ди хьыджэбз цЫкІуитІым я сурэтхэр
Си нэджыджым иту кьэпльагьунщ.

Зы хьуэпскІ гуэр уи нэкІум ирижэнщи,
Зы телыджэ псэм зыхищІэжынщ.
ГьэфІэгьыбзэу ахэм узэреджэу
Щыта цІэхэр кьэпІуцщыжынщ.

Ахьрэт пшапэр кьызэщІигьэнахуэу,
Ахьрэт уэгур кьыхэхьуэпскІыкІынщ.
Уи гуапагьэ хуээша мы си псэм
Щэхуу уи псэм зынришэкІынщ.

Мис абдеж, уи Іәпэр пфІәкІәзызу,
Си щхьэ кьетхьухам Іә кьыдәплъәнщ.
ПхужымыІәу псалгә, уи нәкІуцщхьэм
Нәпскьудамә кьыпфІытәлгәдәнщ.

Уи Іәгу шабәр кьазэрылгәІәсу,
Си щхьэц хужьхэр фІыцІә кьәхьужынщ.
Мы си нәкІум щызәбләкІ зәлгәхәм
НапІәзыпІәм зыкьаузэхужынщ.

ЩІым уэрыншәу щысшәча бәлыхьхәр
Зы льяужь ямыІәу бзәхыжынщ.
Жәнәт бзухәм дыкьауфәрэзыхьу,
Жәнәт хадәм дызәдихьәжынщ.

Уи бампIэр кыщыстеуэкIэ, Маринэ,
КъриIуэнтIыкIыу си гущIэр мэуз.
Уэ щымыIэжыр усцигъэгъупщэну
Яхэткъым нобэ псэухэм зы цIыхубз.

Ди пситIыр, зэрыгъафIэу, илт зы чысэ,
Сысейр и закъуэу сыт кыщIранар?
Имыгъуэтыжу си псэм и псэ гуэгъур
Хэтщ бэлыхьичэ нобэ къэскIэ ар.

Си пщIыхьхэм уэ щIэх-щIэхыу укыхохьэ,
Апхуэдэм деж упсэууэ сэ кысфIощI:
Дитщ гъатхэ хадэм IэпэзэрыIыгъыу, –
Сыкъызэщыумэ, си пэш щIыIэр нэщIщ.

Уи бампIэр щыхъукIэ сэ схуэмыхьыжыххэ,
Ди хъыджэбз цIыкIухэм IэплIэ яхузощI.
Уи теплъэ налъэ я нэгухэм ислъагъуэм,
СыныпIуплъауэ зытэлайкIэ сфIощI.

Ди бын цIыкIуитIым уэ кыумыгъэщIахэр
Къахупищэну Тхьэшхуэм сэ солгъэIу.
Зыхызольхьэжри сэ аргуэру лIыгъэ,
Зезгъэщхьу псэухэм, си гъуэгунэр сокIу.

Уи бампIэр кыщыстеуэкIэ, Маринэ,
ХэIыпIэншагъэм си псэр егъэгыз.
Уэ щымыIэжыр усцигъэгъупщэну
Яхэткъым нобэ псэухэм зы цIыхубз.
2001-2021

Гримм зэкъуэшхэр

ХЪЭУАЗЭР, ДЭПЫР, ДЖЭШЫР

Таурыхъ

Еуэрэ-еуэрэт, жи, зы фызыжь цІыкІу псэут, жбы дыдэ хъуауэ. Фызыжьыр хадэм кІуэри, джэш фалгъэ кыпичщ аби, игъэ-вэну мурад ищІащ.

«Джэшыр згъэвэн-щи, сытхъэжынщ», – жи игукІэ.

Хъэкум мафІэ ири-щІэри, нэхъ зэщІэстын

щхъэкІэ, хъэузэ тІэкІуи иридзэжащ. ИтІанэ джэшыр шыуаным ирикІутэу щІидзащ.

Мис абдежыращ псори кыщещъбар. Хъэузэр хъэкум щридзэм, зы хъэузэ цІыкІу кыхэжри, унэ лъэгум ехуэхаш. Джэшхэри щрикІутэм, зы джэш закъуэ кыІэпыхури, ари къехуэхаш.

ТІури зэбгъурылгъу щылгъщ.

Хъэкуми зы дэп цІыкІу кыхури къабгъурыхуаш.

Арати, хъэузэм жеІэ:

– Дэнэ фыкыкІа, ныбжьэгъу лъапІэхэ?

– Сэ хъэкум сыхъихуаш, – жи дэпым. – Сыхъимыхуатэмэ, – жи, – сыхІуэдат: мафІэм сыхисхъэнурэ яжъэ сыхъужынут.

Джэшым жеІэ:

– Сэри си насыпым кыхъри, мыбдеж сыхъытехуаш. Ар мыхуатэмэ, адрей си ныбжьэгъу джэшхэм ещхъу, сэри джэшлыбжьэ сыхъунут.

Хъэузэми жеІэ:

– Сэри сыщогуфІыкІ, хъэкум симыхуэу, мыбдеж сыхъызэрехуэхам.

– АтІэ, сыт иджы тщІэнур? – мэупщІэ дэпыр.

– Сэ си гугъэращ, – жи джэшым, – дунеяплгъэ дежъэмэ нэхъыфІу.

– ФынакІуэ, фынакІуэ! – жаІэ дэпымрэ хъэузэмрэ.

Арати, дунеяплгъэ йожъэ ахэр – джэшыр, хъэузэр, дэпыр. КІуэм-лъэм, кІуэм-лъэурэ, зы психъэлыгъуэ хуэзащ.

Психъэлыгъуэр цІыкІунитІэщ, бгъузабзэщ, ауэ узэпрыкІыну гугъуш – лъэмыж телъкъым. Сыт и Іэмал?

Хъэузэр мэгуписьэри, мышхуэдэу жеІэ:

– Мыращ дэ тщІэнур: сэ зэпрыуэу псым сытегъуэлъхъэнщ, ар фи лъэмыжу фикІынщ.

Еуэри, апхуэдэу ящІащ. Хьэуазэр зэпрыуэ псым тегъуэльхьащ, дэпри япэ тельэдащ абы. Тельэдауэ ирожэ лъэмыжым. Псыкум зэры-нэсу, псы макъыр зэхехри, шынэу щІедзэ. КъоувыІэри, кІийуэ ирегъа-жьэ: «Уэихь, – жи, – сошынэ, псым сыщошынэ!»

Ар апхуэдэу кІийуэ тетыхукІэ, хьэуазэм мафІэр щІонэри, тІууэ зэпесыкІ аби, псым хохуэж. Дэпри псым хохуэ аби, «Сетхьэлэ, фыкъыздэІэпыкъу!» – жиІэу тхьэусыхэурэ щІельафэ.

Джэшыр нэхъ сакъти, ар псы Іуфэм къыІунащ.

Псы Іуфэм къыІунэри, дэпырэ хьэуазэмрэ ящыдыхьэшхуу хуе-жьащ.

Дыхьэшхым-дыхьэшхыурэ, «тІомпІ» жиІэу зэгуэудащ.

ЗэІыхьат абы и Іуэхур, ауэ, и насыпти, дэрбзэр хьэулей псы Іуфэм Іусу къыщІэкІащ.

Абы мастэрэ Іуданэрэ зэфІищІэщ аби, джэшыр зэгуидэжащ.

Ауэ дэрбзэрым Іуданэ хужь имыІэу къыщІэкІри, джэшыр Іуданэ фІыщІэкІэ зэгуидэжащ. Абы лъандэрэ а джэш лъэпкъым я зэхуэдитІым деж дыпІэ фІыщІэ яІэ хьуащ.

АДЫГЭ КЪЭКЫГЪЭЦІХЭР

Джэдмышх – Щавель альпийский.

Ильэс бжыгъэкІэ бгыщхъэхэм, Къушхъэхъум щыІэ мэкъупІэхэм, хъупІэхэм къыщыкІ удз лІэужыгъуэщ. И лъагагъыр *m* 1–2-м нос, лъабжъэж ищІыр гъумщ, куууэ йокІых. И тхъэмпэхэр инщ, хъурей-кІыхъщ, кІы кІыхъ яІэщ. Гъэгъа гъуафэ-пшэпльыфэхэр удзыпкъ щхъэкІэхэм, гъашэм ещхъу, зэфэзэщу зэхэту къыпедзэ июным – июлым. Жылэхэр бжыхъэм ирихъэлІэу мэхъу. Куэду къыщокІ пыпхъуэ, Іэтэ лъабжъэхэм, чэтыпІэжъхэм.

ДжэдупащІэ – Хвоць полевой.

Зи лъагагъыр *см* 30–40 хъу, ильэс зыбжанэкІэ къэкІ удз лІэужыгъуэщ. И пкъыр занщІэу докІей, лъабжъэж быдэ ещІ, и тхъэмпэ псыгъуэхэр, кхъуакІэм ещхъэр, Іыхъэ-Іыхъэу зэпытщ, зыбжанэу зэгъусэу, къат-къату зэтету, удзыпкъым и хъурегъкІэ къыщыпедзэ. Гъатхэм пасэу лъабжъэжъым къыдож удзыпкъ гъуабжэр. Абы и щхъэкІэм зи закъуэ щхъэ цІыкІу къыпидзэм джэдупащІэр къызэры-кІыкІ шэжыгъэналгэхэр ирещІэ. Удзыр куэду къыщокІ щІыпІэ псыІэхэм, псылгэхэм, губгъуэхэм. Адыгэхэм, абазэхэм, нэгъуэщІ лгъапкъэхэми куэд щІауэ хушхъуэу къагъэсэбэп. Іэщым яшхыркъым.

ДжэдуукІэ – Тысячелистник обыкновенный, деревей обыкновенный.

Ильэс зыбжанэкІэ къэкІ удз лІэужыгъуэщ, и лъагагъыр *см* 50-м нос. И тхъэмпэхэр кІыхъщ, зэгуэбза куэд яІэщ, и пкъыр занщІэу докІей. Гъэгъа хужьхэр е мащІэу пшэпльыфэхэр, Іэрамэ хъурейуэ, удзыпкъ щхъэкІэхэм къапедзэ. Джабэхэм, мэкъупІэхэм, мэз лъапэхэм, хъупІэхэм, псэупІэхэм я гъунэгъуу къыщыкІыу куэдрэ урохъэлІэ. Адыгэхэр джэдуукІэм куэд щІауэ ироІээ, ар медицинэм къыщагъэсэбэп. Іэщым яшхыркъым.

Джэш – Фасоль обыкновенная.

Сэбэпышхуэ хъу хадэхэкІ къэкІыгъэщ. И пкъым зызыкІэрищІэн игъуэтмэ, зришэкІыурэ, дожей, и закъуэмэ, занщІэу *см* 25–30-кІэ докІей. Тхъэмпэхэр бгъуэ-кІыхъщ, гъэгъа къыпидзэхэр хужьыфэщ е пшэпльыфэщ. Джэшым щІыр егъэпшэр, абы и мызакъуэу, и жылэм къэуат куэд хэлъщ. Адыгэхэм джэшыр нартыху лъабжъэм щІасэ е и закъуэу къагъэкІ. Джэшым шхыныгъуэ зэхуэмыдэхэр къыхащІыкІ. Гъэгъахэм бжъэм фо къыхах.

Джуныгу – Лён.

Губгъуэхэм, мэкъупІэхэм, хъупІэхэм къыщыкІ, лІэужыгъуэ зыбжанэу зэщхъэщыкІ къэкІыгъэ лгъапкъыгъуэщ. Абыхэм яхэтщ ильэс бжыгъэкІэ къэкІхэри, зы гъэкІэ фІэкІа къэмыкІхэри. Джуныгухэм япкъхэр занщІэу докІей, гъэгъа къащхъуафэхэр, шакъафэхэр я щхъэкІэм гъемахуэпэхэм къыпедзэ. Ильэс бжыгъэкІэ къэкІ лІэужыгъуэхэм лъабжъэж ящІ, зы гъэкІэ фІэкІа къэмыкІхэм я лъабжъэхэр цІыкІуш.

ДжырышкІий – Махорка.

Зы гъэкIэ фIэкIа къамыкI къэкIыгъэщ. ЦIыхур джырышкIийм куэд щIауэ йолэжь. И тхьэмпэхэр инщ, хуэхъурей щIыкIэщ. ИцIагъкIэ щIэт тхьэмпэхэр нэхъ инщ ищхъэкIэ тетхэм нэхърэ. КъэкIыгъэм и пкъыр *см* 40–60-кIэ занщIэу докIей, гъэмахуэм гъэгъа гъуэжь-щхъуантIафэхэр и щхъэкIэм кыпедзэ. Бжыыхъэм жылэ гъуабжэ хъурей цIыкIухэр мэхъу. Тутын ящIри ираф.

Дзэл – Ива.

ЛIэужыгъуэ зыбжанэу гуэша жыг е гъурц лъэпкыгъуэщ, дзэлхэр нэхъыбэу кыщокI псыхъуэхэм, мэзыбгъухэм, щIыпIэ псыIэхэм, къуэ кIуэцIхэм. Абыхэм я пхъэр адыгэхэм, псэуалъэ щащIкIэ, куэду къагъэсэбэп. ГуахъуэкI, фIанэкI, белыкI, шэмэджыкI, Iэгурымэ хуэдэхэр кыыхащIыкI. Къудамэ псыгъуэ цIыкIухэр матэ дахэ зэхуэмыдэхэу яху, жыхапхъэ щащIкIи къагъэсэбэп. Паркхэм, гъуэгубгъухэм, къалэ уэрамхэм, гуэл Iуфэхэм кыщагъэкI. Дзэлхэр гъатхэм пасэу мэгъагъэ, а зэманым бжъэхэм фо кышах.

ЩIэныгъэлIхэм кызыэралъытэмкIэ, Кавказ Ищхъэрэм езыр-езыру кыщыкIыу ущрохэлIэ дзэл лIэужыгъуэ 18-м.

Дзэлыгъуэ – Ива пурпурная, желтолоз.

Гъурцщ. И лъагагъыр *м* 2–3-м нос. Дзэл лъэпкыгъуэм хохъэ. Къудамэ нэхъ цIыкIухэр гъуэплъ дахэщ, лантIэхэщ. И гулхэр цIыкIуш, гъуабжафэхэщ, и тхьэмпэхэр хъурей-кIыхыщ е бгъузэ-кIыхыщ, *см* 5–10 я кIыхыагъщ, *см* 2 я бгъуагъщ. Кавказ Ищхъэрэм дэнэ щIыпIи кыщокI, псом хуэмыдэу псыхъуэхэм, щIыпIэ псыIэхэм. Адыгэхэм матэ дахэхэр кыыхащIыкI, жыхапхъэ щащIкIи къагъэсэбэп. Чыуэ паупщIри, бжыхъ, гуэзнэч ираху. Гъэгъахэм бжъэм фо кыыхах.

Дзэху – Бородач кровоостанавливающий.

Илъэс бжыгъэкIэ къэкI удз лIэужыгъуэщ. И лъагагъыр *см* 80-м нос, и пкъыр занщIэу докIей, и бзийхэр бгъузэ-кIыхыщ. Лъабжъэжь, лъэхъц куэд ещI. Къудамэ цIыкIуи 2–5-уэ зэхэкIыж и гъашэр июлым – августым кыдедз, бжыыхъэпэм удзыр къогагъэ. Абы кыыхэкIыу дзэхур, кIасэу пыбушщIми, мэкъуфI мэхъу. ДыгъафIэ джабэхэм кыщокI. Дзэху мылыфыр Iэщым фIыуэ яшх. Дзэхур зыхэт дыгъафIэ удзыр, и чэзум пыбушщIмэ, къэуатышхуэ зиIэ мэкъу мэхъу.

ДзыгъуэкIэ – Тимофеевка.

ЛIэужыгъуэ зыбжанэу зэхэгъэщхъэхукIа удз лъэпкыгъуэщ. Ахэр псори илъэс зыбжанэкIэ къокI, я лъагагъщ *см* 25-м кыщегъэжьауэ *см* 100–120-м нэс. ДзыгъуэкIэхэм я пкъыр занщIэу докIей, лъэхъц куэд ящI, я бзийхэр бгъузэ-кIыхыщ. КыщокI губгъуэхэм, Къущхъэхъу хъупIэхэм, мэкъупIэхэм, дыгъэмыхъуэ джабэхэм, хуейхэм, мэз лъапэхэм. Iэщым фIыуэ яшх, мэкъу хъэлэмэти мэхъу. ДзыгъуэкIэхэм ящыщ лIэужыгъуэхэр цIыхухэм куэд щIауэ, трасэурэ, къагъэкI. ЩIыгъэпшэрхэмкIэ уегугъумэ, удзыр фIыуэ мэбагъуэ, мэкъуу центнер 70–80 зы гектарым хуэзэу къитынуш.

ХЪЭКЪУН Барэсбий

ЖЫПЭГЪУЭХЭР

Хабзэрэ цыхугьэрэ

Адыгэм пщІэ хуэщІи, узыхуейр кьыпхуищІэнщ.

Ауану зэхэлъыр ауан щІынкІэ ерыщщ.

Бжыр зыІыгъым и унафэр, пхэнжу щытми, кІуэцІрокІ.

БэмпІэгъуэ блэжъмэ, бампІэ ущыщІэнукъым.

Гугьэр псэм и щІасэщ.

Гупым и тхэмадэр фадафэмэ, гупым щхьэуэз игъуэтынщ.

Гупым ябгэ хэсмэ, гупыр уигъэбгынэнщ.

ГущІэгъуэ зимыІэм и диныр фэрыщІагъкІэ гьэнщІащ.

ГьащІэм сыт щыгъуи узыщыгуфІыкІын хэлъщ.

Дин зыІыгъымрэ зи гур къабзэмрэ я гъуэгур нэхущ.

Езыгъэлейм удын нэхъыбэ кыльос.

Езыр зыри имыІысу жылэр зэзымыпэсым ахьмакъкІэ йоджэ.

Жьым пщІэрэ гущІэгъурэ хуэзымыщІыр фІым щремыгугъ.

Законхуэжыр унагъуэІэпхуэм хуэдэщ – узэІещІэ.

Законом пщІэ щыхуамыщІ кьэралыр кьэралыгъуэ иувауэ убж хьунукъым.

Зи мурад мыдахэм псалъэ дахэ кьыжьэдэкІырейкъым.

Зи напэр хужьу зи гур фІыцІэ нэхьрэ – зи напэр фІыцІэу зи гур къабзэ.

Зи псалъэ зыгъэзащІэм гьащІэри доІэпыкьу.

Зи хабзэр зыхьумэжым хамэм и хабзэфІри кьыхуоцхьэпэ.

Кьарууншэм, сытокІуэ жьпІэу, лей иумых – кьыпщІэкІуэжынкъым.

Кьилэжьакъым жаІэу, хьэдрыхэ зыри кьыщІахужакъым.

Кьомыджауэ уемыблагъэ, уеблэгъамэ, ди хьэщІэр хьэжь хьуащ жумыгъэІэ.

Кьыумылэжьа пщІэм жьжьэ унихьэсынукъым.

Льхукъуэллу кьальхуар уэркъ щІыгъуейщ.

Лыгъэ зимыгъусэ цыхугъэм и зэфІэгъэкІыр мащІэщ.

ЛыфІ и псалъэ куэд и уасэщ.

МащІэ зыщІэм нэхьрэ хуащІэр зыфІэмащІэр нэхь нэпсейщ.

Мылькум беягъэм хегъахьуэри, насыпым хэзыгъахьуэр цыхугьэрщ.

Мылькур ныбэм хуолажьэ, цыхугъэм пщІэр кьеІэт.

Напэ зимыІэм и жейр Іувщ.

Напэр щыкъабзэм псэр мэтынш.

Насыпыр Іыхьэ куэду зэхэлъщ, ауэ псоми я лъабжьэр узыншагьэрщ.

НэгъуэщI пхузэфIэмыкIми, псалгэ гуапэкIэ цIыхум хуэупсэ.
Нэхъыжъым пщIэ хуумыщIауэ, нэхъыщIэм я пщIэ ущымыгугъ.
Псалгэ гуапэм уасэ щIамытми, и пщIэр инщ.
Силь сощIэж жыпIэу, лажъэ зимыIэ цIыхум удын ебдзыну дурыс-
къым.

Узым я нэхъ Iейр къызыхэкIыр бампIэрщ.
Уи щхъэ ущытхъужыху, къыппщытхъум хощI.
Фыгъуэм мыгъуэ къехъ.
ФIы блэжъамэ, фIыщIэ умылтыхъуэ.
Хабзэ зыхэмылгъым и сэлам къудейри гурымыхъщ.
ХъэщIэ зи жагъуэм узэрыримыгъэблэгъэн щхъэусыгъуэ и куэдщ.
Хъуэхъури зэрыжаIэм елытащ – хъуанэу къыщыщIидзыжи
щыIэщ.

ЦIыху мыхъумыщIэм фIы хуэщIэныр щIагъуэкъым, езым
къыпхуищIэныр нэхъ Iеижщ.

ЦIыхугъэ зыхэмылгъым адреихэри цIыхугъэншэу къыщохъу.

ЦIыхум и пщIэр къызэрапщхэм щыщу цIыхугъэр япэ итщ.

ЦIыхум уехъуэхъуну щхъэусыгъуэ умыгъуэтми, хъуэн къыхуу-
мылтыхъуэ.

Щхъэщытхъум и пщIэр жыжъэ нэсыркъым.

Щэху пхъумэnumэ, уи щхъэми щыхъумэ.

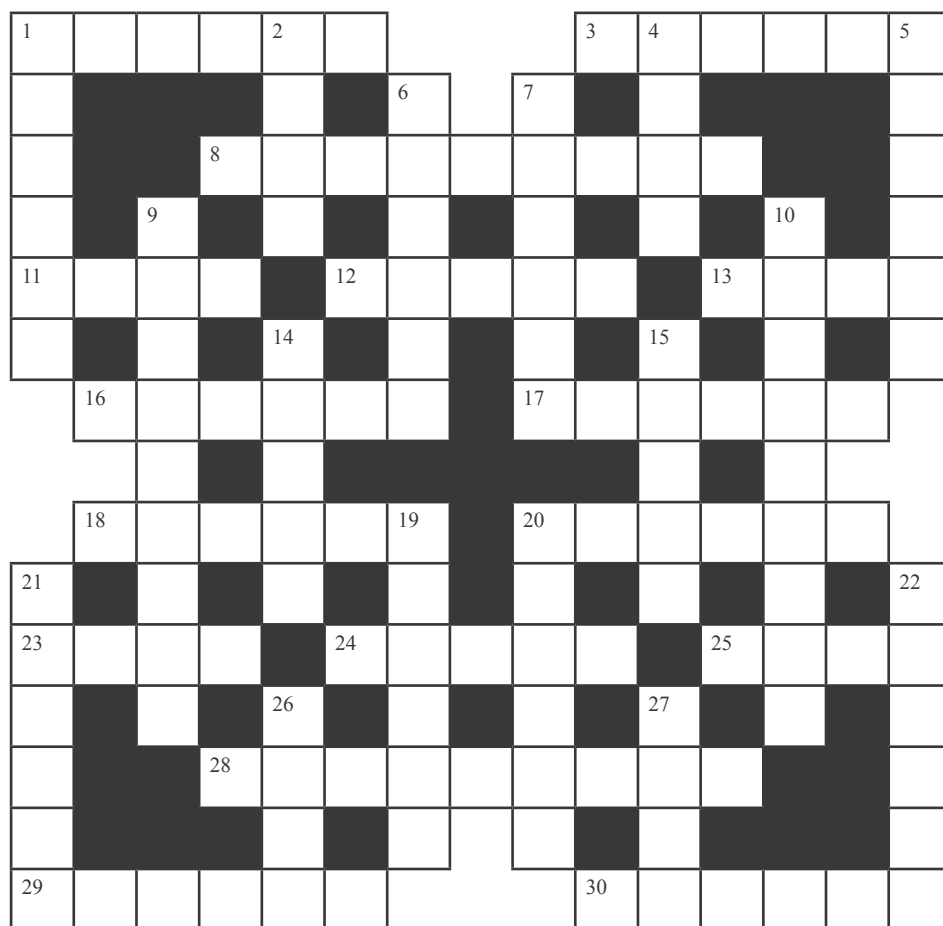
Iуэхутхъэбзэ зыщIэм гукъанэ хуащIыркъым.

ГУБЭЩЫКI Владимир

Псалъэжью зэхэль псалъэзэблэдз

ЕкIуэжIу: **1.** ... задэ нэхърэ ехыгъуэ задэ. **3.** Нысэшхуэ и ... егъэбакъуэ. **8.** Гъуэмылэпэм еIээз, ... езауэ. **11.** ... пльагъу Iуэхум Iэр хуэпсынщIэщ. **12.** ... щIалэ и Iуэхущ. **13.** ... и къуэ дзыгъуащэщ. **16.** Зы мэлыр ... хъужын? **17.** ... и Iэ псы щIыIэ хищIакъым. **18.** Зы махуэм ..., зы махуэм къэээрщ. **20.** Хъуэжэ лыщIэ къищтэри, лыщIакIуэ **23.** Унафэ ... ипэкIэ егупсыс. **24.** ... кIэлъыджэркъым — кIэлъокIуэ. **25.** ... зи куэд и щхъэ узкъым. **28.** Iэщэ ... илъ япэ мажэ. **29.** Псы ... унэмысу уи кIэ умыIэт. **30.** ... къээыдыгъум джэди къидыгъунщ.

Къехыу: 1. ... мылыф зыхъуарэ бжьыхъэшэ ефа танэрэ. 2. ... зыгъэпудым пудыгъэ кылыбос. 4. ... и Iэр иIэтми, хуэму тохуэ, анэнэпIэсым хуэму иIэтми, ину тохуэ. 5. ... и хъэ удз ехъури, унэхъунум я нысэ мэдыгъуэ. 6. Iуцым и ... ещIэж. 7. Жэм ..., вы щэхун хэкIыж. 9. Хъэ хей умыукI, фыз хей 10. Джатэ кыхакIэ кыпхуэжэм уцымыщти, ... кыкыуэтым хуэсакъ. 14. Уи ... кыбжезыIэр уифIщ, ил'багъуу зыбзыщIыр уи бийщ. 15. ... я нэхъ дахэр укIытэщ. 19. ... щIакIуэ уегъэщI. 20. ... нэфщ. 21. ... псалъэ, зыпIыыхъи тIыс. 22. ... , си хъыджэбз, зэхэщIыкI, си нысэ. 26. ЗэгъунэгъуитI я жэм ... зэхуэдэкъым. 27. Си ... нэхърэ си щIалэ.

ЕтIуанэ кыдэкIыгъуэм тета псалъэзэблэдзым и жэуапхэр

ЕкIуэкIыу: 1. Гъэузи. 4. ХъэщIэм. 8. Мыжърэ. 9. Лажьэм. 13. ЦIыIэкъым. 14. Бзэгум. 16. Бгыкъум. 17. Ущысу. 19. Дзэ. 20. ЦIэ. 21. ХуэдэлI. 22. Къуалэр. 23. Ит. 26. Зэ. 28. Унэхъэ. 30. Ежьэмэ. 31. Махуэм. 32. Бэлэрыгъ. 34. ЦIэблэ. 37. ЦIыхуэр. 38. Уджэгуу. 39. Хуэмыху.

Къехыу: 2. Унэхъуц. 3. Ибэ. 4. Хъэм. 5. ЦIалэм. 6. ЦIышхэкIэ. 7. Уэстынщ. 10. Ныбэ. 11. Пэжыр. 12. ЦIэми. 15. МафIэсрэ. 16. Бзэрым. 17. Ульэсу. 18. Удафэ. 24. ТхъэкIумэм. 25. Зэсэн. 26. Зэхуэдэщ. 27. Делэ. 29. Имылъ. 32. БгъэкIэ. 33. ГъащIэм. 35. Бзу. 36. Нэху.

ІУАЩХЪЭМАХУЭ

№3

(Эльбрус)

Литературно-художественный
и общественно-политический журнал

На кабардинском языке

Учредитель:

Государственное казённое учреждение
Кабардино-Балкарской Республики «КБР-Медиа»
(360017, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5).

Главный редактор **А. Х. Мукожев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Борис Бижоев,
Адам Готов, Залина Истефанова (ответственный секретарь),
Хамид Кармоков, Астемир Татроков, Юрий Тхагазитов,
Хамиша Тимижев, Людмила Хавжокова

Корректор – Марина Жекамухова
Компьютерный набор и верстка – Зарета Князева

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00127 от 11.01.2018 г.

Подписной индекс: П5891

Подписано к печати 26.05.23. Выход в свет 23.06.23
Формат 70x108^{1/16}. Бумага офсетная №1. Печать офсетная.
Усл. п. л. 15,4. Уч-изд. л. 12,3. Тираж 2.038 экз. Заказ №1139
Подписная цена на 2 месяца 41р. 77к.
Подписная цена на 6 месяцев 125р. 31к.

Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5
Телефон: 40-04-51. Адрес электронной почты:
e-mail: oshxamaxo73@mail.ru

Адрес издателя: 360017, КБР, г. Нальчик
пр. Ленина, 5. ГКУ «КБР-Медиа»

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

АВТОРХЭМ ПАПЦІЭ

Журналым кыйтехуэ тхыгъэхэм я пэжагъ-мыпэжагъымкІэ жэуап зыхьыр езы авторхэрщ.

Авторымрэ редакцэмрэ я Іуэху еплъыкІэхэр Іэмал имыІэу зэтехуэн хуейуэ щыткъым.

Редакцэм кыІэрыхъэ тхыгъэхэр компьютеркІэ тедзауэ, флешкэм е дискым тету щытын хуейщ.

Журналым кыйтехуа тхыгъэ нэгъуэщІыпІэ щытрадзэмэ, «Іуащхъэмахуэм» кызыэрырахыжар кыагъэлъэгъуэн хуейщ.

Редакцэм и кыалэнкъым Іэрытххэм рецензэ яритыну.

Тхыгъэхэр мы адресымкІэ кыевгъэхъ хъунуц: 360000, Налшык кыалэ, Лениным и цІэр зезыхъэ уэрам, 5, епщыкІузанэ кыат, «Іуащхъэмахуэ» журналым и редакцэ.

Телефонхэр: 40-04-51 (редактор нэхъыщхъэ); 40-95-72 (жэуап зыхъ секретарь); 42-42-14 (прозэ, поэзіе, публицистикэ); 40-94-71 (оператор). e-mail: oshxamaho73@mail.ru

ЖУРНАЛЫР ЗЫІЭРЫХЪЭХЭМ ПАПЦІЭ

Журналыр зэрытедзам дагъуэ гуэр иІэу кыщІэкІмэ, абы теухуауэ фыщыцІэупщІэ хъунуц: Ставрополь щІыналъэ, ЕсэнтІыгу кыалэ, Никольскэм и уэрам, 5а, ООО «Издательство «Южный регион». Телефонхэр: 8-879-342-22-09; 8-879-346-87-66.

БЕШТОКЪУЭ Хьэбас

(1943)

АДЭЖЬ ШЫНАЛЪЭ

Адэжь шыналъэ, уи налъэ хремышу,
Псэуху уи зы псэ гуауэ хремышуэ.
Щремыцантхъуэ уи зы бын псэуху
Зэлалэ гьащлэу махуэ къэс яухуэм.

Адэжь шыналъэ, ухъу уи гьащлэр кыхь,
Уи дыгъэм махуэ къэс уи жыгхэр щлэфу.
Ущыхуей махуэ – дурищхъэузыхьщ,
Дурилумэтц, телъыджэ пхуэдмыщлэфми.

Адэжь шыналъэ, дыносри – дыпщлалъхъэж,
Нэхъапэ шылэ зи бгъэклэ узыпым?!
Хъуэхъубжьэу усэ слэту сыноджэж,
Уэ уи сурэт къытридзэу си лэщыбым.

Адэжь шыналъэ, уи налъэ хремышу,
Цыху гьащлэу зепхъэ хремын насыпым,
Къыпщлэхъуэ щлэблэм уи къуршыр ялъагъуу,
луэхущлэфэклэ лъэлэсу уэ уи псыпэм!

Адэжь шыналъэ, лъагаплэщ шы хъурейр,
Адэжь шыналъэу – лъагаплэм и лъагаплэ!
Еклуэклмэ дахэу, хуиту уи дунейр,
Уэрэдклэ духынщ ди гьащлэ лъаплэр!

